

2/2003

Археологічний літопис
Лівобережної України

НОВІ МАТЕРІАЛИ З ДОСЛІДЖЕНЬ БІЛЬСЬКИХ КУРГАННИХ НЕКРОПОЛІВ (коментар до зображень на обкладинці)

У серпні-вересні 2001 р. Більський загін Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА, під керівництвом І.М.Кулатової, проводив дослідження на майданчику під розташування газорозвідувальної свердловини № 170 на південно-східній периферії Перещепинського курганного некрополя І, розташованого на захід від с.Більськ Котелевського району Полтавської обл.¹

Цією завіткою маємо на меті ознайомити колег хоча б із деякими найбільш виразними знахідками, виявленими у неодноразово пограбованих в XVII – на поч. XX ст. похованнях курганів №№ 1 та 2 /2001 р. Фото цих речей вміщені на обкладинці журналу. Всі предмети із дорогоцінних металів передані на постійне збереження до колекції Полтавського краєзнавчого музею, інші — надійшли до фондів ЦОДПА.

У парному похованні кургану № 1/2001 р., що датується 2-ю чв. -сер. V ст. до н.е., на дні й у заповненні склепу виявлені чорнолакова аттична солонка, зі слідами подвійної реставрації; скляні, склопастові, фаянсові та золоті намистини з комплексу напутнього жіночого інвентаря.

Найвиразнішою з-поміж знахідок є **чорнолакова аттична солонка** (С.1 обкл.). Це невелика посудинка з округлими стінками, на невисокому, слабко профільованому, піддоні. Краї вінця загнуті до середини, а дно — прикрашене штампованим візерунком — 4-ма концентричними колами з 11-ма відтисками пальметок. Лак чорний, густий, блискучий, ним вкрита вся поверхня солонки, крім кільця основи піддону. Вис. посудинки — 2,8

см; піддону — 0,6 см; дм.: вінець — 8,8 см, тулуба — 9,3 см, основи корпусу — 6,1 см, піддону — 6,4 см. Солонка двічі реставрувалася у давнину, напевне, з огляду на високу цінність такого посуду у середовищі місцевої спільноти, що вже відзначалося дослідниками². Перший раз, через появу тріщини, в її стінках було просвердлено кілька маленьких отворів для кріплення (дм. 0,15-0,20 см), пізніше — ряд більших (дм. 0,2-0,3 см), свердлених на конус зверху. Вірогідно, побиті деталі скріплювалися тонким металевим дротом. Цілком імовірно, що до поховання солонка потрапила з кількома втраченими уламками вінця після перебування у вжитку впродовж не менше десяти років.

Аналогічні солонки мали поширення не тільки у Північному Причорномор'ї, а й у полісах Греції, Малої Азії³. Серед прямих аналогій назвемо солонку III типу, за Ю.І.Козуб, з ольвійського некрополю — пох. № 15/1905 р.⁴, солонки з Тіри⁵ та поселень Нижнього Подністров'я⁶. Такі посудинки, за матеріалами пам'яток античної доби, датуються 500-480 рр. до н.е.⁷, а за часом надходження на Більське городище, — 2-ю чв. V ст. до н.е. На некрополях та в курганах округи Більського городища, на його Східному укріпленні, подібні солонки-оксіфафи, правда, пізнішого часу, траплялися вже кілька разів⁸. На Перещепинському курганному некрополі II схожа солонка без орнаментати виявлена у пох. 1 кург. № 15/1998 р., що датується, напевне, ближче до сер. V ст. до н.е.⁹.

Другий із розкопаних курганів (№ 2/2001 р.) — з похованням 2-ї – поч. 3-ї чв. V ст. до н.е., незважаючи на три пограбування XVII-XX ст., також дав надзвичайно цікаві знахідки.

Серед предметів комплексу вирізняються цілий і фрагментований, так звані "причесані", синьоскляні, з білими, темно- та світлосиніми зигзагами на поверхні, **"фінікійські" поліхромні арибали**. Вони виявлені у кутках склепу. Один з арибалів, потрощений грабіжниками, — реставрований Г.В.Коваленко.

Флакони призначалися для в'язких парфумів і мазей. Вони мають трубчасту форму, виготовлені зі скла, на основі використання піщаного сердечника. За цілим арибалом помітно, що скляні посудини мали сплюснене, відведене назовні, потоншене вінце синього скла, обведене контурною смужкою непрозорого блакитного скла (С.4 обкл.). Трохи звужена циліндрична шийка уступом переходила у також циліндричний корпус, зі скруглено-сплюсненим дном. На плічках розміщувалися маленькі напівкруглі петельки для підвішування, в одному випадку — з гачкоподібним виступом знизу.

Щодо місця виготовлення таких флаконів, існує чимало точок зору, котрі окреслюють межі фінікійської колонізації Середземномор'я — від безпосередньо Фінікії чи Карфагену до Малоазійських давньогрецьких центрів. Існують погляди, що подібні арибали — продукція майстерень Навкратіса, а то й Месопотамії. Облишивши атрибуційні суперечки, відсилаємо читача до найповнішого огляду технології та ймовірних місць виготовлення такого посуду¹⁰.

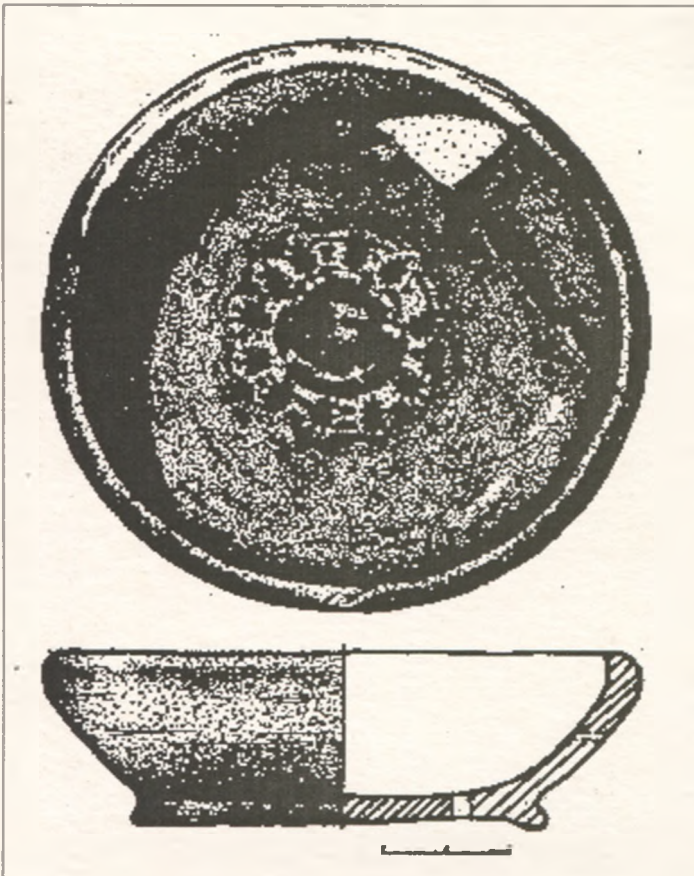
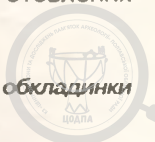

Рис. 1. Аттична чорнолакова солонка. Кераміка, лак.
Фонди ЦОДПА. Рис. Менчинської Т.В.

Археологічний літопис Лівобережної України

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації

Інститут археології Національної Академії наук України

Науковий журнал

Заснований у 1997 р.

Видається раз на півріччя

Редакційна колегія:

Олександр СУПРУНЕНКО,
головний редактор, кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Петро БОНДАРЕВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Вадим ВАДИМОВ,
член-кореспондент Української Академії Архітектури,
доктор архітектури (Полтава)

Іван ГЛИЗЬ,
начальник управління культури Полтавської
обласної адміністрації (Полтава)

Гліб ІВАКІН,
доктор історичних наук (Київ)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Чернігів)

Ірина КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук, професор (Дніпропетровськ)

Володимир МІХЄСВ,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Олександр МОЦЯ,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Андрій ОБЛОМСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Москва)

Олександр СИМОНЕНКО,
доктор історичних наук (Київ)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Петро ГОЛЮЧКО,
академік НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Борис ШРАМКО,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Редакція:

Ірина КУЛАТОВА,
відповідальний секретар

Олександр ТІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Костянтин МИРОНЕНКО,
Вячеслав ШЕРСТЮК,
комп'ютерний набір

Адреса редакції:
Україна, 36011, м. Полтава-11, вул. Комсомольська, 37,
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської обласної адміністрації
Тел., факс: (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

Editorial office:
Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board
of the Poltava Regional State Administration
37, Komсомolska Str.,
Poltava, 36 011, Ukraine
tel., fax: +380 (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
числа 2 (14) • 2003

© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLES OF THE
DNIPIER LEFT-BANK UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
№№ 2 (14) • 2003

Видав. ВЦ "Археологія" ЦОДПА

№ 2 * 2003

ЗМІСТ

Охорона пам'яток

<i>Моця Б.О. (м.Київ). Проблеми охорони та використання археологічних об'єктів культурної спадщини в Україні</i>	5
<i>Кулатова І.М., МIRONENKO К.М. (м.Полтава) Про визначення історичного ареалу міста Кременчук</i>	12

Музеєфікація пам'яток археології

<i>Титова О.М., Кепін Д.В. (м.Київ). Дефініція поняття "археопарк"</i>	5

До 60-річчя визволення України від фашистських загарбників

<i>Супруненко О.Б. (м.Полтава). Музейник та археолог Микита Стан: доля і війна</i>	14

Археологія: статті і публікації

<i>Лугова Л.М. (м.Полтава). Кургани епохи ранньої бронзи поблизу Кременчука</i>	23
<i>Кулатова І.М., Супруненко О.Б. (м.Полтава). Кургани скіфського часу Перещепинського некрополю у Більську (за розкопками 2002 р.)</i> ...	30
<i>Шерстюк В.В. (м.Полтава). Археологічні розвідки в околицях Кременчука</i>	62
<i>Луговий Р.С., Ткаченко О.М. (м.Полтава). Археологічні знахідки з Кременчуччини у збірці Полтавського краєзнавчого музею</i>	72
<i>Приймак В.В. (м.Суми). Два поселення другої чверті - середини I тис. н.е. на трасі нафтопроводу Мічуринськ-Кременчук</i>	81
<i>Обломський А.М. (м.Москва). Про спосіб організації гончарного виробництва на території Східноєвропейського Лісостепу V-VIII ст. н.е.</i>	87
<i>Аксьонов В.С. (м.Харків). Сидяче поховання з аланського катакомбного могильника біля с.Верхній Салтів</i>	95
<i>Пуголовок Ю.О. (м.Полтава). Деталі поясного набору доби середньовіччя у збірці Кременчучцького краєзнавчого музею</i>	103
<i>МIRONENKO К.М. (м.Полтава), ШИЛОВ Ю.О. (м.Київ). Золотоординські поховання на Кременчуччині</i>	105

Дискусії

<i>Титаренко К.І. (м.Дніпропетровськ). До питання про існування писемності в населення зрубної культури Степового Подніпров'я</i>	110
<i>Осадчий Є.М., Коротя О.В. (м.Суми). Укріплення раннього залізного віку поблизу с.Куземин</i>	115

Археологія та природничі дисципліни

<i>Журавльов О.П. (м.Київ). Остеологічні матеріали з поселення скіфського часу в урочищі Холодівщина поблизу Більського городища</i>	119
<i>Почерняєв К.Ф. (м.Полтава), Каспаров О.К. (м.Санкт-Петербург), Лядський І.К. (м.Полтава). Визначення придатності викопних кісток, знайдених на території України, для аналізу ДНК</i>	124
<i>Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. (м.Київ). Палеоетноботанічний спектр городищ поблизу с.Волинцеве</i>	124
<i>Артем'єв А.В. (м.Полтава). До історії захворювання жінки-сарматки з кургану поблизу с.Ливенське в Пооріллі</i>	128

Повідомлення

<i>Головка І.В. (м.Пирятин). Липна посудинка з Повстина</i>	61
<i>Музиченко Н.В. (м.Кременчук). Знахідка черепа печерної гієни поблизу с.Максимівка Кременчучцького району</i>	71
<i>Ткаченко О.М. (м.Полтава). Кам'яний свердлений молоток з с.Гайове Кобеляцького району</i>	129
<i>Сидоренко О.В. (м.Лубни). Кулелійка з-під Лубен</i>	129
<i>Кулатова І.М., Супруненко О.Б. (м.Полтава). Нові матеріали з досліджень Більських курганних некрополів</i>	1-4 обкл.
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	130
RESUME	130
НАШІ АВТОРИ	132

Згідно з постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в якій у розділ "Журнали" за позицією № 1 включено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м.Полтава) — спеціальність історія, археологія.

Чергове число "Археологічного літопису Лівобережної України" репрезентує наукові праці полтавських, дніпропетровських, київських, московських, Санкт-Петербурзьких, сумських і харківських дослідників, присвячені вивченню пам'яток найдавнішого минулого Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, зокрема, курганних старожитностей доби бронзового і раннього залізного віків, поселенських і поховальних комплексів кочівницького населення доби середньовіччя, речових знахідок козацького часу.

Традиційно, до журналу вміщені пам'яткознавчі та пам'яткоохоронні доробки фахівців, а також блок статей, що вводять до наукового обігу результати співпраці археологів з представниками природничих дисциплін і медицини.

Неможливо було залишити без уваги підготовку до відзначення визначної історичної події — 60-річчя визволення України від фашистських загарбників. У журналі опубліковано історіографічний нарис про нашого колегу — археолога Полтавського краєзнавчого музею, художника і музейника Микиту Антоновича Стана (1906-1943), який загинув, звільняючи річку Землю від завойовників.

У квітні 2004 р. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації, разом із Кременчуцьким краєзнавчим музеєм, готується до проведення регіональної наукової конференції "Кременчук: старожитності, пам'ятки, першовитоки історії міста", що відбудеться у наддніпрянському місті. Тому значна частина матеріалів, що вийшли до видання, в тій чи іншій мірі відображає проблематику широкого мікрорегіону Полтавського Подніпров'я та Кременчучини, присвячена пам'яткам узбережжя Дніпра чи окремим знахідкам.

У рубриці "Дискусії" читачі мають змогу ознайомитися зі ще однією точкою зору щодо походження і характеру писемності племен зрубної культурно-історичної спільноти доби пізнього бронзового віку, а також, у продовження публікації журналу "Археологія" (№ 4 за 2003 р.), звернутися до проблеми Кузевинського укріплення Більського городища скіфського часу та його торгової пристані.

Сподіваємося, що матеріали журналу стануть у нагоді широкому колу дослідників і шанувальників найдавнішого минулого України.

© Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації, 2003

© Інститут археології НАН України, 2003
 © Автори статей: Аксьонов В.С., Артем'єв А.В., Головка І.В., Горбаненко С.О., Журавльов О.П., Каспаров О.К., Корота О.В., Кулатова І.М., Лугова Л.М., Лугувий Р.С., Лядський І.К., Мироненко К.М., Моця Б.О., Музиченко Н.В., Обломський А.М., Осадчий Є.М., Пашкевич Г.О., Почерняєв К.Ф., Приймак В.В., Пугопов Ю.О., Сидоренко О.В., Супруненко О.Б., Титаренко К.І., Ткаченко О.М., Шилов Ю.О., 2003
 © Рисунок: Коваленко Г.В., Мечинська Т.В., 2003

ARCHAEOLOGICAL SITES PROTECTION

- Motsia B.O. (Kyiv)** Problems of Protection and Use of Cultural Inheritance Archaeological Objects in Ukraine.....5
Kulatova I.N., Myronenko K.N. (Poltava) Definition of the Kremenchug Town Historical Area.....12

CONSERVATION AND PRESERVATION OF ARCHAEOLOGICAL SITES

- Titova E.N., Kepin D.V. (Kyiv)** Definition of a Notion "Archaeological Park".....5
To the 60 Anniversary of the Liberation of Ukraine from Fascistic Invaders
Suprunenko A.B. (Poltava) Museum-Worker and Archaeologist
 Nikita Antonovitch Stan: Life and War.....14

ARCHAEOLOGY: ARTICLES AND PUBLICATIONS

- Lughova L.M. (Poltava)** Early Bronze Epoch Burial-Mounds near to Kremenchug.....23
Kulatova I.N., Suprunenko A.B. (Poltava) Scythian Time Burial Mounds of the Pereshepynsky Necropolis at Belsk (after the digs 2002).....30
Sherstiu V.V. (Poltava) Archaeological Investigations in the Kremenchug environs.....62
Lughoviy R.S., Tkachenko O.M. (Poltava) Archaeological Finds from the Kremenchug Area in Funds of the Poltava Region State Historical Museum.....72
Pryimak V.V. (Sumy) Two Settlements of the Second Quarter - Middle of I Millenium by the Course of the Mechurinsk-Kremenchug Oil-Pipeline.....81
Oblomsky A.M. (Moscow) Of the Way of Organisation of the Pottery Production on the East-European Forest and Steppe Territories during V-VIII cent.....87
Axionov V.S. (Kharkiv) Sitting-Body Burial from the Alan Catacomb Necropolis near to village Verkhniy Saltov.....95
Pugolovok Y.O. (Poltava) Details of a Medieval Girdle from Collection of the Kremenchug Local Historical Museum.....103
Myronenko K.N. (Poltava), Shylov Y.O. (Kyiv) Golden Horde Burials in Kremenchug Environs.....105

DISCUSSIONS

- Tytarenko K.I. (Dnepropetrovsk)** To the Question about the Existence of Writing at the Felling Culture Settlements in the Steppe Area by the River Dnieper.....110
Osadchiy E.M., Korotia O.V. (Sumy) Fortifications of the Early Iron Age near to village Kuzemin.....115

ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

- Zhuravliov O.P. (Kyiv)** Osteological Materials from the Scythian Time Settlement into a Nature Border Named 'Kholodivshina' near to the Site of Town Belsk.....119
Potcheryaev K.F. (Poltava), Kasparov O.K. (Saint-Petersburg), Lyadskiy I.K. (Poltava) Utility Determination of Bones Discovered on the Territory of Ukraine for DNA Analysis.....124
Pashkevich G.O., Gorbanenko S.A. (Kyiv) Palaeoethnobotanic Spectrum of the Sites of Towns near to village Volynsyve.....124
Artemyev A.V. (Poltava) To the Story of the Sarmatian Woman Illnesses from the Burial Mound near to village Lyvenske in the Basin of the river Orel.....128

ANNOUNCES & REVIEWS

- Golovko I.V. (Pyriatyn)** Little Clay Dish from Powstyn.....61
Musychenko N.V. (Kremenchug) A Find of a Catacomb Hyena Skull near to village Maxymivka of the Kremenchug District.....71
Tkachenko O.M. (Poltava) Stony Bored Hummer from village Gayove of the Kobelyaky District.....129
Sydorenko O.V. (Lubny) Bullet Form from the Lubny Environs.....129

- LIST OF ABBREVIATIONS**.....130

- SUMMARY**.....130

- OUR AUTHORS**.....132

3 офіційних джерел

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА
від 27 грудня 2001 р. N 1760
Київ

*Про затвердження Порядку визначення
категорій пам'яток для занесення
об'єктів культурної спадщини до Державного
реєстру нерухомих пам'яток України*

Відповідно до Закону України "Про охорону культурної спадщини" Кабінет Міністрів України

п о с т а н о в л я є:

1. Затвердити Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (додається).

2. Забезпечити занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України:

Державному комітетові будівництва, архітектури та житлової політики — пам'яток архітектури та містобудування, садово-паркового і монументального мистецтва (пов'язаних з архітектурними пам'ятками, комплексами, ансамблями), а також ландшафтних пам'яток;

Міністерству культури і мистецтв — археологічних та історичних пам'яток, а також пам'яток монументального мистецтва (не пов'язаних з архітектурними пам'ятками, комплексами, ансамблями).

3. Міністерству культури і мистецтв разом з Державним комітетом будівництва, архітектури та житлової політики затвердити зразок облікової картки та паспорта об'єкта культурної спадщини.

Прем'єр-міністр України

А.КІНАХ

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Кабінету Міністрів України
від 27 грудня 2001 р. № 1760

ПОРЯДОК
визначення категорій пам'яток для занесення
об'єктів культурної спадщини до
Державного реєстру нерухомих пам'яток
України

1. Об'єкти культурної спадщини заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі — Реєстр) за рішенням Кабінету Міністрів України — щодо об'єктів національного значення або за рішенням відповідного центрального органу виконавчої

влади у сфері охорони культурної спадщини — щодо об'єктів місцевого значення.

2. На кожний об'єкт культурної спадщини, що пропонується відповідним органом охорони культурної спадщини для занесення до Реєстру, складається облікова документація, яка підлягає постійному зберіганню в цьому органі.

Занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру без облікової документації не допускається.

3. Облікова документація на об'єкт культурної спадщини включає облікову картку, його паспорт, коротку історичну довідку, акт технічного стану, довідку про майнову цінність об'єкта.

4. Облікова документація, що передбачає виконання роботи з метою виявлення, дослідження, фіксації об'єкта культурної спадщини, визначення його антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності, складається органами охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій, органами охорони культурної спадщини місцевого самоврядування, згідно з їх компетенцією або уповноваженими ними установами та організаціями.

5. Облікова картка об'єкта культурної спадщини повинна містити його найменування, відомості про розташування, дату утворення, первісне призначення, характер сучасного використання, ступінь схоронності, тип і вид об'єкта, наявність науково-проектної документації, а також стислий опис, фото загального вигляду, план, охоронний номер об'єкта, дату і номер рішення, відповідно до якого об'єкт взято на облік.

6. Паспорт об'єкта культурної спадщини повинен містити: історичні дані про об'єкт, відомості про його сучасний стан, функціональне використання, роль у навколишньому середовищі, територію, а також про ландшафт, твори мистецтва, результати попередньої оцінки антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності, про основні археологічні, іконографічні, архівні та бібліографічні матеріали, наявність науково-проектної документації, місце її зберігання та зони охорони. У паспорті зазначаються тип і вид об'єкта культурної спадщини, пропонується чи затверджена категорія пам'ятки, охоронний номер з посиланням на рішення, відповідно до якого пам'ятку взято на державний облік. До паспорта додаються матеріали фотофіксації, генеральний план з позначенням зон охорони, поповерхові плани, розрізи, креслення фасадів (у разі потреби).

7. Якщо об'єкт культурної спадщини є комплексом (ансамблем) або визначним місцем, облікова документація на об'єкт включає облікову картку і паспорт на комплекс (ансамбль) або визначне місце в цілому, облікову картку і паспорт на кожний окремих об'єкт культурної спадщини, що входить до складу комплексу (ансамблю) або визначного місця, генеральний план з позначенням меж комплексу (ансамблю) або визначного місця і кожного окремого об'єкта культурної спадщини, а також зон охорони, матеріали фотофіксації як окремих об'єктів культурної спадщини, так і загального вигляду всього комплексу (ансамблю) або визначного місця.

8. Якщо об'єкт культурної спадщини має зовні чи в інтер'єрі твори мистецтва (розписи, мозаїка, ліплення, кераміка тощо), додатково складаються облікові картки і паспорти на внутрішнє чи зовнішнє оздоблення. Ці облікові картки і паспорти зберігаються разом з обліковими картками і паспортами об'єкта.

9. Облікова картка і паспорт об'єкта складаються у чотирьох примірниках, один з яких передається до відповідного центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, другий зберігається в органі охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласної чи Київської, Севастопольської міської держадміністрації, третій — в іншому уповноваженому органі охорони культурної спадщини, четвертий — в органі місцевого самоврядування.

У разі отримання додаткових даних про об'єкт до облікової картки і паспорта вносяться зміни (доповнення).

10. Об'єкти культурної спадщини національного значення є особливою історичною або культурною цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також, принаймні, одному з таких критеріїв:

справили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни;

безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей;

репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців;

були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю.

Критерій автентичності означає, що пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі.

11. Об'єкти культурної спадщини місцевого значення повинні відповідати критерію автентичності, а також, принаймні, одному з таких критеріїв:

вплинули на розвиток культури, архітектури, міс-

тобудування, мистецтва певного населеного пункту чи регіону;

пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей певного населеного пункту чи регіону;

є творами відомих архітекторів або інших митців;

є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи.

12. Відповідність кожного об'єкта культурної спадщини критеріям, зазначеним у пунктах 10 і 11 цього Порядку, оцінюється науковими (вченими) радами установ та організацій, діяльність яких пов'язана з охороною культурної спадщини. За результатами оцінки оформляється протокол, де зазначається, яким саме критеріям відповідає кожен об'єкт культурної спадщини. Протокол надсилається центральному органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

13. Після отримання протоколу, зазначеного у пункті 12, центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини у п'ятиденний термін передає його разом з обліковою документацією на розгляд утвореної у цьому органі експертної комісії. Склад експертної комісії затверджує керівник центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. До складу ради входить не менш як три фахівці з науковим ступенем кандидата чи доктора наук з відповідної спеціальності.

Експертна комісія готує у п'ятиденний термін висновок щодо об'єкта культурної спадщини. Висновок підлягає затвердженню науково-методичною радою центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Зазначений висновок є підставою для занесення пам'ятки до Реєстру.

14. Усім пам'яткам у разі занесення до Реєстру присвоюються охоронні номери, що не можуть дублюватися.

Охоронний номер пам'ятки національного значення складається з цілого числа та літери "Н" (наприклад: 8-Н).

Охоронний номер пам'ятки місцевого значення складається з цілого числа (наприклад: 128).

15. Комплексам (ансамблям), визначним місцям присвоюється єдиний охоронний номер. Кожному об'єкту культурної спадщини у складі комплексу (ансамблю) або визначного місця присвоюється охоронний номер, що складається з охоронного номера комплексу (ансамблю) або визначного місця та номера об'єкта у складі комплексу (наприклад: 128/3).

16. Охоронний номер пам'ятки, виключеної з Реєстру, не може бути використаний повторно.

Моця Б.О.

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ТА ВИКОРИСТАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ

Охорона, збереження і пропаганда пам'яток історії, археології, мистецтва є одним із основних напрямків сучасної української державної політики в галузі культури. З метою створення й розвитку відповідного правового поля видаються законодавчі акти Верховної Ради України, укази, розпорядження та доручення Президента України, постанови, доручення і розпорядження Кабінету Міністрів України тощо. Кількість та різноплановість правових актів, що приймаються на загальнодержавному і регіональному рівнях, свідчить про серйозність ставлення до питань охорони пам'яток. Основним нормативним документом, що покликаний регулювати відносини суб'єктів права у сфері збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь, є Закон України „Про охорону культурної спадщини”.

Постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 2002 р. № 446 у складі Міністерства культури і мистецтв утворено Державну службу охорони культурної спадщини, як урядовий орган державного управління, та затверджено Положення про неї. Відповідно до п.3 зазначеного Положення, основними завданнями Служби є

Титова О.М., Келін Д.В.

ДЕФІНІЦІЯ ПОНЯТТЯ “АРХЕОПАРК”

Музейна експозиція — це вираження певних ідей за допомогою музейних предметів, коли вони разом із додатковою графічною й фотографічною інформацією утворюють комплекси, розташовані так, щоб відвідувач міг опинитися у найкращій позиції для їх сприймання, отримання інформації про відповідні процеси і явища та певного задоволення від цього пізнання. Огляд експозиції — це процес сприймання, який здійснюється у просторі і часі, і зорганізований таким чином, щоб виникаючі при цьому зорові образи розширили знання та досвід відвідувача.

У зв'язку з цим виникають значні труднощі зі створенням археологічних експозицій у режимі “археопарків” різних типів. У вітчизняному музеєзнавстві накопичений значний досвід щодо організації музеїв-заповідників просто неба (скансенів) (зокрема, роботи З.С.Гудченко, В.Г.Шмельова, Л.В.Прибєги, Г.А.Скрипник). Проте, ці дослідження присвячені лише музеям етнографічного типу. Як показує сучасний розвиток музейної мережі України та інших країн, доцільним є виділення у сучасному музеєзнавстві самостійної профільної групи музеїв — музеїв-заповідників просто неба (скансенів), які класифікуються за типами: історико-культурні; історичні; історико-архітектурні; етнопарки; народної архітектури — скансени; екомuzeї; історико-археологічні; архітектурно-археологічні; природно-археологічні; геолого-археологічні; інші¹.

З другої половини ХХ ст. у європейських країнах (Данія, Швеція, Швейцарія, Великобританія, Італія, Бельгія, Польща, Німеччина, Угорщина, Чехія) та інших країнах світу (Росія, Китай, Пакистан, Індія, Мексика, Перу, Бразилія) набуло поширення створення різних музейних експозицій при організації “археопарків”. Це дозволяє виділити окремий науковий напрям у сучасному прикладному музеєзнавстві — археологічна скансенологія.

Під археологічною скансенологією розуміємо інтердисциплінарну наукову дисципліну, яка є складовою частиною прикладного музеєзнавства. Об'єктом її дослідження є “археопарки” різних типів: *in situ* з му-

зеєфікованими розкопаними об'єктами; *in situ* з відсутніми археологічними об'єктами музейного показу; археологічні “діснейленди” — “археодрами” — “експериментальні поселення” — “уявні” музеї. Предметом цієї наукової дисципліни є експозиційне відображення (моделювання, реконструкція) археологічного контексту як *in situ*, так і в “уявних” музейних закладах (рис. 1):

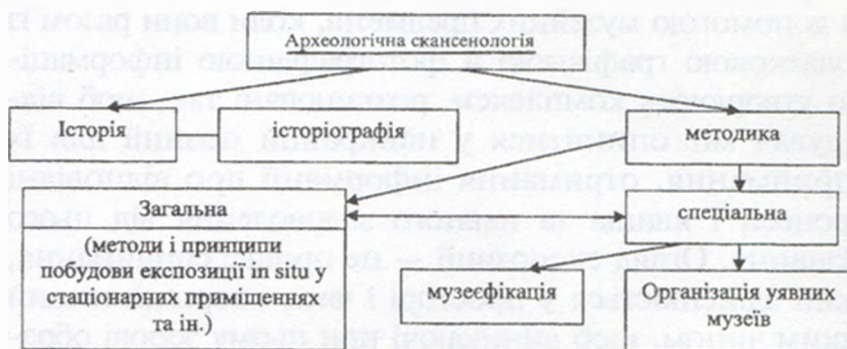

Рис. 1. Структура археологічної скансенології.

Створення “археопарків” *in situ* повинно передбачати (там, де це можливо) музеєфікацію відкритих комплексів та окремих об'єктів. Музеєфікацію об'єктів культурної спадщини можна розглядати у двох аспектах: як напрям культурної політики та галузі музеєзнавства (музейної справи), змістом якої є перетворення нерухомих пам'яток на об'єкти музейного показу, тобто, загальний аспект музеєфікації, та конкретний аспект музейного показу пам'яток, що залежить від особливостей (вид, тип тощо) об'єктів культурної спадщини.

Розглядаючи музеєфікацію археологічних та археолого-архітектурних пам'яток як технологічний процес, зауважимо, що він повинен складатися з наступних етапів: археологічних, археолого-архітектурних та геолого-гідрологічних досліджень, консервації, у виняткових випадках, реставрації та реконструкції відкритих споруд, інженерного благоустрою території та створення експозиції з нерухомих і рухомих пам'яток. Використовуючи класифікацію музеєфікованих археологічних пам'яток, розроблену професором О.М.Бадером у 1970-х рр. на основі вивчення досвіду створення експозицій *in situ* на території колишнього СРСР, Франції, Німеччини, Чехії, Угорщини², та вносячи до неї відповідні корективи, зумовлені характером відкритих археологічних пам'яток України, пропонуємо наступну класифікацію варіантів музеєфікації нерухомих об'єктів археологічної спадщини, які вже

участь, у межах своєї компетенції, у формуванні і реалізації державної політики в сфері охорони культурної спадщини та координація діяльності органів виконавчої влади у цій галузі; здійснення контролю за виконанням Закону України „Про охорону культурної спадщини” та інших нормативно-правових актів про охорону культурної спадщини; узагальнення практики застосування законодавства у сфері охорони культурної спадщини, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення; здійснення, відповідно до законодавства, державного управління у сфері охорони культурної спадщини.

З ініціативи Державної служби охорони культурної спадщини в Україні розпочався процес створення та організації спеціалізованих органів охорони культурної спадщини у структурах обласних державних адміністрацій, з перспективою майбутнього утворення державних пам'яткоохоронних органів районного масштабу. Проте, на сьогоднішній день в багатьох областях України відсутні самостійні структури охорони культурної спадщини, а повноваження по її охороні та збереженню покладені на обласні управління культури (щодо пам'яток історії, археології та мистецтва), на управління містобудування та архітектури (щодо пам'яток архітектури), на управління екології та природних ресурсів (щодо пам'яток ландшафтних та садово-паркового мистецтва). Ситуація ускладнюється відсутністю в достатній кількості у складі управлінь культури відповідних фахівців — істориків, археологів, мистецтвознавців, — що утруднює виконання покладених на них функцій. У той же час, після прийняття нового Земельного кодексу України, все біль-

ше уваги приділяється погодженню проектів відведення земельних ділянок фізичним та юридичним особам, що вимагає посиленого контролю за недопущенням відведення ділянок, на яких розташовані археологічні об'єкти культурної спадщини.

Пам'ятки археології складають найбільш давній і численний, у кількісному відношенні, вид об'єктів культурної спадщини. Вони охоплюють і найбільш тривалий період існування населення на території сучасної України — від палеоліту до пізнього середньовіччя. Їх охорона і, особливо, використання становлять найбільші труднощі. Приховані під землею поверхнею, невидимі та незрозумілі широкому загалу, ці джерела історичних свідчень з давніх-давен знищуються як силами природних стихій, так і господарською діяльністю людини. Особливої інтенсивності цей процес набрав нині, внаслідок широкомасштабної будівельної активності, роздержавлення земельного фонду України, появи численних дрібних та середніх землекористувачів.

Значні відмінності охорони пам'яток археології від інших видів об'єктів культурної спадщини пояснюються характером власне об'єктів та їх розташуванням. По-перше, вказана вище обставина, що пам'яток археології значно більше, ніж інших, породжує дещо зневажливе ставлення до них, руйнування та їх знищення. Однак, кожний курган, кожний давній могильник, поселення чи городище містять унікальну інформацію, втрачена якої, в переважній більшості випадків, нічим не може бути компенсована. По-друге, практично всі пам'ятки історії, архітектури, монументального мистецтва добре відомі і перебувають на державному

експоновані, або тих, що можуть бути використані в експозиціях *in situ*:

1. За *групами* (видами) *пам'яток*: місцезнаходження; святилища; поховання; залишки виробництва; залишки укріплень; залишки фортифікаційних споруд; мегаліти (нерухомі); петрогліфи; поселення (стоянки, селища, городища); міста античного часу та доби середньовіччя; інші. Деякі з наведених груп поділяються на типи. Так, святилища можна поділити на дві підгрупи: об'єкти природного походження, які використовувалися як культові центри (наприклад, Кам'яна Могила) та об'єкти навмисно створені людиною. Значимо, що така пам'ятка як Кам'яна Могила може також бути розглянута у відповідних таксономічних рівнях групи "петрогліфи". Культові об'єкти штучного походження можуть поділятися на: культові будівлі, вівтарі, жертovníки, зольники, інші. Поховальні пам'ятки поділяємо на: ґрунтові могильники; окремі могили; поховання під курганами; могили, обкладені камінням. Залишки виробництва можуть мати різновиди: майстерні з обробки каменю, які мають варіанти: крем'яні, обсидіанові, інші; майстерні з обробки кістки, гончарні майстерні; штольні, копальні, горни, залишки бронзолivarного, залізоробного та скловиробництва; інші. Нерухомі мегалітичні пам'ятки поділяємо на: кромлехи, країни; кам'яні гробниці (скрині, цисти); дольмени, хенджі. Пам'ятки наскельного мистецтва розподіляємо на печерні (у тому числі гроти та навіси) і на місцезнаходження, розташовані просто неба.

II. За способом збереження:

а) в умовах природного ландшафту (печери Молочний Камінь, Чокурча, Вовчий Грот, Кіік-Коба, Печера Грот Баламутівський, Вертеба, Таш-Аір 1, Архундьяс-Тарама); б) у комбінованому режимі — павільйонному, на фоні природного ландшафту, та з об'єктами просто неба (поселення Добранічівка, Межиріч, Гінці, Амвросіївська стоянка та кістковище, Виноградний Сад, Ташлик 1, Дикий Сад, багаточарові поселення Пугач та Михайлівка, поселення-гіганти трипільської культури — Тальянки, Доброводи, Майданецьке, Веселий Кут; копальні (рудні) — Мідна Руда, Климівка, Пилипчатє, Климове; Більське городище скіфського часу, скіфський вал Великого Трахтемирівського городища, склеп Деметри у Керчі, античні міста Пантікапей, Ольвія, Херсонес; давньоруські городища — Монастирсьок, Городок (Григорівка), ур.Туз (Бучак), ур.Городок (Бучак), археолого-архітектурні пам'ятки

Давнього Галича, руїни Спаської церкви у м.Переяславі-Хмельницькому, руїни Десятинної церкви X ст. та Золотих Воріт XI ст. у м.Києві.

Варіанти музесфікації зумовлює також класифікація археологічних пам'яток за їхньою матеріальною структурою (будовою порід, характером будівельних матеріалів та конструкцій тощо).

У цьому зв'язку важливим є визначення зон охорони археологічних пам'яток. Згідно із Законом України “Про охорону культурної спадщини” (8 червня 2000 р. № 1805 — III), поняття “зони охорони пам'яток” включає охоронну зону, зону регулювання забудови, зону охоронюваного ландшафту, зону охорони археологічного культурного шару³.

На сьогодні у вітчизняному пам'яткознавстві, при розробці наукових концепцій археологічних та природно-археологічних музеїв-заповідників, застосовується комплексний підхід, із залученням фахівців природничо-історичного профілю для проведення аналізу стану навколишнього середовища пам'яток археології. Однак, у цих проектах, інженерно-геологічне вивчення стану збереження відкритих об'єктів, які повинні стати складовою частиною створюваних “археопарків”, не передбачене⁴. На сучасному етапі розвитку профільної групи музеїв-заповідників просто неба використання інженерно-геологічних методів набуло свого практичного застосування при діагностуванні стану збереженості відкритих об'єктів та комплексів античного часу і середньовіччя в умовах існуючих археологічних заповідників: Національному історико-археологічному заповіднику “Ольвія”, Національному заповіднику “Херсонес Таврійський”, Державному історико-культурному заповіднику у м.Керчі, Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику, Національному заповіднику “Софія Київська” та у його філіалі — Державному архітектурно-історичному заповіднику “Судацька Фортеця”⁵. Що стосується нерухомих пам'яток первісної археології України, які зберігаються у заповідному режимі (Молочний Камінь, Чокурча, Добранічівка, Кам'яна Могила, Вертеба, Тальянки, Доброводи, Майданецьке, Веселий Кут, укріплення доби бронзи на о.Хортиця), то їх інженерно-геологічна оцінка стану збереженості ще не проведена.

Отже, при розробці програм створення “археопарків” *in situ*, які передбачають музесфікацію відкритих під час розкопок пам'яток, необхідний комплексний геоекологічний підхід, який дозволяє розробити моніторинг культурного шару, потрібного не тільки для

обліку ще з радянських часів. Пам'ятки археології часто є нікому не відомими, не занесеними до списків об'єктами, але, всеодно, перебувають під державною охороною. Нові археологічні об'єкти культурної спадщини виявляються як в результаті систематичних планових розвідок, так і зовсім випадково. І лише незначна частина цих нововиявлених пам'яток своєчасно ставиться на облік в органах охорони культурної спадщини. По-третє, велика кількість пам'яток археології зосереджена не в містах чи інших населених пунктах, а розкидана по полях, лісах, заболоченій місцевості, що утруднює їх виявлення, обстеження та охорону. По-четверте, багато категорій археологічних об'єктів культурної спадщини зазвичай маловиразні, іноді взагалі ніяк не помітні зовні. Це також утруднює їх пошук, охорону й пропаганду⁶. Тому саме нерухомі пам'ятки археології, першими за інші, руйнуються в процесі господарської, будівельної, сільськогосподарської діяльності.

Масового розповсюдження набули випадки знищення археологічних об'єктів культурної спадщини в результаті незаконних дій того чи іншого господарського керівника, користувача земельної ділянки, вмотивовані виробничими інтересами чи й просто елементарним невіглаством. Розорювання могильників, курганних насипів, видобування з них ґрунту, прокладання доріг місцевого значення через територію поселень на сьогодні є розповсюдженими явищами. Окремим пунктом варто згадати скарбошукацьку діяльність так званих „чорних археологів” (читай — грабіжників), від якої потерпають археологічні об'єкти культурної спадщини практично

всіх регіонів України. Слід зазначити, що протидіяти руйнуванню пам'яток дрібними організаціями, індивідуальними землекористувачами набагато важче, ніж знищенню їх в процесі великого будівництва. Наприклад, правління садівницького товариства, фермерське господарство чи КСП зазвичай не хочуть чи не можуть віднайти кошти на дослідження археологічних об'єктів. У таких випадках українцям необхідним є налагодження посиленого контролю з боку державних органів охорони культурної спадщини за дотриманням вимог законодавства щодо збереження пам'яток археології, застосування різноманітних засобів впливу — від видачі приписів на припинення діяльності, що спричиняє загрозу збереженості пам'ятки, до порушення адміністративних, карних справ, накладення фінансових стягнень на злісних порушників Закону України „Про охорону культурної спадщини”.

В умовах, коли зберегти археологічну пам'ятку неможливо, археологи змушені організовувати термінові дослідження десятків, якщо не сотень різноманітних об'єктів, щоб їх не знесли бульдозерами, не забудували і т. ін. Зазвичай, такі роботи називаються охоронними чи рятувальними, хоча, загалом, вони не охороняють і не рятують пам'ятку, а лише досліджують її перед неминучим знищенням. Подібні роботи ведуться в усіх, без винятку, регіонах України, причому у все зростаючих масштабах. Достатньо вказати, що у 2003 р. Міністерством культури і мистецтв України було видано 405 дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок об'єктів культурної спадщини, 291 з яких мали характер охоронних чи рятувальних. Проте, незважаючи на ве-

збору і збереження даних, а і для характеристики стану культурного шару, його змін, встановлення негативних тенденцій та формалізації інформації”.

Культурний шар складається з техногенних ґрунтів, має історичну цінність, зберігаючи при цьому археологічні матеріали. Стосовно пам'яток архітектури, професором Є.М.Пашкіним розроблено методикку виділення глибинних охоронних зон. Поняття “глибинна охоронна зона” (“підземна охоронна зона” — ПОЗ) у розумінні А.Г.Купцова, О.І.Романової, на нашу думку, може бути використане і при розробці концепцій охоронних зон пам'яток археології України, зокрема, печер, гротів та поселень із рештками об'єктів з різних порід каменю доби неоліту — пізнього середньовіччя. О.І.Романовою введено до наукового обігу поняття “цілісна система природно-історичної пам'ятки”, яка складається із взаємозв'язаних між собою підсистем: наземні і підземні споруди, які є штучною частиною природно-технічної системи (ПТС); приповерхнева область літосфери, складена насипними або природними ґрунтами, техногенно зміненими у процесі історичного освоєння території; область літосфери, яка зберегла початкові морфологічні обриси поблизу поверхні, природні форми залягання, склад і властивості відкладень, а також гідрогеологічний режим підземних вод. Останні дві підсистеми дослідниця об'єднує у поняття “підземна охоронна зона”. ПОЗ складається з двох підзон: природної і техногенної, яка виокремлена у процесі господарського освоєння місцевості і літосистеми поблизу денної поверхні. Під ландшафтом розуміється територіальна система із взаємопов'язаних природних (природний ландшафт) або природних та антропогенних (антропогенний ландшафт) компонентів, а також компонентів більш низького таксономічного рівня.

Історична територія — це єдина просторова область, частина природного та антропогенного ландшафту, де зосереджені об'єкти історико-культурної спадщини. Охорона історичної території — система адміністративно-правових, організаційно-господарчих, економічних, біотехнічних, просвітницьких заходів, спрямованих на збереження історичної території і виконання нею соціально-економічних функцій. Нерухомі об'єкти культурної спадщини можна розглядати разом з приповерхневою частиною літосфери як локальні ПТС історичної території. Приповерхнева частина літосфери у локальних ПТС виокремлюється як літотехнічна система (ЛТС). Культурний шар є специфіч-

ним складовим компонентом ЛТС. ПОЗ — спеціальна область літосфери, де створюється оптимальний режим існування локальної ПТС, спрямований на довготривале збереження і комплексне вивчення об'єктів культурної спадщини.

О.І.Романовою, на прикладі історичної території Рязанського кремля, розроблено структуру та інженерно-геологічну модель ПОЗ. У 1990-х рр. проведений, за участю Л.Г.Борейка, комплексний моніторинг "Рязанський кремль", який створений також у комп'ютерних версіях: "Природно-технічна система Рязанського кремля", реалізована у структурі управління базою даних CLIPPER (версія 5.0 і вище), під управлінням операційної системи MS DOS версії 3.3 і вище, з мовою програмування CLIPPER та її версій — база даних ПТС "Рязанський кремль", реалізована в Microsoft Access і Microsoft Excel⁷.

На думку О.Є.Вязкової, інженерно-геологічні дослідження археологічних пам'яток як елементів ПАС, що є складовою ПТС, повинні передувати власне археологічним і складатися з трьох стадій: передпроектні дослідження до археологічного втручання у пам'ятку; проектні роботи — під час археологічних досліджень; моніторинг і управління на етапі консервації та можливої реставрації і реконструкції археологічного об'єкта⁸.

Враховуючи розробки А.Г.Купцова й О.І.Романової, ми пропонуємо наступну ієрархію зон охорони археологічних пам'яток, які можуть бути музеєфікованими у структурі "археопарку" (рис.2):

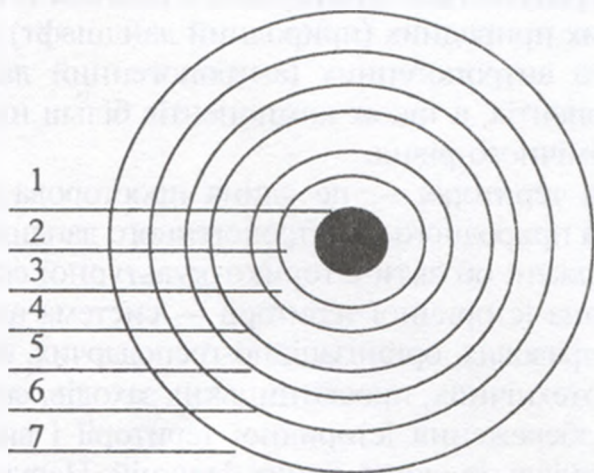

Рис. 2. Функціональне зонування "археопарку" in situ:

- 1 — музеєфіковані об'єкти; зона пам'ятки — заповідна зона;
- 2 — підземна охоронна зона; 3 — зона охоронюваного ландшафту;
- 4 — охоронна зона; 5 — зона регулювання забудови; 6 — зона композиційного впливу пам'ятки; 7 — зона інфраструктури.

ликі зусилля, що їх прикладають фахівці-дослідники країни, далеко не все вдається вчасно дослідити і багато пам'яток безповоротно гинуть, викликаючи справедливе обурення громадськості, що знаходить своє вираження в численних публікаціях засобів масової інформації.

Одна з основних причин цього — недостатність кваліфікованих археологічних кадрів у структурах, на які Законом України „Про охорону культурної спадщини” покладено обов'язки з охорони пам'яток. Відповідно, шляхом подолання подібної ситуації може стати спрямування зусиль усіх зацікавлених сторін у наступних напрямках діяльності: по-перше, максимальній мобілізації наявних сил археологів-спеціалістів на дослідження саме пам'яток, для яких існує реальна загроза знищення, і, по-друге, встановлення постійних зв'язків між археологічними установами (Інститут археології НАН України, музеї, вищі учбові заклади, регіональні археологічні інспекції тощо) та державними органами, що несуть відповідальність за охорону об'єктів культурної спадщини. На жаль, питання взаємодії між органами охорони культурної спадщини й археологами все ще залишається не вирішеним до кінця, причому протидія конструктивним пропозиціям з узгодження діяльності іноді має місце з обох сторін. Проте, проведення пам'яткоохоронних заходів передбачає комплексний підхід до їх розробки та реалізації. Тому, лише за умови усвідомлення необхідності цілеспрямованих спільних зусиль всіх зацікавлених установ та осіб, можна забезпечити активну й ефективну роботу зі збереження та охорони сотень і тисяч археологічних об'єктів культурної спадщини нашої країни.

Головний шлях використання пам'яток археології — їх музеєфікація³. Сучасні музейні експозиції використовують археологічні знахідки для насичення матеріалами розповідей про історію краю, області чи міста. В подібних експозиціях стає зовсім не важливим чи була знайдена річ в процесі археологічних розкопок, чи випадково; походить вона з приватної колекції, чи з іншого музею тощо. Між тим, археологія як наука, має на меті не арифметичне збільшення музейних колекцій, її головне завдання — встановлення зв'язків між давніми речами, за їх посередництвом — виявлення динаміки соціального, економічного, культурного розвитку дослідженої ділянки впродовж певного часу та ін. Головні висновки археологічних досліджень можуть бути представлені тільки комплексно — у нерозривному зв'язку давніх предметів із тими комплексами, в яких вони побутували, з моделюванням різноманітних процесів, в яких вони були задіяні. Тому саме у створенні розкопів-музеїв, археологічних музеїв-заповідників полягає майбутнє музейної пропаганди археологічних досягнень.

Література

1. Пам'ятки України: історія та культура. — Київ, 2000. — № 1. — С.41.
2. Шелов Д.Б. Сохранность памятников археологии и полевые археологические исследования // Методические основы охраны и использования памятников археологии. — Москва: Наука, 1987. — С.18.
3. Янин В.Л. Охрана и использование памятников археологии в СССР // Методические основы... — С.16.

21.12.2003.

1. *Зона пам'ятки* (зона археологічного культурного шару) — заповідна зона. Передбачає (там, де це можливо) експонування об'єктів *in situ*.

2. *Підземна охоронна зона* (особливо для археолого-архітектурних пам'яток античного часу та середньовіччя).

3. *Зона охоронюваного ландшафту*.

4. *Охоронна зона*. Ставить за мету збереження та відновлення видових перспектив з боку головних підходів до пам'ятки. Повинна передбачати сучасний інженерний благоустрій території.

5. *Зона регулювання забудови*. Переслідує мету збереження далеких ландшафтних фонів, видових перспектив та композиційної ув'язки нової забудови з пам'яткою археології. Це стосується переважної більшості нерухомих пам'яток археології античного часу та середньовіччя, які дійшли до нашого часу у стані руїн і які знаходяться в умовах інфраструктури населених пунктів, зокрема, міст та передмість.

6. *Зона композиційного впливу* пам'ятки. Також більшою мірою стосується археолого-архітектурних пам'яток античного, слов'яно-руського часу та пізнього середньовіччя. Підземна охоронна зона пам'ятки археології у структурі “археопарку” *in situ*, на нашу думку, повинна співпадати з межами поширення зони пам'ятки та зони охоронного ландшафту, і, таким чином, неначе поглинати в собі першу та третю охоронні зони.

Без проведення відповідної інженерно-геологічної оцінки “пам'ятка археології — геологічне середовище” не можна приступати до проведення консерваційних заходів, які є складовою частиною перетворення нерухокої археологічної пам'ятки на об'єкт музейного показу, що зумовлює обрання того чи іншого типу експозиції *in situ*: музеєфікований культурний шар по всій площі розповсюдження знахідок. Передбачається як відкритий спосіб експонування, так і в павільйонах; часткова експозиція *in situ* на окремих ділянках розкопів у павільйонному режимі; неможливість використовувати відкриті об'єкти з музейною метою. У цьому випадку необхідно межі розповсюдження культурного шару оголошувати заповідною територією.

При розробці наукових концепцій “археопарків” *in situ* різних типів: природно-археологічних, геолого-археологічних, історико-археологічних чи археологічних необхідно мати інженерно-геологічний паспорт (оцінку) стану збереженості природно-археологічної системи “археологічна пам'ятка — геологічне середо-

вище". Необхідно передбачити в існуючих археологічних музеях-заповідниках України або тих, які проєктуються, застосування геоекологічного моніторингу за станом збереженості відкритих нерухомих пам'яток.

Для археологічних пам'яток, сприймання яких тісно пов'язане з ландшафтом (нерухомі мегаліти, петрогліфи тощо), межі заповідних територій слід поєднувати з природними межами того елемента земної поверхні, на якому дана пам'ятка розташована: підніжжя пагорбів, яри, скелі, береги водоймищ. Зони охорони нерухомих археологічних пам'яток — це форма захисту пам'ятки засобами регулювання оточуючого середовища. Необхідно постійно зберігати елементи природного середовища, з якими археологічна пам'ятка знаходиться у візуальному контакті, адже природне оточення для цих комплексів або окремих об'єктів, у переважній більшості, є найбільш сприятливим естетичним фоном⁹. В умовах функціонування "археопарку" на значній території необхідно передбачати використання спеціального транспорту, створення нейтрального рослинного фонду, пішохідних доріжок між окремими елементами "археопарку" та алей.

Таким чином, "археопарк" може бути визначений як елемент природно-археологічної системи — історико-культурний музей-заповідник (музей "під відкритим небом" — скансен), який створюється на основі нерухомих пам'яток археології різного виду та типу *in situ*, а також у місцях концентрації пам'яток, які неможливо зберегти на місці виявлення, однак природний ландшафт місцевості дозволяє оголосити території геолого-археологічними чи природно-археологічними заповідниками. "Археопарками" також є "уявні" музеї ("археодрами" — "експериментальні поселення"), створені у природному парку чи на спеціально відведеній території, для яких не потрібна розробка концепцій зон охорони археологічних пам'яток.

Література

1. Кепін Д. Перспективи розвитку музейної мережі України // Вісник УТОПІК. — Київ, 1998. — № 2. — С.55–61; Титова О., Кепін Д. Принципи організації "археопарків" // Там само. — Київ, 2000. — № 1. — С.55–62; Титова О.М., Кепін Д.В. Проблеми музеєфікації пам'яток первісної археології як ресурсної бази туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження. — Київ, 2002. — Вип.4. — С.110–120.
2. Балер О.Н. Музеєфікация археологических памятников // СА. — Москва, 1978. — № 3. — С.138–153.
3. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: Зб. офіц. док. / Відп. ред. Гарник М.В. — Київ: Істина, 2002. — С.17.

Кулатова І.М., Мироненко К.М.

ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНОГО АРЕАЛУ МІСТА КРЕМЕНЧУК

У результаті археологічних досліджень у межах історичного центру Кременчука — міста, внесеного до "Списку історичних міст України", — визначено засади щодо встановлення історичного ареалу наддніпрянського економічного центру Полтавщини.

В історичному лівобережному осередку міста, неподалік відомої пам'ятки природи — скелі "Реєстр", площею бл. 8200 кв. м, залягають найдавніші культурні нашарування Кременчука, займаючи переважно територію парку "Придніпровський" і суміжні квартали вздовж Набережної, вул. Штабної, Коцюбинського, Перемоги, безпосередньо пл. Перемоги, вул. Генерала Жадова, Свердлова і Логінова. В основі цих нашарувань, на глибині 0,8–1,2 м, лежать культурні шари доби пізньої бронзи (сабати́нська культура), із окремими знахідками фінального неоліту, ямної культури тощо. Виявлені рештки житлової та господарських споруд зазначеної епохи. Нашарування простежені, фактично, на території всього парку "Придніпровський". Вони перекриті культурними залишками давньоруської доби — XII–XIII ст., і більш потужними, бл. 0,4 м, нашаруваннями XVII – 1-ї пол. XVIII ст., знівельованими на поверхні перебудовами і повеннями 2-ї пол. XVIII ст.

На території парку і вздовж вулиць помітні просіви фортечних ровів Кременчука 1-ї пол. XVIII ст., що обмежують контури міських укріплень напередодні інтенсивної розбудови міста XIX ст. Отже, межі суто археологічних культур-

них нашарувань можуть бути окреслені в зоні: із заходу — вул. Набережною вздовж Дніпра, з півночі — вул. Гоголя, до перехрестя з вул. Коцюбинського, з північного сходу і сходу — вул. Коцюбинського і пл. Перемоги — у напрямку вул. Генерала Жадова, далі — по цій же вулиці до вул. Першотравневої, а на півдні — до Річкового вокзалу і скелі "Рестр". Під водою Дніпра, із заходу, зона затоплених культурних нашарувань простяглася ще на 20-50 м.

Після ознайомлення із наявними пам'ятками архітектури, історії та монументального мистецтва, враховуючи межі території, зайнятої місцем на поч. ХІХ ст., пропонується таке окреслення меж історичного ареалу лівобережної частини міста Кременчук: із заходу — вул. Набережна та 50 м прибережної смуги Дніпра, з півночі — вул. Красіна — до перехрестя з вул. Чапаєва, потім — вздовж цієї вулиці до перехрестя з вул. 29-го Вересня, далі на сході — вздовж бульв. Пушкіна — до перехрестя з вул. Першотравневою, на півдні — по цій же вулиці до Річкового вокзалу.

Ще один ареал має бути окреслений фахівцями-архітекторами біля підніжжя нагірної частини міста, на початку вул. 60-річчя Жовтня, де в останній чверті ХVІІІ ст. розміщувався палацовий комплекс, зведений до приїзду Катерини ІІ.

Третій ареал повинен включати правобережну — Крюківську частину міста — історичний посад Крюків ХVІІ-ХVІІІ ст. Його межі пропонується визначити так: із заходу — вздовж Західної дамби до — на півночі — Крюківського мосту через Дніпро, зі сходу — Набережна лейтенанта Дніпрова та повнезахистна дамба перед нею, південна ж межа повинна проходити по пров. Петра Ракітіна.

Саме такий проект історичного ареалу міста запропонований Кременчуцькій міській раді для прийняття відповідного рішення, враховуючи внесення до історико-опорного плану доповнень про наявність окремих пам'яток археології — курганів чи поселень: у Крюкові — могильника і селища черняхівської культури на вул. Космонавтів і Фрунзе; мікрорайоні Молодіжному — кургану поряд із кварталом 297; курганів на вул. Цюлковського і Петровського; кургану посеред селища Велика Кохнівка.

4. **Наукова концепція державного археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу"**: Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядник, наук. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Вид. центр "Археологія", 1996. — С.29-35; **Петрашченко В.О., Радівіл А.Я., Куделя Ю.А.** Програма наукового дослідження, охорони та використання пам'яток археології та геології Трахтемирівського заповідника // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — Київ, 1997. — Вип.1. — С.99-105; **Томашевський А.П.** Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту) // Археологія. — Київ, 1998. — № 2. — С.151-155.

5. **Логвин Н.Г.** Інженерно-конструктивна структура Софійського собору в Києві // Строительство и архитектура. — Киев, 1980. — № 3. — С.26-27; **Абрамова Т.Т., Воронкевич С.Д.** Силикагизация ґрунтів культурного ґрунту архітектурно-археологічних пам'яток Северного Причорномор'я // Инженерная геология. — Москва, 1988. — № 2. — С.44-57; **Бриллинг И.А.** Об устойчивости Близких пещер Киево-Печерского заповедника // Там же. — Москва, 1990. — №4. — С.51-57; **Вязкова О.Е.** Вопросы музеефикации археологических памятников в условиях естественного ландшафта // Сурож, Сугдея, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины: Материалы науч. конф. (16-22 сентября 2002 г.). — Киев-Судак: Академперіодика, 2002. — С.59-61.

6. **Пашкин Е.М., Вязкова О.Е.** Геоэкологический подход при сохранении памятников истории и культуры // Геоэкология. Инженерная геология. Гидрогеология. Геокреология. — Москва, 1994. — № 2. — С.137-143; **Пашкин Е.М., Дзекцер Е.С., Никифоров А.А.** Мониторинг культурного ґрунту как элемента геологической среды // Там же. — Москва, 1995. — № 1. — С.123-127; **Никифоров А.А.** Культурный ґрунт и его значение в сохранении памятников истории и культуры: Автореф. дис. ... канд. геол.-мин. наук. — Москва, 1995. — 23 с.

7. Подземная охранная зона исторической территории Рязанского кремля / Под общей ред. канд. географ. наук Романовой Е.И. и канд. геол.-мин. наук Кушцова А.Г. — Рязань: Стиль, 1995. — 140 с.

8. **Вязкова О.Е.** Некоторые принципы инженерно-геологических исследований памятников археологии: Автореф. дис. ... канд. геол.-мин. наук. — Москва, 1995. — 23 с.

9. **Кроленко И.И.** Вопросы градостроительной защиты памятников археологии // Градостроительная охрана памятников истории и культуры. — Москва: Изд. НМС МК СССР, 1987. — С.38-52. 12.12.2003.

Супруненко О.Б.

МУЗЕЙНИК ТА АРХЕОЛОГ МИКИТА СТАН: ДОЛЯ І ВІЙНА

Нове покоління археологів-дослідників Полтавського музею середини ХХ ст. з'явилося в одній з найстаріших краєзнавчо-історичних установ України наприкінці 1930-х рр. Уже повною мірою був розкручений маховик сталінських репресій, наближався страшний 1937 рік... До знекровленого «чистками» музею приходили нові співробітники.

Ці молоді люди вже належали іншій епосі, на відміну від широко знаних фахівців-енциклопедистів обласницького напрямку першої чверті ХХ ст. — В.М.Щербаківського, М.Я.Рудинського, їх учнів — В.А.Грінченка й О.К.Тахтая, які змушені були покинути Полтаву. Молоді музейники спиралися на марксистські світоглядні концепції, були провідниками в життя нових поглядів. Надзвичайно типовою для тієї буремної доби залишається доля музейника, археолога і художника М.А.Стана.

«Талановитим і самовідданим археологом..., цілком оформленим за своїми здібностями і владчею, справжнім науковим робітником» називає Микиту Антоновича Стана відомий полтавський орнітолог і краєзнавець М.І.Гавриленко¹, на час надання характеристики — заступник директора музею з наукової частини². Не менш позитивні відгуки про наукову діяльність молодшого колеги належать відомим радянським археологам М.І.Артамонову, І.І.Ляпушкіну та М.П.Третьякову³. Надзвичайною теплотою відзначаються спогади про колегу і першого свого керівника відділу старійшини полтавського археологічного краєзнавства Г.О.Сидоренко⁴, колег музейника⁵.

Та, крім декількох публікацій⁶, більш детальних відомостей про дослідника прак-

тично не існує. Чи не найповніша його біографія оприлюднена друком у «Полтавському археологічному збірнику» за 1994 р. (число 2)⁷.

Микита Антонович Стан (1906 - 1943) народився у с.Калужині сучасного Дніпродзержинського району Дніпропетровської області. Походив із бідної селянської родини, що мешкала на Катеринославщині кілька поколінь. У сім'ї було шестеро дітей. Батько, Антон Стан, загинув за Першої Світової війни, під час Брусилівського прориву. На матір — Агафію Стан — ліг величезний тягар у вихованні дітей⁸.

За свідченням дружини, В.С.Холошиної, — «Стан М.А. народився самородком. З найраніших років у нього проявився талант і здібності до малювання. Його матір розповідала, що ще у шкільному віці він малював будь-яким предметом, що потрапляв до рук, на стінах, землі, дереві, підлозі та ін., за що мати його неодноразово карала. У шкільні роки, маючи в руках олівець, зошит, підручник, він ще більше розвивав здібності до малювання. Бажання малювати переростало у жагу, і він малював на підручниках, зошитах, окремих шматочках паперу, за що вже карали його вчителі. Мати розповідала, що під час випасання худоби він настільки захоплювався читанням та ма-

Рис. Микита Стан. 1942 р.
Мал. Є.В.Путри. 1992.

люванням, що, бувало, жене корову, а корова приходить додому без пастуха. Мати піде, розшукає його, а син сидить де-небудь, малює чи читає, захопившись і забувши про все... У школі і на селі його поважали... Вчителі доручали йому оформлення школи, а мешканці села... приходили до нього з проханням... намалювати сина, який ішов у армію, померлого родича чи просто картину...»⁹.

До 1924 р. Микита Стан працював у господарстві матері, вчився у місцевій школі. Зарекомендував себе здібним цілеспрямованим учнем. У 1924-1925 рр. служив у Червоній Армії, після служби — направлений на ліквідацію неписьменності. Він працював у ряді початкових шкіл Дніпропетровської округи. Останнє стимулювало М.А.Стана здати екстерном екзамену за середню школу і вступити на рабфак Київського художнього інституту¹⁰. Навчання на рабфаці, знайомство із життям Києва у 1929-1932 рр. — сприяли становленню зацікавленості майбутнього митця до історії рідної землі, формуванню інтересу до музейної діяльності.

За активну громадську і комсомольську роботу, червоноармійське минуле, рабфаківці висунули його до депутатського корпусу Київської міськради. Він був секретарем комсомольської організації інституту. Та на четвертому курсі М.А.Стан залишив вуз через хворобу. В 1933-1934 рр. він працював завідувачим лекторським бюро, з травня 1934 р. до жовтня 1935 р. — вченим бібліотекарем Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка у Києві¹¹. В 1934 р. склав іспити до аспірантури з історії України при Київському державному університеті¹², але був відрахований як особа, що не мала повної вищої освіти¹³.

Напевне, знайомство з роботою провідного українського музею утвердило М.А.Стана у намірі пов'язати своє життя із музейництвом. Цьому сприяло і розміщення Історичного музею у Києво-Печерській лаврі, так званому Музейному містечку, близькість від місця роботи наукових бібліотек, архівів тощо. М.А.Стан

відвідував Інститут історії матеріальної культури (ІМК), «законсервований» Археологічний музей інституту у 19-му корпусі Києво-Печерської лаври¹⁴. Залучався до антирелігійних компаній у Музейному містечку, зокрема, вимальював гасла до численних заходів, відвідував семінари на секції історії докласового суспільства вищезгаданого Інституту з проблем впровадження у життя марксистсько-ленінської концепції давньої історії, був керівником аналогічного семінару в музеї. У характеристиці до аспірантури вказувалося: «На час роботи в музеї виявив безумовну здібність до наукової роботи і велику зацікавленість музейною справою. Вже тепер гр.Стан з'являється одним із кращих наукових співробітників музею, як у справі фаховій, так і в громадсько-політичному житті...»¹⁵.

Звісно, значний вплив на молоду людину мали: колишній заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу феодалізму Всеукраїнського історичного музею, а тоді — старший науковий співробітник ІМК Олександр Петрович Оглоблін (1899-1992)¹⁶, який часто користувався бібліотекою; добрий знайомий, колега по музею та випускник музейного відділення Київського художнього інституту Василь Йосипович Довженок (1909-1976)¹⁷. Саме вони сприяли появі стабільного інтересу М.А.Стана до археології. Екскурсія на розкопки в Халеп'я, що їх вела на поселенні Коломийщина І експедиція під керівництвом Т.С.Пассек, участь у дослідженнях Райковецького городища 1935 р. — остаточно вплинули на життєвий вибір. Щоб закінчити вищу освіту і поновитися в аспірантурі він підшукує місце роботи в одному з провідних музеїв Лівобережжя України¹⁸.

1936 р. М.А.Стан дізнався про вакантну посаду завідувачого відділом стародавньої історії (археології) у Полтавському краєзнавчому музеї і перевівся до Полтави. Приводом до цього переведення була зустріч з В.Й.Довженком і порада О.П.Оглобліна звернути увагу на діяльність знаної в Україні музейної установи.

Прибувши до Полтави, М.А.Стан зібрав документацію відділу і частину неопрацьованих колекцій, що лишилися від Мусія Сергійовича Синіцина (1899-1973), який спішно покинув місто напередодні апогею репресивних заходів влади¹⁹. Майбутній завідувач відділу, оцінивши масштаби змін у Полтаві, вирішив відновитися на останньому курсі художнього інституту, захистив диплом. Певний відгосок у музеї мала і його переддипломна картина «Розстріл революційного мітингу у народній аудиторії м.Кременчука 1905 року», яку після захисту диплому передав до тематичного відділу капіталізму Полтавського музею²⁰.

Наведемо цікаве зауваження М.І.Гавриленка: «З 1937 р. на завідування Відділом [археології] вступив Микита Антонович Стан, але до 1939 р. відділ лишається в летаргії». І далі: «Цілком зрозуміло..., що ні наукова, ні дослідна робота за 1929-1939 рр. не провадилася. Не проводилися ні екскурсії по збору матеріалів, ні розкопки, не закуповувалася відповідна література, не підтримувався зв'язок ні з Інститутом археології, ні з Інститутом історії матеріальної культури»²¹.

І не дивно. Адже М.А.Стана залучили відразу ж до оформлення нових — «на злобу дня» — експозицій, виконання художніх робіт. Крім того, він брав участь у художньому житті міста — виставляв картини і графіку на обласних виставках, влаштував власні виставки в музеях²², у тому числі Кременчуцькому та Лубенському. Його обрали секретарем комсомольської організації і пропагандистом. 1939 р. він був прийнятий до комуністичної партії. У 1940 р., на виставці творчих робіт художників Полтавщини експонувалися його етюди та ескізи, зокрема, «Виступ М.В.Фрунзе на мітингу у Полтаві 15 травня 1921 р., «Після снігопаду», «На галявині», «Вечір», «Колгосп «Більшовик», «Ранішня весна», «Глибока осінь» та інші²³. Краші з них потрапили на республіканську виставку у Києві навесні 1941 р.²⁴ Репродукція етюда «Глибока осінь» була вміщена у каталозі цієї виставки²⁵. Серед мистецької спадщини

М.А.Стана збереглося кілька творів на історико-археологічну тематику. З найбільш відомих назвемо малюнок «Полтавська фортеця XVII ст.», репродукований у кількох виданнях²⁶, на жаль, без зазначення авторства²⁷. Роботи М.А.Стана високо цінували полтавські художники-сучасники, в тому числі С.А.Розенбаум, М.О.Донцов та інші²⁸.

Заняття історичним живописом, знайомство у 1940 р. з М.І.Гавриленком, який тільки-но повернувся з алтайського заслання²⁹, спільні екскурсії навкруги міста привернули увагу М.А.Стана до полтавських старожитностей. Вже з осені 1938 р., як згадує лаборант відділу археології Г.О.Сидоренко, М.А.Стан починає напружено працювати, освоюючи фахову літературу, комплектуючи бібліотеку відділу, збираючи окремі підйомні матеріали на відомих полтавських пам'ятках. «Він спішив жити, знати, завжди прагнув вперед до нових знань..., із запалом працював по археології...», — згадувала дружина заступника директора музею К.Ю.Степанова³⁰. Саме на «недільних» екскурсіях М.А.Стана та його помічниці Г.О.Сидоренко (у робочий час наукові заходи — розвідки — не здійснювалися) навесні 1939 і 1940 рр. були заново обстежені неолітичні місцезнаходження на Білій Горі, у Макухівці і Вакуленцях, Марках, поселення доби бронзового віку у Тернівщині, Трибах, Куликівці, селища скіфської доби поблизу Затуринного, Патлаївки, Нижніх Млинів (Гора), Гавронців. Пізніше вони були введені до наукового обігу³¹, за подання Г.О.Сидоренко, І.І.Ляпушкіним³². Цікавими знахідками 1939-1940 рр. стали відкриття пізньонеолітичних та другої чверті I тис. н.е. поселень в ур.Рогізна, на правому березі р.Ворскла на схід від Полтави, різночасового місцезнаходження неподалік від кутка Вороніне (Кривохатки), край міського залізничного мосту³³.

Під час відвідин рідних на Правобережжі Дніпра, у 1938-1939 рр., М.А.Стан виявляє цілий ряд пам'яток від доби палеоліту до киеворуського часу — поблизу сс.Дніпрово-Кам'янка та Мишуричів,

на сучасній Кіровоградщині³⁴, які планував обстежити повторно 1941 р.

У 1939 р. М.А.Стан виступив на Все-союзній конференції з вивчення палеоліту із повідомленням про відкрите ним на правому березі Дніпра, у балці Климовій (сучасне ур.Климове), поблизу с.Дніпрово-Кам'янка, пізньопалеолітичне місцезнаходження³⁵, розташоване за 60 км нижче за течією ріки від Кременчука. Знахідки залягали під прошарком похованих ґрунтів, у основі сірих пісків, на глибині 12 м. Біля скупчення виявлені кістки північного носорога, оленя та мамонта, знайдені рештки вогнища. На відстані 4 м від залишків багаття виявлені кілька кремєнів, серед яких знаряддя: вістря, скребок, а також масивний подовжений нуклеус та ін. вироби. На дні яру М.А.Стан підбрав невелике «рубильце»... «Стратиграфічні, палеонтологічні та археологічні дані, а також розташування стоянки біля південної межі ріського зледеніння дозволяють ставити це місцезнаходження в ряд найбільш цікавих і важливих», — зазначалося в інформації про виступ М.А.Стана на конференції³⁶.

Після знайомства з М.І.Артамоновим і серйозної бесіди із заступником директора Ленінградського відділення ІМК АН СРСР П.М.Третьяковим, появи перспективи вступу до аспірантури з 1941 року, М.А.Стан відповідально займається вивченням старожитностей I тис. н.е. у Нижньому і Середньому Поворсклі³⁷. Він був залучений до виконання дослідницької програми у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі з вивчення слав'яно-руських старожитностей, започаткованої П.М.Третьяковим, і безпосередньо підпорядкований його молодому співробітнику із кандидатським ступенем І.І.Ляпушкіну (1902-1968). Тому саме 1940 р. І.І.Ляпушкіним було розпочате археологічне обстеження басейну Ворскли, з метою вирішення питання про час появи слов'ян у цьому регіоні³⁸.

Влітку М.А.Стан обстежує Глинське, Опішнянські, Полтавське та Старо-Санжарські городища скіфської і слов'яно-

руської епох, збирає на них підйомні матеріали, вивчає старожитності роменської культури³⁹. Тоді ж здійснює розвідку вздовж Коломака, таким чином готуючи “планові обстеження” І.І.Ляпушкіна⁴⁰. Особлива увага була приділена роменським і давньоруським городищам — Опішнянському і щойно відкритому, як пам'ятка слов'яно-руської доби, — Полтавському. На першому з них були проведені невеликі розкопки, які, після від'їзду І.І.Ляпушкіна до Ленінграду, завершив М.А.Стан⁴¹. Він же вів польову документацію, описи знахідок тощо. Зазначимо, що колекція цих перших розкопок, продовжених І.І.Ляпушкіним 1957 р.⁴², а О.В.Сухобоковим 1975 р.⁴³, на сьогодні розподілена між збірками Полтавського краєзнавчого музею та Національного музею історії України. Щодо Полтавського городища, то саме одна із осінніх прогулянок М.А.Стана і М.І.Гавриленка 1940 р. увінчалася першими знахідками ліпної роменської і кружальної давньоруської кераміки, що згодом стало приводом до проведення на Соборному майдані археологічних досліджень у 1945-1946 рр.⁴⁴

Варто згадати й ще про одну знахідку у червні 1940 р. — дослідження випадково виявленого колективного поховання черняхівської культури на станції Свинківка (сучасна с.Новоселівка) Полтавського району⁴⁵, здійснене під керівництвом археолога⁴⁶, за участю співробітника музею М.Ф.Сича. Під час господарських робіт на одній із садиб села, на порівняно високому схилі першої надзапальної тераси лівого берега р.Свинківка, було виявлене селище і ґрунтовий могильник черняхівської культури. Селище, площею близько 2,8 га, знаходилося у західній частині села, а на відстані 200 м від нього, на південний схід, розташовувався ґрунтовий могильник площею близько 0,5 га⁴⁷. М.А.Стан дослідив три (можливо, навіть п'ять) поховання з інвентарем, серед яких було два трупопокладення зі східною, порівняно рідкісною для черняхівської культури, орієнтацією, і трупоспалення⁴⁸. Звертає на особливу увагу трупоспалення у ве-

ликій ямі (1,68x0,60 м, глибиною 0,78 м), на дні якої стояв горщик із перепаленими кістками, оточений уламками розбитого посуду, що, за свідченням археолога, «складала керамічну групу шириною 0,32, довжиною 0,35, висотою 0,25 м»⁴⁹. Сучасні дослідники вважають, що одне з поховань, виявлених М.А.Станом на садибах Л.О.Чижа і І.О.Передерія, було колективним⁵⁰. «Каталог Археологічного відділу» музею зберіг укладений рукою М.А.Стана опис знахідок із ями на садибі Л.А.Чижа, де зазначається, що серед інвентаря «грунтового поховання (3) — трупопокладення» виявлено дві лисковані кружальні миски, горщик із шерехатою поверхнею (розвал). Останній знаходився біля черепа кістяка, орієнтованого на схід. Крім цих знахідок, поряд зі склепами знайдена ще одна кружальна миска з лискованою поверхнею, нижня частина сіроглиняної північнопричорноморської амфори, дворучна кружальна посудина, сіроглиняне пряслице, скляна синя овальна ребриста намистина, морська мушля, 2 фрагменти бронзової прикраси у вигляді шматків дроту, уламки залізного ножа і кістяного гребеня з мідними заклепками, а також 135 фр-тів ліпного і кружального посуду⁵¹. З іншого шурфа, — при дослідженні поховання на садибі І.О.Передерія, — М.А.Станом взяті кружальні горщик, 2 лисковані миски, розвал горщика і уламки посуду⁵². М.А.Стан також обстежив і черняхівське селище у Свинківці, запросивши до його огляду І.І.Ляпушкіна⁵³, де вони зібрали уламки ліпного посуду з шамотом у тісті (50 од.), гончарного посуду із шерехатою поверхнею (19 од.) та лискованих мисок (4 од.)⁵⁴. Цікаво, що обстеження М.А.Стана, стали приводом до розкопок пам'ятки у 1966 р., здійснених розвідзагоном Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л.М.Рутківської та Є.В.Махно⁵⁵. Останніми на могильнику досліджено ще 5 поховань⁵⁶.

Під час робіт у Новоселівці, 18 червня 1940 р., М.А.Стан дослідив на південно-західній окраїні села (околиці с.Ковалівка) напівзруйноване глинищем підкур-

ганне поховання культури багатоваликової кераміки, із південно-східною орієнтацією⁵⁷. Кістки скелета виявилися частково переміщеними, хоча встановлено, що похований лежав на правому боці із зігнутими ногами. Інвентар поховання складався із розвалу ліпного сіроглиняного горщика зі «вдавлено-пунктирним орнаментом», уламка світлосірого пісковикового точильця, крем'яного ... знаряддя, що «поєднувало у собі скребок і проколку» та овальної кістяної пряжки, виготовленої із тонкої кістки, з двома отворами — 0,3 та 1,3 см. Розміри пряжки — 2,5x3,1 см⁵⁸. Досить цікава знахідка так і залишилася невідомою дослідникам. Хоча, наведена інформація про неї сприятиме доповненню відомостей щодо поховальних старожитностей культури багатоваликової кераміки доби середньої бронзи на Полтавщині⁵⁹.

Варто згадати про кілька окремих знахідок у Поворсклі, місцезнаходження яких обстежував М.А.Стан. Так, 29 липня 1940 р. він оглядав рештки поселення черняхівської культури у с.Бухалівка сучасної Попівської сільради Зіньківського району, «за 400 м від р.Говтва», де на садибі Я.І.Гриня знайдений срібний денарій римського імператора Коммода (180-191 рр.)⁶⁰. Монета була передана до Полтавського краєзнавчого музею⁶¹. На початку вересня того ж року у с.Піски Решетилівського району забрав до музею ліпний, з яйцеподібним тулубом, горщик пізньоямного часу, декорований ямково-гребінцевим орнаментом, виораний в одному з курганів⁶².

Таким чином, активна дослідницька позиція молодого археолога стимулювала зміну відношення керівництва музею до проведення наукових досліджень. На 1941 р. у бюджеті закладу передбачалися навіть невеликі асигнування на ці роботи.

«У 1940 р. він із «знанням та художнім смаком здійснив реекспозицію відділу археології, доповнивши речові пам'ятки стародавньої історії краю талановитими, вишуканої роботи акварельними та пастельними малюнками й ілюстраціями, — згадувала Г.О.Сидоренко. Свої знання археолога передавав підростаючому поко-

лінню, ... організувавши археологічний гурток ... , де використовував цікаві, живі форми роботи з молоддю»⁶³.

Польові дослідження влітку 1941 р. М.А.Стан планував провести у Нижньому Поворсклі⁶⁴. Спочатку у червні — здійснити попередні розвідки силами гуртка юних туристів 26-ї Полтавської середньої школи, а потім — у липні — обстежити виявлені пам'ятки більш детально із членами музейного археологічного гуртка. Завершити сезон М.А.Стан хотів розкопками Опішнянського городища роменської культури та шурфовкою культурних нашарувань на Івановій горі у Полтаві разом з І.І.Ляпушкіним. А при поїзді до матері на Дніпро — оглянути ділянку правого берега в районі Дніпрово-Кам'янки⁶⁵. До планів довелося ввести корективи, адже тяжко захворів І.І.Ляпушкін⁶⁶. І М.А.Стан залишився наодинці із дослідницькою програмою у Поворсклі.

Отримавши відкритого листа у травні 1941 р., М.А.Стан розпочав підготовку до розвідок. Склавав плани, підготував інвентар та засоби пересування — два човни, для подорожі Ворсклою⁶⁷. Перший етап обстежень йому вдалося втілити у життя...

З перших днів червня відбув у службове відрядження до Градизька, сучасного Глобинського району на Полтавщині. Оглянув гору Пивиху, кілька курганів і майданів поблизу, відзначив на цій пам'ятці ландшафту та геології знахідки ранньослов'янської кераміки та окремих кісток мамонта⁶⁸. Біля с.Недогарки обстежив напівзруйнований курган, висотою близько 3 і діаметром 40-50 м. У кургані він виявив залишки пошкодженого вибиранням ґрунту кромлеху, діаметром до 10 м, викладеного із гранітних брил розміром від 20х90х80 до 80х85х17 см. У центрі кургана зафіксував рештки кількох поховань, в тому числі пізньоямного, із західною орієнтацією, зібрав уламки ліпного горщика, кістки тварин, зробив опис поховальної споруди⁶⁹.

А з 13 червня загін М.Стана відбув з Полтави. Поблизу с.Буланове Полтавського району дослідником були виявлені

культурні нашарування поселення зрубного часу і бондарихинської культури, розмиті водами ріки⁷⁰. У Старих Санжарах — оглянуті рештки давньоруського городища, сліди його укріплень, відзначені знахідки енеолітичної, з ямковим візерунком, кераміки та кружальної давньоруської XII-XIII ст., випадки виявлення поховань — залишки ґрунтового некрополю з характерними знахідками прикрас⁷¹, а також рештки пізньосередньовічної фортеці неподалік⁷². У с.Кунцеве відкриті поселення скіфського часу і черняхівської культури⁷³, у с.Забрідки — рештки селища роменської культури⁷⁴. У Біликах — обстежувалося давньоруське й пізньосередньовічне городище⁷⁵, а в Кишенці — залишки золотоординського некрополя, де зібрана «хороша колекція кольорових кахлів», та рештки селітрового заводу — «групи великих буртів»⁷⁶. Фінальний пункт розвідки знаходився у Тахтаїці, на місці сучасного Тахтаївського гранітного кар'єру, у Кобеляцькому районі на Лівобережжі Дніпра, де дослідник виявив поселення доби пізньої бронзи та знайшов банкоподібний горщик зрубного часу⁷⁷.

На шляху до домівки матері, по правому березі Дніпра, він оглянув різноманітні місцезнаходження в селах Мішурич і Дніпрово-Кам'янка, в т.ч. поселення доби неоліту-бронзи і скіфського часу в ур.Шпиль. Привертає увагу лаконічний запис у щоденнику: «... мене зустріли колгоспники... і я вперше дізнався про порушення кордону СРСР німецькими військами. Знахідки кераміки... залишаю у матері на погрібці, з інструктажем. Завтра о 5-й годині маю вирушити на Полтаву»⁷⁸.

23 червня 1941 р., разом із гуртківцями, археолог терміново повернувся до Полтави, і передавши щоденникову документацію та індивідуальні знахідки Г.О.Сидоренко, записався добровольцем до лав радянської армії. М.А.Стан вже був знятий із військового обліку, тому на поліг на включенні «як нестройового до діючої армії»⁷⁹. На мітингу полтавців з приводу нападу гітлерівських загарбників Микита Антонович стояв зі власноруч написаним

плакатом: «Ой, буде морда бита в Гітлера-бандита»⁸⁰. Його зарахували рядовим до редакції газети «За правое дело» як художника дивізійної газети та її кореспондента. З редакцією газети пройшов М.А.Стан шляхами війни до Воронежа. А потім — назад — на Україну, — звільняючи рідну землю від загарбників.

«З винятково хорошою людиною, бойовим товаришем, М.А.Станом, проїхав я на конях 630 кілометрів», — згадував кореспондент газети О.І.Гришин, який повідомив, що 3 березня 1943 р., під час «фіналу» горезвісного наступу під Харковом, їх військова частина, потрапила до оточення «за 50 км від Полтави». Багато хто вийшов звідти, з того оточення. А ось доля М.А.Стана залишилася невідомою...⁸¹

В довідці Полтавського міськвійськомату вказувалося: «Стан Никита Антонович... пропав безвести в декабрі 1943 года...». Напевне, Микита Антонович Стан загинув на підступах до Краснограда ще на початку весни визвольного для Полтавщини 1943 року...⁸²

У Полтаві залишилася родина музейника. Його вдова проживала по вулиці Куйбишева; діти — син Віталій та донька Віра — стали інженерами. Пам'ять про колегу увічнена в експозиції Полтавського краєзнавчого музею, в його науковому архіві створений окремий фонд фронтових документів археолога⁸³.

М.А.Стан належить до піонерів вивчення найдавнішого минулого Полтавщини у тяжкі роки сталінського тоталітаризму. Він розпочав відродження славних археологічних традицій музею початку 1920-х рр. та на перешкоді цій справі постала війна.

Серед епістолярії та спогадів про М.А.Стана залишилося чимало цікавих документальних свідчень про археолога-музейника як батька, кореспондента, митця і людину. Напевне, кілька цих фактів варто оприлюднити у спадок нащадкам.

У членів родини збереглося багато листів М.А.Стана. В них він писав про силу-силену бойових епізодів, надсилав численні ілюстрації, виконані для газети

і видруковані у фронтовій друкарні. Всі ці листи повні оптимізму, віри у перемогу, радості за успіхи наших військ, впевненості очікуваної зустрічі з родиною. Рідні М.А.Стана тоді були евакуйовані до колишньої Чкаловської області, а після війни — повернулися до Полтави...

В одному із листів М.А.Стан писав: «Ось сижу у скверіку на старому кладовищі, пишу Вам цього листа і дивлюся на себе, яку частину власного тіла не жалко віддати для захисту Батьківщини і Вас, і приходжу до такого висновку, що нічого не жалко; тільки з одним не можу погодитися і примиритися, як мій синок залишиться без батька...»⁸⁴. Доньку він майже не пам'ятав, адже з нею розстався, коли було їй лише шість днів. Сина дуже любив, а йдучи на фронт, надто важко переживав розставання з ним, плакав, цілував з голови до ніг і говорив: «будь чоловіком, синок, слухняним, рости здоровим і не забувай свого татка, жди його і він прийде»⁸⁵. Було сину тоді тільки три роки.

У пам'ять дружини, В.С.Холошиної, врізалися слова: «Ось побачиш, і запам'ятай мої слова, німці війну програють, у них нічого не вийде. Якщо я залишуся живий, з'їдемося, згадаємо ці мої слова і мій прогноз. Якщо я загину, то згадай це з нашими любими з тобою дітками — Вітасиком і Лялькою, цим Ви пом'янете мене, і розкажи їм, який у них був татко, і що він загинув, захищаючи їх і нашу Батьківщину»⁸⁶.

Література та примітки

1. Гавриленко М.І. До історії Археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.11.
2. Лист Гавриленка М.І. до Рудинського М.Я. — Машинопис, 1944 // НА ІА НАНУ. — Ф.10. — Спр.68. — Арк.1.
3. Степанович С.П., Супруненко О.Б. Останній польовий сезон Микити Стана // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.21.
4. Там само. — С.21-22.
5. Супруненко О.Б. Штрихи до біографії Г.О.Сидоренко // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Історія музею. Колекції.

Питання експозиційної роботи. — Полтава: вид. ПКМ, 1992. — С. 25-26.

6. **Ханко В.М.** Художник-воїн // Комсомолец Полтавщини. — м.Полтава. — 1976. — 16 вересня. — № 113 (2867). — С.3: портр.; **Супруненко А.Б.** 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея // ОИПАП: [Перв.] Обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1988. — С.41; **Величко-Березовая А.М.** Н.А.Стан — сотрудник Полтавского краеведческого музея, археолог, художник // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1989. — С.121-123; **Супруненко А.Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.22-23.

7. **Степанович С.П., Супруненко О.Б.** Останній польовий сезон... — С.21-25.

8. **Холошина В.С.** Воспоминания жены о Стане Никите Антоновиче, художнике, муже, друге и отце двух детей, погибшем на фронте... — Машинопис. — Полтава, 1974 // НА ПКМ. — Спр.07-58. — Арк.75.

9. Там само. — Арк.76.

10. Там само. — Арк.75-76.

11. **Полтавчани** — учасники Великої Вітчизняної війни // НА ПКМ. — Спр.07-58. — Арк.67.

12. Там само. — Арк.66.

13. Там само. — Арк.68.

14. **Курінний Петро.** Історія археологічного знання про Україну. — Мюнхен: вид. УВУ, 1970. — С.111, 120.

15. **Полтавчани** — учасники Великої Вітчизняної війни. — Арк.65.

16. **Шовкопляс Г.М.** С.П.Оглоблін і музей // Музей на рубежі епох: Минуле, сьогодення, перспективи (м-ли ювіл. міжнар. наук.-практ. конф.). — Київ: вид. НМІУ, 1999. — С.43-44.

17. **Мезенцева Галина.** Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. — Чернігів: Сіверянська думка, 1997. — С.170.

18. **Холошина В.С.** Воспоминания... // НА ПКМ. — Спр. 07-58. — Арк.77.

19. **Секерская Н.М.** Синицын М.С. // ОДІПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар // ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С.55-58.

20. **Величко-Березовая А.М.** Н.А.Стан... — С.122.

21. **Гавриленко М.І.** До історії Археологічного відділу... — С.11.

22. **Ханко В.М.** Художник-воїн. — С.3.

23. **Холошина В.С.** Воспоминания... // НА ПКМ. — Спр.07-58. — Арк.78.

24. **Величко-Березовая А.М.** Н.А.Стан... — С.122

25. **Холошина С.В.** Воспоминания... // НА ПКМ. — Спр.07-58. — Арк.79

26. **Наприклад: Історія міст і сіл Української РСР.** Полтавська область. — Київ: УРЕ, 1967. — С.70.

27. Під назвою малюнка чомусь значиться: «Малюнок невідомого художника».

28. **Холошина С.В.** Воспоминания... — Арк.79.

29. **Ротач П.П.** Микола Гавриленко як красзнавець і

співробітник музею // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.1: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. — Полтава: вид. ПКМ, 1992. — С.34; **Граб В.І.** У лещатах ДПУ: Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури. — Полтава: Археологія, 1999. — С.114-115.

30. **Степанова К.Ю.** Отзыв-воспоминание... // НА ПКМ. — Спр.07-58. — Арк.89.

31. **Каталог** Археологічного відділу Природничо-історичного музею ПГЗ. — Рукопис, 1914-1941 рр. // Фонди ПКМ. — Т.ІІ. — Арк.233 зв. — 234 зв. — №№ 4064 — 4069, 4071; **Степанович С.П., Супруненко О.Б.** Останній польовий сезон... — С.23.

32. **Ляпушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.56-172; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — С.46-47, 80-84.

33. **Супруненко А.Б.** Археологические исследования... — С.22.

34. **Каталог** Археологічного відділу Полтавського краєзнавчого музею. — Рукопис, 1941 р. // ФПКМ. — Т.3. — Арк.12 зв.

35. **Борисковский П.И.** Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. — № 40. — С.438. — №180; **Береговая Н.А.** Палеолитические местонахождения СССР // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. — № 81. — С.134.

36. **Трусова С.А.** Конференция по изучению палеолита // КСИИМК. — Москва-Ленинград, 1940. — Вып.3. — С.47.

37. **Степанович С.П., Супруненко О.Б.** Останній польовий сезон... — С.23.

38. **Памяти** Ивана Ивановича Ляпушкина // СА. — Москва, 1969. — № 3. — С.219.

39. **Гавриленко М.І.** До історії Археологічного відділу... — С.12.

40. **Степанович С.П., Супруненко О.Б.** Останній польовий сезон... — С.23.

41. **Ляпушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье... — С.268-269.

42. Там само. — С.268-270.

43. **Сухобокров О., Юренко С.** Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.) — Полтава: изд. ЦОДПА, 1995. — 72 с.

44. **Ляпушкин И.И.** Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території м.Полтави // АП УРСР. — Київ, 1949. — Вип.1. — С.58-75; **Ляпушкин И.И.** Итоги полевых изысканий 1945 года в бассейне р.Ворсклы и некоторые выводы из них // СА. — Москва, 1951. — Т.XV. — С.17-43.

45. **Стан М.** Цінне надбання // Більшовик Полтавщини. — м.Полтава. — 1940. — 4 липня. — № 152. — С.4.

46. **Махно Є.В.** Памятники черняховской культуры на территории УССР: (М-лы к составлению археологи-

- ческой карты) // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. — № 82. — С.44. — № 60-61.
47. Махно Е.В., Рутковская Л.М. Разведка 1966 г. в Полтавской области // АИУ 1965-1966 гг. — Киев: Наук. думка, 1967. — Вып. 1. — С.216.
48. Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье... — С.172.
49. Махно Е.В., Рутковская Л.М. Разведка 1966 г. ... — С.217.
50. Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — Москва: Наука, 1983. — Вып. Д1-22. — С.68.
51. Каталог Археологического отделения Природно-исторического музея ПГЗ. — Рукопис, 1914-1941 pp. — Т.И. — Арк.235-235 зв. — № 4072.
52. Там само. — Арк.235 зв.-236. — №4073.
53. Супруненко О.Б. Похоронения культуры багатова-ликовой керамики у Свинківці під Полтавою // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — Ч.2 (10). — С.45.
54. Степанович С.П., Супруненко О.Б. Останній польовий сезон... — С.23.
55. Махно Е.В., Рутковская Л.М. Разведка 1966 г. ... — С.216-217.
56. Там само. — С.215.
57. Супруненко О.Б. Похоронения культуры багатова-ликовой керамики... — С.45.
58. Каталог Археологического отделения Природно-исторического музея ПГЗ. — Рукопис, 1914-1941 pp. — Т.И. — Арк.236-236 зв. — № 4074.
59. Супруненко О.Б. Похоронения культуры багатова-ликовой керамики... — С.45.
60. Каталог Археологического отделения Природно-исторического музея ПГЗ. — Рукопис, 1914-1941 pp. — Т.И. — Арк.238 зв. — № 4079.
61. Там само.
62. Там само. — Арк.281. — № 4080.
63. Сидоренко Г.А. Воспоминания... // НА ПКМ. — Спр.07-58. — Арк.93.
64. Там само.
65. Степанович С.П., Супруненко О.Б. Останній польовий сезон... — С.24.
66. Памяти Ивана Ивановича Ляпушкина. — С.217-218.
67. Стан М.А. Щоденник шлюпочного походу гуртка юних туристів 26-ї ПСШ. — Рукопис, 1941 р. // НА ПКМ. — Спр.03-8/3. — 7 арк.
68. Стан М.А. Зі щоденникових записів (1941 р.) // ПАЗ. — Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.26.
69. Там само. — С.26-27.
70. Там само. — С.28, 33. — Прим.17.
71. Там само. — С.29. Див. також: Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье... — С.306; Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — Киев: Наук. думка, 1984. — С.15, 171. — Аналогічні знахідки виявлені через 40 років і В.О.Мокляком: Мокляк В.О. До археологічної карти Новосанжарського району // ПАП. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.67-70.
72. Стан М.А. Зі щоденникових записів (1941 р.). — С.29.
73. Там само. — Див. також: Луцкевич І.Н. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської обл. // Археологія. — Київ, 1948. — Т.2. — С.164-179.
74. Стан М.А. Зі щоденникових записів (1941 р.). — С.30. — Про поселення див.: Бовкун І.В. Давньоруські поселення південної межі Переяславської землі // Тези Всеукр. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності і культури». — Переяслав-Хмельницький: вид. Пер.-Хм.ДП, 1994. — С.7-8.
75. Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1 (5). — С.26.
76. Стан М.А. Зі щоденникових записів (1941 р.). — С.30, 33 — Прим.23. — Про золотоординську пам'ятку див.: Зарецький І.А. Результати пробної раскопки в урочище Мечеть, Кобелякського у. // Тр. ПУАК. — Полтава: изд. ПУАК, 1912. — Вып.9. — С.181-183; Щербаківський В. Раскопки в урочище «Мечеть» возле м.Кишеньки, Кобелякского уезда, Полтавской губ. // Ежегодник ЕИМ ПГЗ. 1912 год. — Полтава, 1913. — Т.1. — С.1-8. — 4 табл.; Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. — Київ-Полтава: Археологія, 2004. — С.22-25. — Рис.22-23.
77. Стан М.А. Зі щоденникових записів (1941 р.). — С.31.
78. Стан М.А. Щоденник шлюпочного походу гуртка юних туристів 26-ї ПСШ. — Рукопис, 1941 // НА ПКМ. — Спр.03-8/1. — Арк.30-31.
79. Хорошева В.С. Воспоминания... — Арк.79.
80. Сидоренко Г.А. Воспоминания... — Арк.94.
81. Лист Гришина О.І. до Холошиної В.С. від 11 червня 1943 р., з фронту // НА ПКМ. — Спр.07-58. — Арк.72-72 зв.
82. Довідка зберігається: НА ПКМ. — Спр.07-58. — Арк.64; Величко-Березова А.М. Н.А.Стан... — С.122; Степанович С.П., Супруненко О.Б. Останній польовий сезон... — С.24.
83. НА ПКМ. — Спр.07-58. — 70 арк.
84. Холошина В.С. Воспоминание... — Арк.80.
85. Там само. — Арк.80.
86. Там само. — Арк.81.

Супруненко А.Б.
МУЗЕЙНИЙ СОТРУДНИК И АРХЕОЛОГ
НИКИТА СТАН: судьба и война
 Резюме

Историографический очерк, посвященный судьбе и музейной деятельности полтавского археолога, краеведа и художника Никиты Антоновича Стана (1906-1943), погибшего весной 1943 г. при освобождении территории Днепровского Левобережья Украины от фашистских захватчиков.

15.02.2003.

КУРГАНИ ЕПОХИ РАННЬОЇ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ КРЕМЕНЧУКА

1986 року, в результаті обстеження археологічних пам'яток Кременчуцького району, проведеного у зв'язку із підготовкою тому „Зводу пам'яток історії та культури” по Полтавській області, науковим співробітником ІА НАН України Г. М. Некрасовою виявлено кілька курганів, які знаходилися в аварійному стані¹. У 1987 р. три кургани, що знаходилися поблизу сс. Білецьківка, Бондарі та Рокитне Кременчуцького р-ну, були досліджені археологічною експедицією Полтавського краєзнавчого музею. Рятівні роботи проводилися за рахунок Обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а технічне забезпечення робіт виконали радгоспи “Рокирянський”, “Більшовик” та Кременчуцький нафтопереробний завод².

с. Білецьківка (правий берег р. Дніпро).

Восени 1986 р., під час будівництва дитячого комбінату, в центрі села був знесений курган висотою близько 1,5 м і діаметром до 40 м (рис. 1:1). До Кременчуцького краєзнавчого музею надійшли фрагменти глиняного ліпного горщика зі зруйнованого впускного зрубного поховання. Верхня частина горщика банкоподібного типу була прикрашена орнаментальним поясом, який складався із прокресленого зигзагу, обмеженого знизу рядом ямок, а зверху — кружечків, виконаних відбитками трубочки.

У процесі досліджень на місці зруйнованого кургану виявлено рештки двох поховань ямної культури.

Поховання 1. Знаходилося на відстані 30 м на захід від приміщення дитячого комбінату, у суглинку, на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Глибина, форма та розміри ями не встановлені. Скелет похованого частково зруйнований. Зберег-

лися окремі кістки черепа, хребта, грудної клітки, рук та ніг. Фрагмент нижньої щелепи знаходився біля кісток правої руки. За розташуванням кісток, які збереглися *in situ*, положення похованого визначається як зігнуте, на спині. Підігнуті в колінах ноги впали праворуч, руки злегка відведені вбік і випростані вздовж тіла. Орієнтація північно-західна. В похованні виявлено велику кількість червоної та бурої вохри, яка зустрічалася практично повсюди: на дні ями, біля рук та ніг вона утворювала великі плями, а праворуч від голови — знайдено невелику грудочку мінеральної фарби бурого кольору. На дні могили простежувався коричневий тлін рослинної підстилки. Інвентар відсутній (рис. 1:2).

Поховання 2. Знаходилося на відстані 4 м на південний схід від поховання 1, в прямокутній ямі, глибиною 0,5 м від сучасної поверхні, орієнтованій по осі південний захід — північний схід. Її південно-східна частина зруйнована траншеєю (ширина 0,6 м). Розміри ями: довжина — 1,8 м, ширина — не більше 1,35 м (0,75 м — ширина простеженої частини ями та 0,6 м — ширина траншеї, за якою слідів поховання вже не виявлено). Скелет похованого зберігся погано, частина ребер, хребет, тазові кістки, окремі кістки рук і ніг відсутні, положення деяких з них визначається за кістковим тліном. Похований лежав на спині, з піднятими догори колінами і випростаними вздовж тіла руками. Орієнтація південно-західна. На дні ями простежувався коричневий тлін рослинної підстилки, а ліворуч від черепа — сліди посипки вохрою. Інвентар відсутній (рис. 1:3).

с. Бондарі (лівий берег р. Псел).

Курган (№3, — за результатами розві-

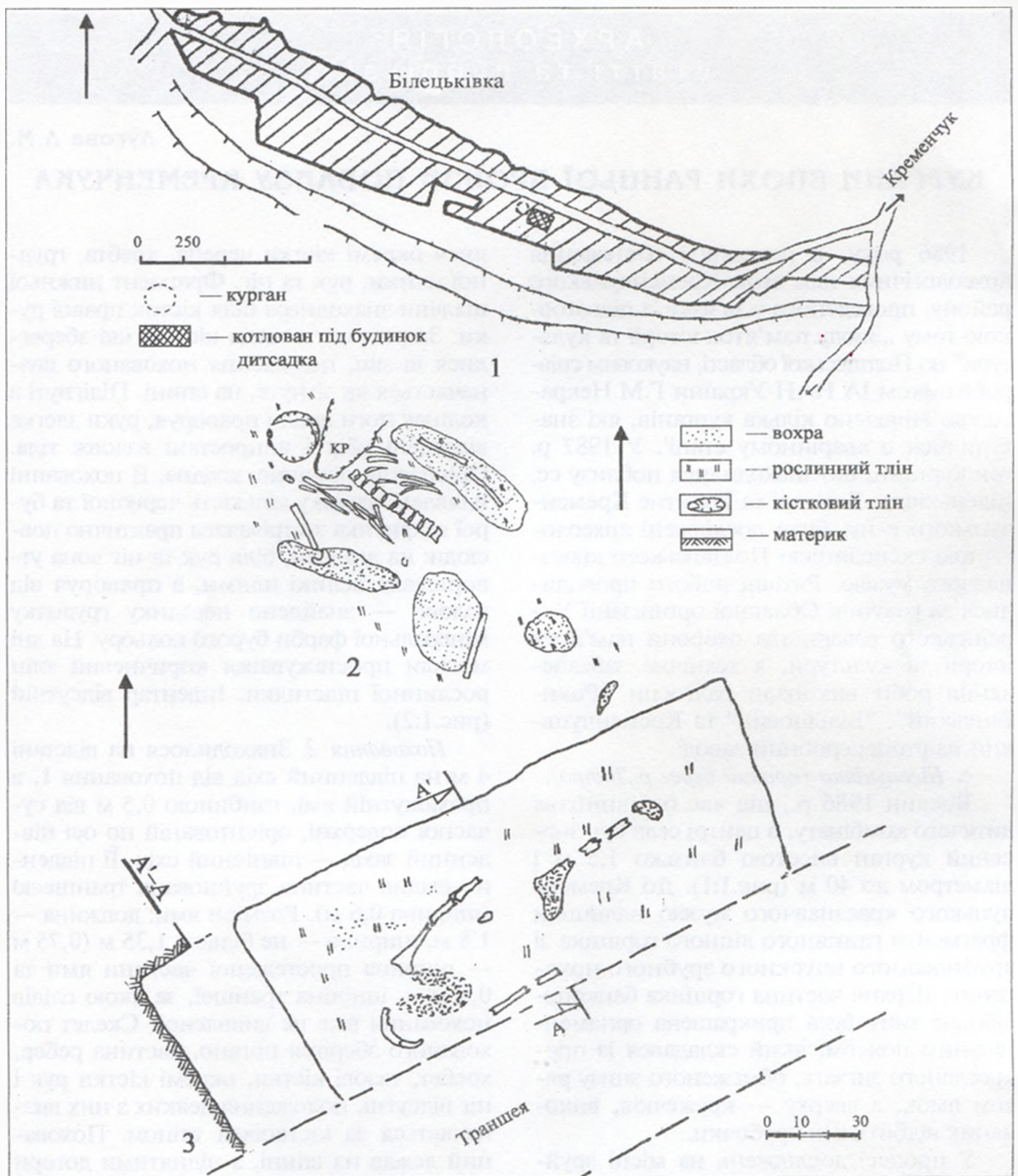

Рис. 1. Білецьківка, с. 1— схема розташування кургану; 2— план поховання 1; 3— план поховання 2.

док) знаходився на північно-західній околиці села, біля краю тераси правого невисокого похилого берега р.Рудька, лівої притоки Псла, поряд із водосховищем Кременчуцького нафтопереробного заводу (рис.2:1).

Висота напівзруйнованого насипу від рівня сучасної поверхні — 4 м, діаметр (за реконструкцією) — близько 40 м. З північно-східного боку його схили виявилися задернованими. З південного бо-

ку половину насипу кургану 1986 р. вибрали до основи, а місцями і глибше, з метою підсіпки дамби водосховища. Зруйнована частина насипу заросла густими бур'янами. Під час вибирання ґрунту, як розповідали місцеві жителі, виявлено останки поховання воїна, рештки зброї, військового обмундирування та міну періоду Великої Вітчизняної війни. Міну сапери підірвали на місці, чим, напевне, й пояснюється надмірна рихлість ґрунту насипу, яка спостерігалася нами під час розкопок.

Враховуючи характер пошкоджень, репери насипу знімали траншеями паралельно утвореному зрізу по лінії південний захід-захід — північний схід-схід (відхилення від меридіонального — 70°). За репер прийнято найвищу позначку останця кургану. Насип складався із однорідного сірого ґрунту, без помітних досипок та конструктивних особливостей. Давній горизонт простежувався на рівні 4 м від репера, підвищуючись до центру до відмітки — 3,5 м. Можливо, курган був споруджений на невеликому природному підвищенні.

В центральній частині, на глибині 3 м від репера, було знайдено кілька дрібних невиразних фрагментів ліпної кераміки, а на відстані 8 м на південь — південь-захід від умовного центру, на рівні давнього горизонту, виявлено рештки вогнища, діаметром 0,7-0,8 м.

У кургані виявлено два поховання епохи енеоліту-ранньої бронзи. Вони знаходилися у його зруйнованій частині і тому їх стратиграфічна позиція та рівень впуску не встановлені (рис.2:2).

Поховання 1. Виявлене на відстані 6,5 м на південний схід від умовного центру кургану в прямокутній материковій ямі, розмірами 1,90x1,15 м і глибиною 5,05 м від репера. Простежене з рівня -3,90 м, на якому по краях ями виявлені залишки дерев'яного перекриття, зокрема, фрагменти плашки, покладеної вздовж її південної стінки, а також сліди зотлілої рослинності біля її західного краю. Стінки ями прямовисні, рівні. Заповнення складалося з темносірого ґрунту, змішаного з трухлявиною дерев'яного перекриття і легко

відокремлювалося від стінок.

Скелет похованого зберігся добре. Він належав високому на зріст чоловікові (1,8 -1,9 м), покладеному скорчено на спину головою на захід. Підняті в колінах ноги впали праворуч. Злегка зігнуті в ліктях руки лежали вздовж тіла. На черепі збереглися сліди яскраво-червоної вохри. На дні ями простежувалися рештки рослинної підстилki (очерету-?). Поховальний інвентар відсутній (рис.2:3).

Поховання 2. Виявлене на відстані 5 м на південь від умовного центру кургану і 4 м на південний захід від першого поховання, в передматериковому ґрунті, на глибині 4,5 м від репера. Поховальна яма була простежена лише біля самого дна, за нечіткими контурами темної продовгуватої плями. Над нею, на висоті 0,2 м, знайдено осколки снаряда, залізна пряжка та залишки шкіряного солдатського ремня часу Великої Вітчизняної війни. За розмірами плями та рештками рослинної підстилki на дні ями, визначені її підпрямокутно-овальна форма та приблизні розміри: 1,9x1,0 м. Кістяк похованого зберігся погано, череп та окремі кістки ніг відсутні. Похований лежав на спині у випростаному стані, руки покладені вздовж тіла. Орієнтація північно-східна. На кістках лівої руки помітні сліди вохри. Поховання безінвентарне. (рис.2:4).

с. Рокитне (правий берег р.Псел).

Досліджений курган (№ 14) знаходився на плато правого високого берега, за 0,8 км на південь від села, поблизу залізничного переїзду “Калачевський” (рис.3:1).

Висота кургану — 3 м, діаметр — 36 м. Задернований насип у плані мав округлу форму. Зі сходу і заходу його поли були підрізані і розорані. З південного боку, край підніжжя, росло дерево. Західну частину кургану, за віссю північ-південь, перетинала вибрана до основи траншея, шириною 11 м, через яку проходила польова дорога від села до залізничної станції. На вершині східної половини кургану простежувалася частина вирівняного майданчика, на якому свого часу стояв тригопункт.

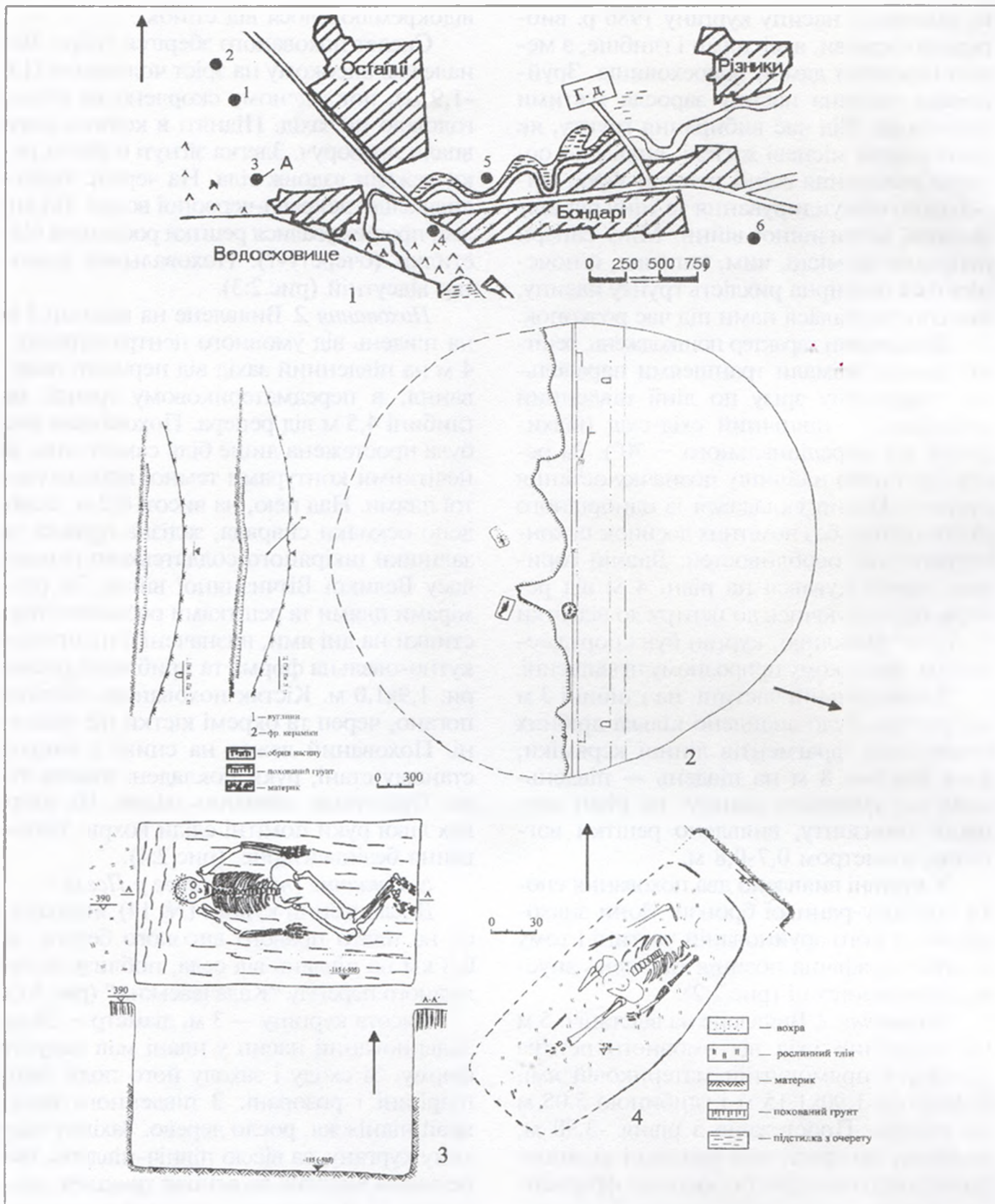

Рис. 2. Бондарі, с. 1— схема розташування кургану; 2 — план кургану та профілі бровок; 3 — план поховання 1; 4 — план поховання 2.

Для стратиграфічних спостережень у східній частині кургану, паралельно вибраній траншеї, було залишено дві бров-

ки, що дало можливість простежити основні етапи його спорудження (рис.3:2). Всього в кургані виявлено три ямних по-

ховання, з яких два (1 і 2) знаходилися у зруйнованій частині насипу.

Первинний насип, висотою 1,5 м і діаметром 11-12 м, складався зі щільного сірого супіщаного ґрунту, із залізистими включеннями, що надавали йому коричнюватого відтінку. Його було зведено над похованням 2, суглинковий викид з якого лежав на рівні давнього горизонту, на північ від ями. Наступним до південної поли первинного насипу було впущене поховання 3, простежене у профілях центральної бровки. Суглинковий викид з нього теж лежав на рівні давнього горизонту на схід від ями, але вже за межами первинного насипу. Пов'язана з ним досипка, простежена в східному профілі центральної бровки, збільшила курган у південному напрямку, після чого його діаметр досяг 18 м. Досипка складалася з такого ж щільного сірого супіщаного ґрунту, але без залізистих включень.

Рівень, з якого було впущене поховання 1, не встановлено. Очевидно, з ним і була пов'язана нова досипка, яка збільшила курган до сучасних розмірів. Її склад нічим не відрізнявся від попередньої і конструктивно вона не простежувалася. Похована поверхня, потужністю 0,2-0,3 м, виявлена лише під першим і другим насипами, на глибині 3,05 м від вершини кургану.

Із речових знахідок у західній частині насипу трапилася кінцевобічна скребачка на пластині, розмірами 4,5x2,2 см.

Поховання 1. Виявлене на відстані 10 м на південь і 1,7 м на захід від умовного центру. Простежене з рівня -3,0 м від репера. Знаходилося в прямокутній ямі, розмірами 1,7x1,9 м та глибиною 3,55 м від репера, орієнтованій по лінії схід-захід.

Рихле заповнення ями складалося зі світло-сірого супіщаного ґрунту, змішаного з трухлявиною дерев'яного перекриття. Сліди такої ж трухлявини простежувалася і на дні ями.

Похований лежав на спині, у зібганому стані, головою на захід. Зігнуті в колінах ноги впали праворуч. Руки простягнуті вздовж тіла, права злегка відведена в

бік. Слідів посипання вохрою не помічено. Поховальний інвентар відсутній (рис.3:3).

Поховання 2. Впущене з рівня давньої поверхні, на відстані 0,55 м на північ і 0,7 м на захід від умовного центру кургану, на глибину 0,85 м (-3,9 м від репера).

Поховальна яма прямокутної форми злегка звужувалася до низу. Її розміри по верхньому краю становили 1,9x1,6 м, на дні — 1,7x1,45 м. Довгою віссю яма орієнтована в широтному напрямку.

Кістяк похованого зберігся погано. Його середня частина зруйнована землеріями. Положення похованого визначається як зігнуте на лівому боці, з розвернутим на спину корпусом. Орієнтація західна. Череп, дно ями за ним і ліктьова кістка лівої руки густо пофарбовані темно-червоною вохрою. На дні ями простежувався деревний тлін. Поховання безінвентарне (рис.3:4).

Поховання 3. Знаходилося на відстані 3,2 м на південь від умовного центра кургану, на глибині 3,95 м від репера, у прямокутній ямі, орієнтованій довгою віссю по вісі схід-захід. Розміри ями — 1,7x1,3 м. Похований лежав на правому боці, ноги зігнуті майже під прямим кутом. Руки простягнуті вздовж тіла, ліва — злегка зігнута. Орієнтація західна.

На дні ями виявлені рештки підстилки із кори дерева та сліди посипання темно-червоною вохрою біля голови, правої руки та колін. Поховання безінвентарне (рис.3:5).

Отже, як свідчать матеріали розкопок, досліджені в Кременчуцькому р-ні кургани були споруджені першими скотарськими племенами Дніпровського Лівобережжя в 2-й пол. III — на поч. II тис. до н.е.

При досить значних розмірах насипів (Бондарі, Рокитне) вони не відзначалися складністю стратиграфії та конструктивними особливостями і були слабо насичені похованнями, що в цілому характерно для даної групи пам'яток зазначеного регіону.

На жаль, встановлення відносної та абсолютної хронології виявлених поховань

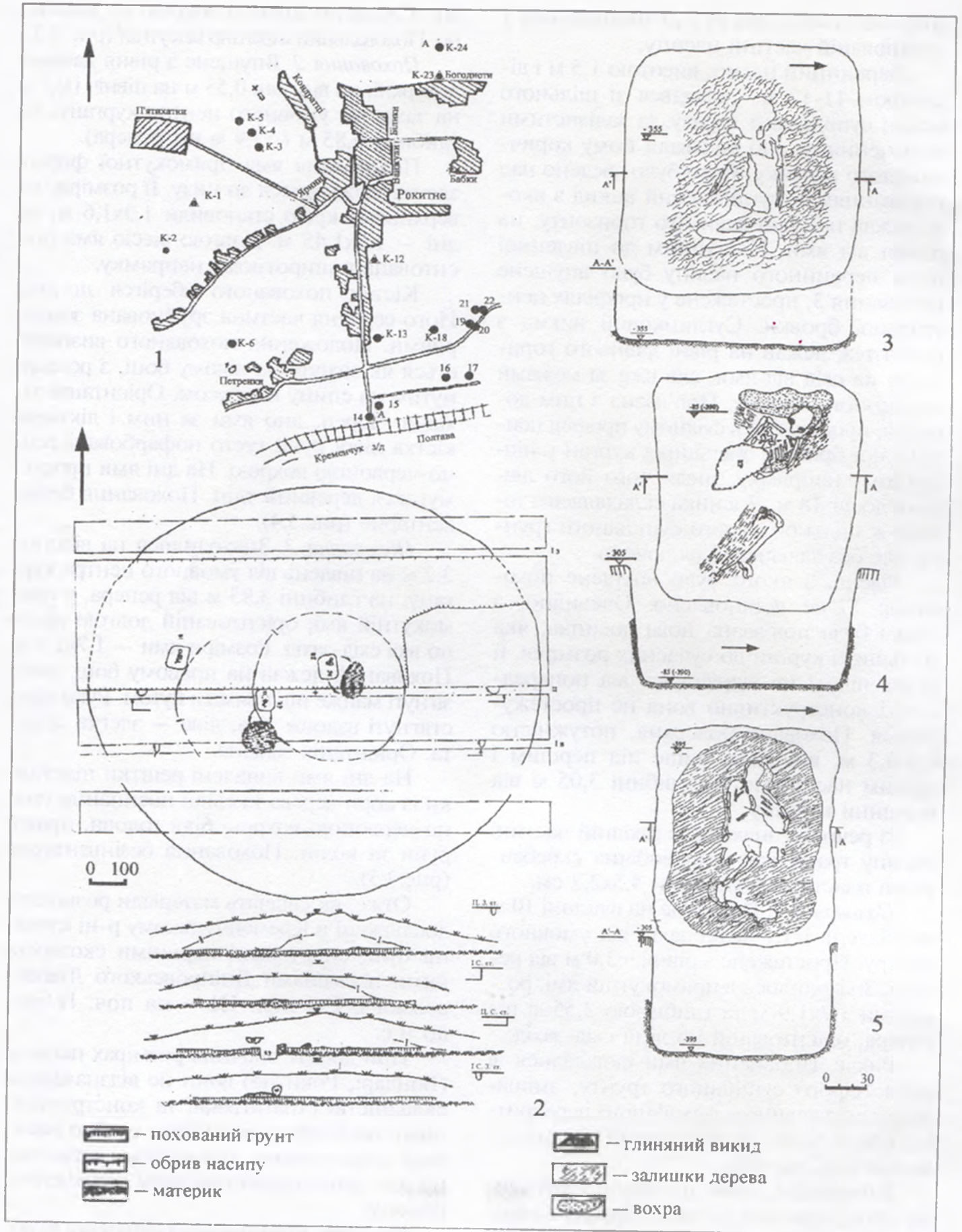

Рис. 3. Рокитне, с. 1 — схема розташування кургана; 2 — план кургана та профілі бровок; 3 — план поховання 1; 4 — план поховання 2; 5 — план поховання 3.

має певні труднощі через відсутність необхідних стратиграфічних даних та їх безінвентарність. Для встановлення культурно-хронологічної належності основним аргументом залишається поховальний обряд.

Найдавнішим із досліджених поховань, очевидно, слід вважати поховання 2 з Бондарівського кургану. Особливості поховального обряду (підпрямокутно-овальна форма ями видовжених пропорцій, випростане на спині положення, північно-східна орієнтація, наявність вохри) дозволяють віднести його до групи витягнутих поховань епохи енеоліту³.

Решта поховань належить носіям ямної культури. Вони характеризуються однотипністю поховального обряду, що вказує на їх належність до однієї культурно-хронологічної групи. Поховання, в основному, здійснені в простих ґрунтових ямах прямокутної форми, розмірами 1,7–1,9х1,0–1,7 м. Кути ям закруглені, лише в одному випадку (Бондарі, п.1) яма мала чітку прямокутну форму. Стінки ям прямовисні, за винятком п.2 з кургану в Рокитному. Воно знаходилося в ямі, стінки якої дещо звужувалися до низу. На думку Д.Л.Тесленка, серед надпорізьких та передстєпових правобережних ямних пам'яток такі ями характерні для більш пізніх поховань⁴. Глибина ям від рівня давнього горизонту порівняно невелика: 0,50–1,15 м. У двох випадках (Бондарі, п.1, Рокитне, п.1) виявлені залишки дерев'яного перекриття. В позі небіжчика пріоритетним було скорчене на спині положення (Білецьківка, п.1,2; Бондарі, п.1; Рокитне, п.1); лише одне поховання здійснене на лівому боці з розвернутим на спину корпусом (Рокитне, п.2), ще одне — на правому (Рокитне, 3). Майже всі поховання орієнтовані головою на захід, а відмічені в Білецьківці відхилення на північ і південь, очевидно, можна розглядати як сезонні. Невід'ємною частиною поховального ритуалу було використання вохри. Найбільш яскраво це проявилось у п.1 з Білецьківки, де фарба зустрічалася практично повсюдно, утворюючи на дні ями великі плями, а поряд із головою небіж-

чика — лежала невеликою грудочкою. Однак, переважало часткове фарбування кістяків — окремих кісток рук, ніг, черепа. Лише одне поховання (Рокитне, п.1) не мало слідів вохри. Для всіх поховань характерна також наявність підстилки: рослинної (Білецьківка, Бондарі) або ж з кори дерева (Рокитне).

Таким чином, за основними ознаками поховального обряду (прямокутною формою ям із закругленими кутами, появою ям зі стінками, що звужуються до низу, західною орієнтацією, появою окремих поховань, здійснених у скорченому стані на боці, частково пофарбованих кістяків, або й зовсім нефарбованих, використаням в окремих випадках підстилки із кори дерева тощо) вони можуть бути віднесені до пізнього етапу ямної культури.

Джерела та література

1. Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.М. Отчет об археологических исследованиях разведотряда Полтавского краеведческого музея в составе ЛСРЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в 1986 г. // НА ПКМ. — Арк.36-56.
2. Луговая Л.Н. Отчет о работе археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея по охраняемым раскопкам курганов в Кременчугском районе в 1987 г. // НА ПКМ. — 9 арк.
3. Попередньо у звітності воно було віднесене нами до поховань ямно-катакомбного типу, серед яких зустрічаються могили, здійснені за подібним обрядом. При цьому поховання 1 було визначене як основне. Однак, після більш ретельного аналізу матеріалів польових досліджень, вважаємо, що ми не маємо достатньо підстав стверджувати це напевне (як і заперечувати також).
4. Тесленко Д.Л. Періодизація ямних поховань Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного Передстєпу // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 1999. — С.85.

Луговая Л.Н.

КУРГАНЫ ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ ВБЛИЗИ КРЕМЕНЧУГА

Резюме

Публикуются материалы раскопок курганов у сс. Белецковка, Бондари и Рокитное Кременчугского района Полтавской области.

15.11.2003.

КУРГАНИ СКИФСЬКОГО ЧАСУ ПЕРЕЩЕПИНСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ У БІЛЬСЬКУ (за розкопками 2002 р.)

Восени 2002 р. Більський загін Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (далі — ЦОДПА) провів дослідження на майданчику під розташування газорозвідувальної свердловини № 215 Більського нафтогазоконденсатного родовища, на південно-східній периферії Перещепинського курганного некрополя I, розташованого на захід від с. Більськ Котелевського району Полтавської обл., де на протязі 2000-2001 рр. вже проводилися рятивні розкопки Центром, а в 1997 р. — роботи українсько-німецької археологічної експедиції ІА НАН України і Німецького науково-дослідного товариства на чолі з В.Ю.Мурзіним та Р.Ролле¹.

Курганний некрополь в ур.Перещепине II розташований за 0,6-1,4 км на північний захід від Західного укріплення Більського городища, безпосередньо із напільного боку від валу і рову, край північно-західного кута Великого укріплення Більського городища, на плато і схилі високої тераси правого берега Більського струмка, за 0,5-0,9 км на захід від Більського озера, справа від асфальтованої ділянки дороги сс.Більськ-Саранчівка.

Група курганів займає пануюче підвищення і схил плато, з абсолютними позначками висоти близько 160-162 м, тобто на 25-26 м вище рівня заплави струмка і р.Суха Грунь. Кургани розташовані компактно, своєрідним чотирикутником у плані, видовженим у широтному напрямку вздовж схилу плато високого берега. З північного сходу могильник обмежений западиною рову Великого укріплення Більського городища, за яким розташоване поселення VI-IV ст. до н.е. в ур.Лісовий Кут², з півдня — площиною основи другої тераси струмка, по якій прокладене шосе.

Площа могильника практично повністю розорюється, чимало курганів перетинають польові та асфальтована дороги до Більської установки комплексної переробки газу (УКПГ). Частина розораних насипів наново задернована, інша — розорюється, північно-західна частина скупчення курганів могильника майже знищена спорудженням УКПГ у 1970-х рр.

На підвищенні першої тераси струмка, дещо південно-західніше, за 0,6-0,7 км, розташоване ще одне угруповання більш значніших курганів, визначене П.Я.Гавришем на поч. 1980-х рр. в окремий могильник — Перещепине II. Вони на сьогодні є об'єктом досліджень українсько-німецької археологічної експедиції ІА НАН України і Німецького науково-дослідного товариства⁴.

Могильник виявлений обстеженнями В.О.Городцова 1906 р. і позначений на його схемі Більського городища⁵. Тоді ж дослідник зазначив, що у складі некрополю нараховано не менше 150 збережених насипів. Через три чверті століття Б.А.Шрамко зафіксував на плані рештки близько 130 розораних курганів⁶, а наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. провів розкопки 5 насипів на східній ділянці розширення території УКПГ⁷. Дослідження курганів продовжені у 1993, 1995-1998, 2001-2003 рр. В.Ю.Мурзіним, Р.Ролле, С.А.Скорим, В.О.Білозором та Є.В.Черненком, у ході яких було розкопано більше 15 насипів у складі могильника I⁸. Крім того, у 2000 р. Більським загоном Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА під керівництвом О.Б.Супруненка рятивними роботами у центральній частині некрополя вивчено ще 5 поховань, здебільшого V ст. до н.е.⁹ Таким чином, розкопаними на Перещепинському курганному некрополі I виявилися майже всі наси-

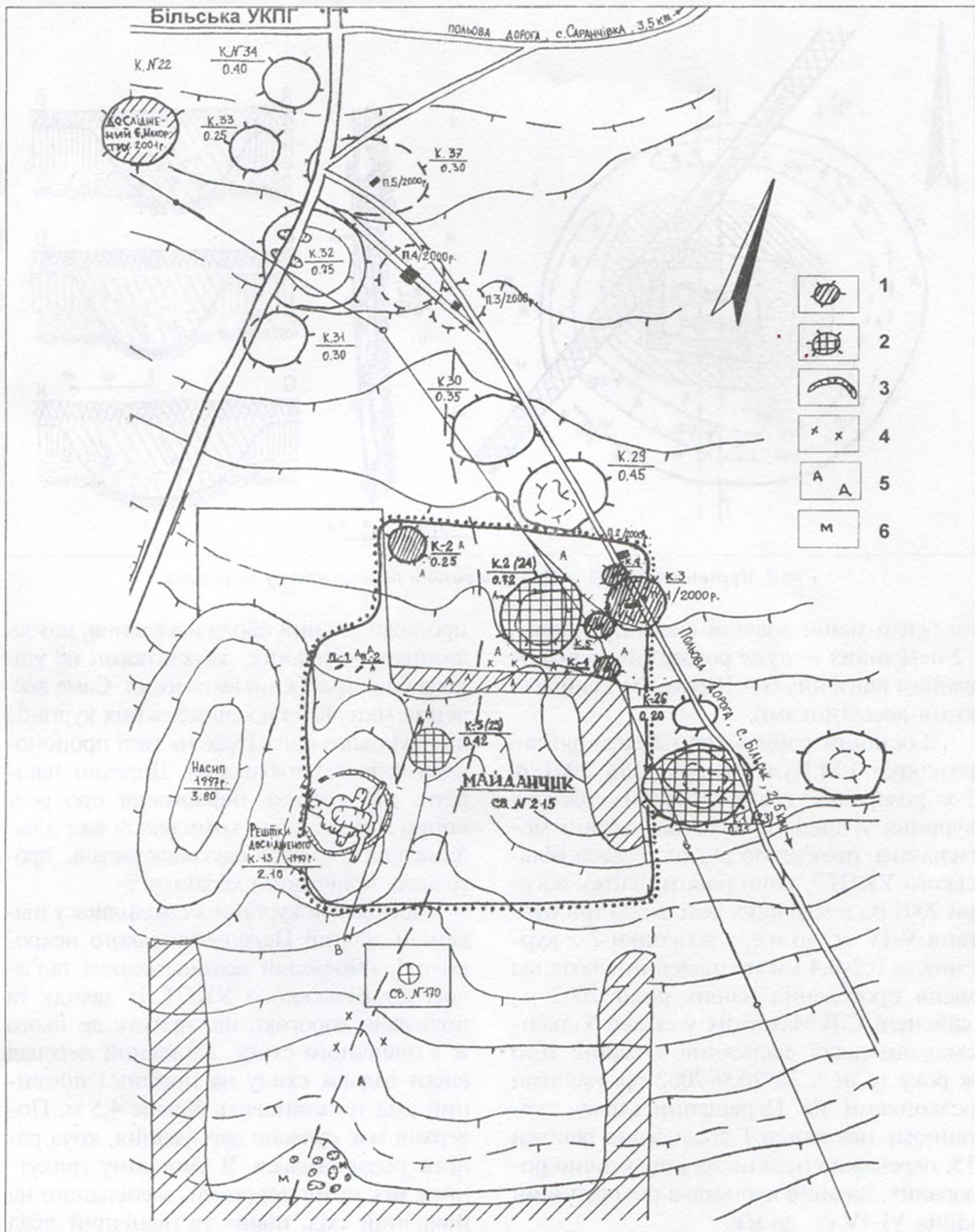

Рис. 1. Центральна і південна ділянки Перещепинського курганного некрополю I, у межах майданчиків свердловин №№ 170 і 215.

Лінією із крапками обмежений майданчик — зона досліджень.

Умовні позначення: 1 — кургани, досліджені 2002 р.; 2 — кургани, досліджені 2001 р.; 3 — рови; 4 — уламки ліпної кераміки; 5 — фрагменти амфор; 6 — міни часу Другої світової війни.

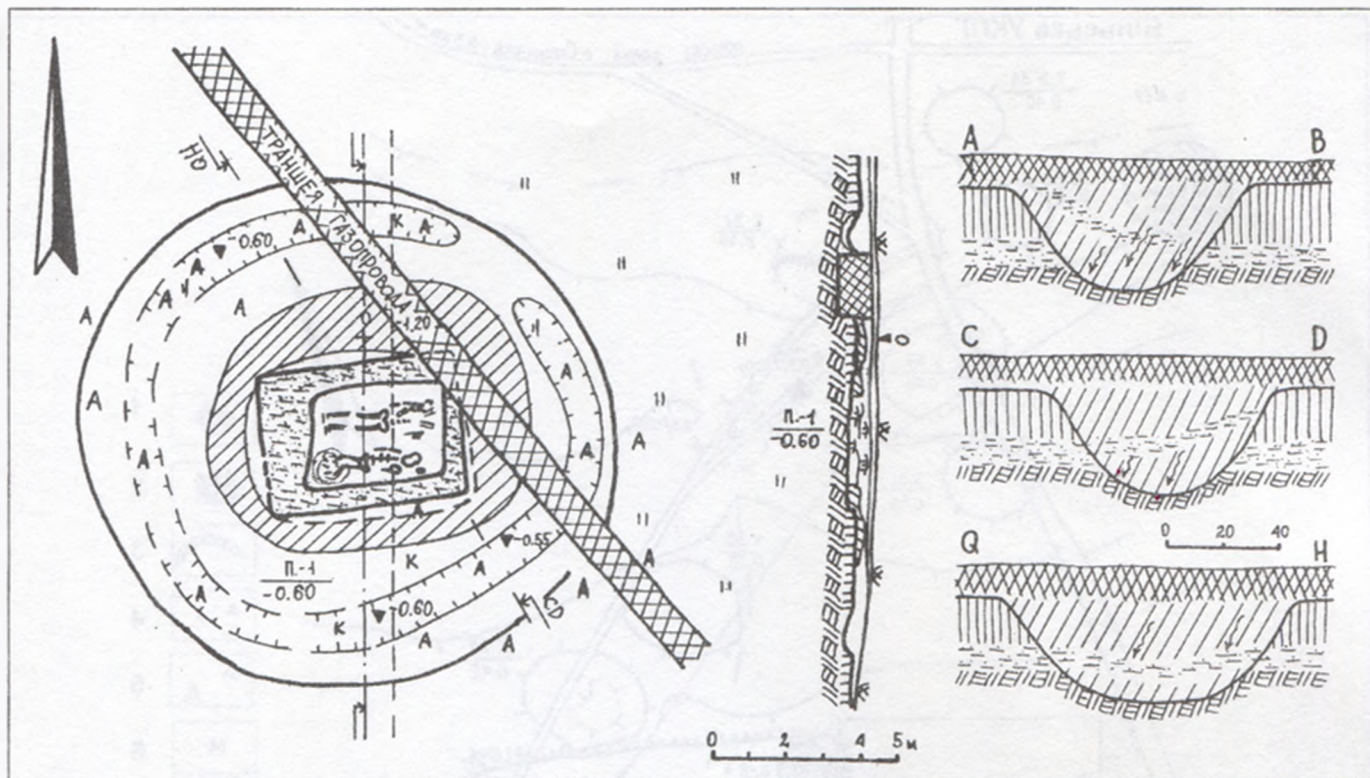

Рис. 2. Курган № 2/2002 р. План, перетини решток насипу та ровика.

пи більш-менш значної висоти, а також, 12 невеликих — дуже розораних, зі врахуванням вивчених Б.А.Шрамком та київськими дослідниками.

З останніх робіт варто назвати рятівні розкопки І.М.Кулатової навесні 2001 р. 2-х розораних і знівельованих насипів курганів у північно-західній частині могильника, практично під спорудами Більського УКПГ¹⁰, наші роботи влітку-восени 2001 р., в ході яких досліджено три кургани V-IV ст. до н.е.¹¹, розкопки 2-х курганів за 0,2-0,4 км на південний захід від місця проведення наших робіт 2002 р., здійснені С.В.Махортих у складі Українсько-німецької експедиції у серпні того ж року та ін.¹². За 2000-2002 рр. нашими розкопками на Перещепинському курганному некрополі I досліджено рештки 15, переважно невеликих і практично розораних, насипів курганів з похованнями кінця VI-IV ст. до н.е.

Два з них, вивчених у ході робіт 2002 р., дали винятково яскраві матеріали та дозволили чи не вперше за час розкопок некрополя отримати детальне уявлення

про поховальний обряд населення, що залишило могильник, за рештками не ушкоджених грабіжниками могил. Саме введення матеріалів досліджень цих курганів до наукового обігу і має на меті пропонується читачеві публікація. Доречно нагадати, що коротка інформація про розкопки поховальних комплексів вже з'являлася на сторінках наукових видань, проте мала попередній характер¹³.

Досліджені кургани знаходилися у південній ділянці Перещепинського некрополя I, обмеженій асфальтованим під'їздом до Більського УКПГ із заходу та польовою дорогою, що прямує до нього ж з північного сходу. Загальний перепад висот вздовж схилу на південь і південний схід тут становить більше 4,5 м. Поверхня має сучасне дернування, хоча раніше розорювалася. В умовному трикутнику між цими дорогами, здебільшого на північний схід, північ та північний захід від майданчика свердловини, вище по схилу, розташований ланцюжок розораних курганів (напрямок — південний схід — північний захід). Ці кургани не були ви-

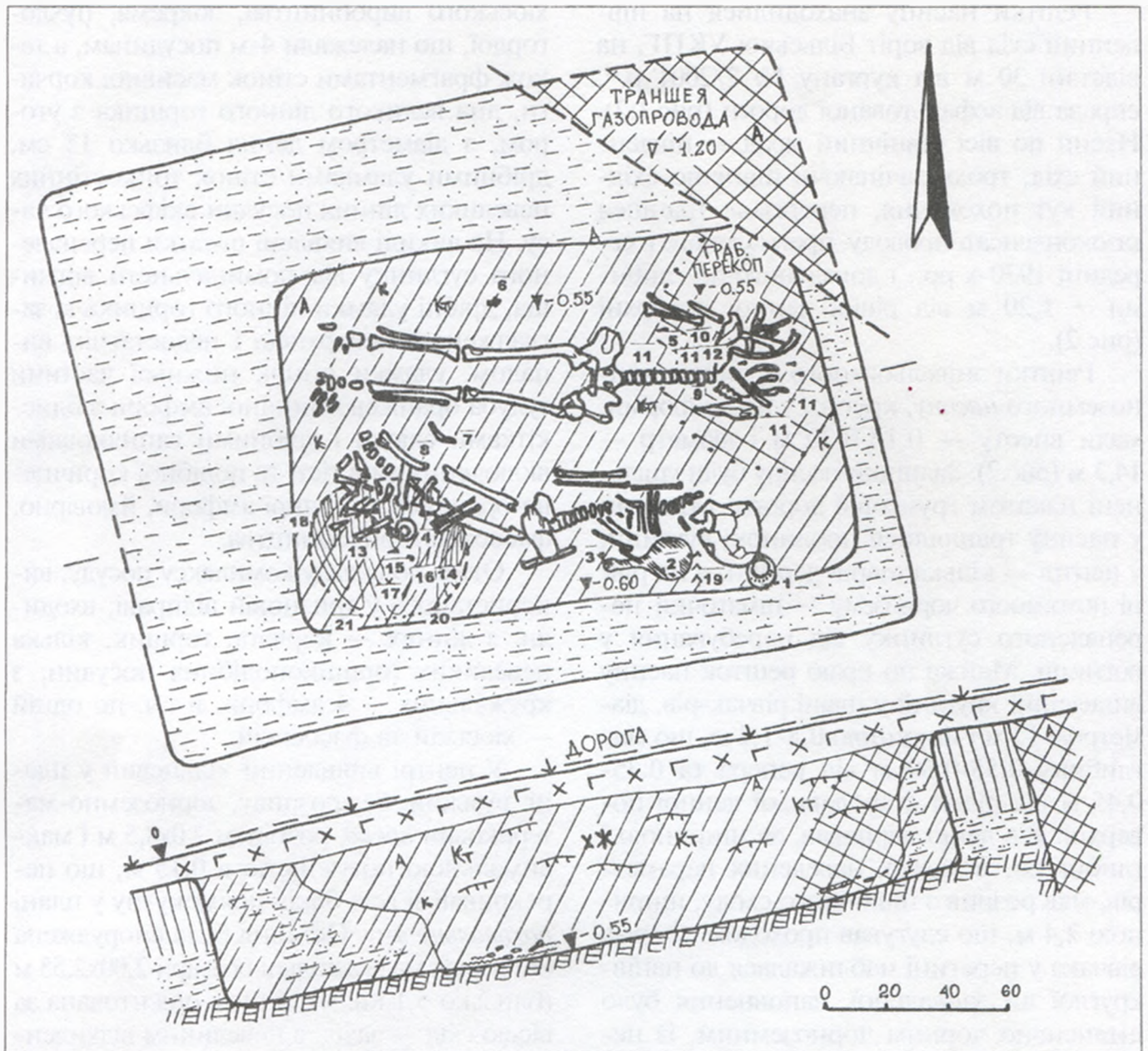

Рис.3. Курган № 2/2002 р. Поховання. План. Перетин.

1 — горщик; 2 — дзеркало; 3,6 — пряслиця; 4 — мисочка; 5 — розвал залізного ножа; 7 — ніж залізний заклепковий; 8,15,16,20 — розвали залізних деталей таці; 9 — жовтопастова очкова намистина; 10 — золота бляшка; 11 — золоті намистинки; 12 — бісер фаянсовий; 13 — кістки тварини; 14,18-19 — уламки залізних шпильок; 17 — розвал залізного заклепкового ножа; 21 — рештки дерев'яної таці.

явлені при попередніх обстеженнях, адже виявилися відкритими лише за суцільного зняття дернових нашарувань у ході робіт 2002 р. Всі вони — розорані насипи, висотою 0,15-0,50 м та діаметром від 7,5 до 18 м, належать до південного угруповання курганів могильника. Насипи, що розкопувалися, розташовані на схилі плато, за 210-242 м на південний схід від воріт УКПГ, під полотном чи справа від польової дороги до с.Більськ (рис.1).

Курган № 2/2002 р.

Майже зовсім непомітний на тлі схилу невеликий курган, незважаючи на ймовірно пограбування, поставив питання про обов'язкове дослідження піл навіть невеликих насипів і пошук рівчаків навкрузи них, а також упевнив у думці, що під незначними рештками насипів можуть зберігатися виразні і науково значимі комплекси з яскравими знахідками.

Рештки насипу знаходилися на південний схід від воріт Більської УКПГ, на відстані 30 м від кургану № 2/2001 р.¹⁴, справа від асфальтованої дороги (рис.1:2). Насип по вісі північний захід — південний схід, трохи зачіпаючи північно-східний кут поховання, перерізала траншея газоконденсатопроводу, прокладеного в середині 1970-х рр., і доведеного до глибини — 1,20 м від рівня денної поверхні (рис.2).

Рештки знівельованого оранкою чорноземного *насипу*, круглої у плані форми, мали висоту — 0,15-0,20 м і діаметр — 14,3 м (рис.2). Залишки насипу були ущільнені накагом ґрунтової дороги. Місцями у насипу траплялися поодинокі вуглини, у центрі — кілька шарів дернин, а на рівні похованого чорнозему — шматочки перепаленого суглинку від перебування у вогнищі. Майже по краю решток насипу виявлений круглий у плані рівчак-рів, діаметром 12 м і шириною 0,8-1,2 м, що мав глибину 0,55-0,60 м від репера та 0,35-0,45 м від рівня стародавньої денної поверхні. Рів дещо варіював, за шириною і глибиною, в межах наведених параметрів, мав розрив з північного сходу, шириною 2,4 м, що слугував проходом. Форма рівчака у перетині наближалася до напівкруглої чи заоваленої, заповнення було інтенсивно чорним чорноземним, із незначними суглинковими затьоками у передній частині (рис.2). Вірогідно, обсяг ґрунту з рівчака відповідав об'єму масиву ґрунту насипу кургану. Відповідно, його спорудження починалося з вибирання дерну, що йшов на закладення накатника, а далі здійснювалася підсіпка насипу чорноземом. Закінчення спорудження насипу завершалося оконтуренням його суглинком з підчищеного дна рівчака.

У насипу, навкруги нього та в заповненні рівчака, виявлено 46 фрагментів ліпного й античного тарного посуду, представленого уламками вінця, ручок, стінок приденних частин червоно-, світлокоричнево- і коричневоглиняних амфор, в т.ч.

хіоського виробництва, зокрема, пухлогорлої, що належали 4-м посудинам, а також фрагментами стінок масивної корчаги, дна великого ліпного горщика з утором, з діаметром денця близько 13 см, дрібними уламками стінок тонкостінних невеликих ліпних посудин скіфського часу. На викиді виявлені шматки перепаленого суглинку від поминального вогнища, дрібні уламки ліпного горщика із заглаженою поверхнею і недостатнім випалом, уламки стінок нижньої частини тулуба оранжевоглиняної амфори з блискітками слюди і дрібними вапняковими включеннями в тісті та подібної коричнево-оранжевоглиняної амфори, ймовірно, фасоського виробництва.

Отже, до складу комплексу посуду, використаного у тризновій відправі, входили: з ліпних — корчага, горщик, кілька невеликих горщикоподібних посудин; з кружальних — 4 амфори, в т.ч. по одній — хіоській та фасоській.

У центрі виявлений кільцевий у плані, вузький, без розриву, чорноземно-материковий *викид*, розміром 7,0x8,5 м і максимальною потужністю в 0,15 м, що перекривав зі всіх боків прямокутну у плані *поховальну яму*. Остання була споруджена без входу, мала загальні розміри 2,00x2,55 м (близько 5,1 кв. м), й була орієнтована за віссю схід — захід, з невеликим відхиленням до північного сходу — південного заходу (рис.2).

Поховання здійснене в ямі, лише доведеної до рівня материка, глибина якої — 0,60 м від репера чи 0,45 м від рівня стародавньої денної поверхні. Стінки ями рівні, вирівняна долівка понижувалася на схід на 5 см (рис.3). Майже весь мішано-суглинковий *викид* був використаний для ущільнення конструкції підпрямокутного у плані рубленого *склепу*, розміщеного ближче до південно-східного кута ями, зі зміщенням вісі безпосередньо у широтному напрямку (1,25x1,90 м, площа — 2,4 кв. м), і втрамбований між стінками зрубу і котловану (рис.3). Були помітні лише сліди

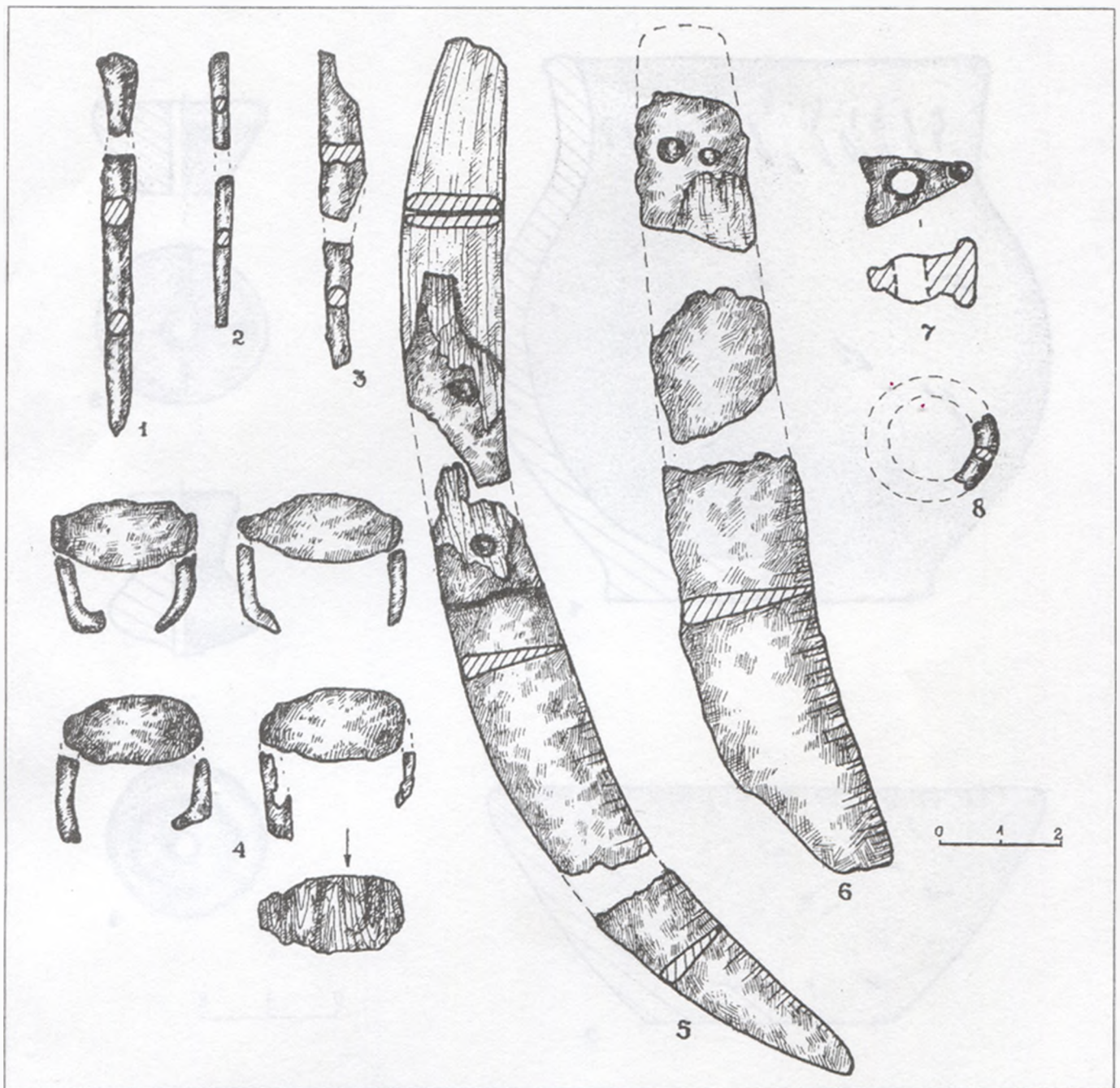

Рис. 4. Курган № 2/2002 р. Поховання. Вироби із заліза. 1-4, 7-8 — залізо; 5,6 — залізо, кістка.

внутрішньої дощатої частини зрубу, позначені невиразним деревним тліном вздовж стінок. Через незначну глибину залягання поховання, рештки дощок навіть на дні виявити не вдалося, не рахуючи легкого деревного тліну понад втрабованим суглинковим заповненням по краях та його тоненького прошарку на дні. Вірогідно, зруб був влаштований із дощатою підлогою, без використання поперечних лаг для її утримування над материковим

дном, з укладанням кошики чи ін. типу підстилки поверх дерева. Крім того, про наявність зрубу свідчили рівні краї суглинково-чорноземного ущільнення понад стінками (рис.3).

Зруб перекривався поперечним *накатником* в один шар, що складався із невеликих плах і жердин, довжиною понад 1,5-1,6 м. Накатник лежав на краях суглинково-чорноземного ущільнення в ямі і практично не зберігся, крім тонких сму-

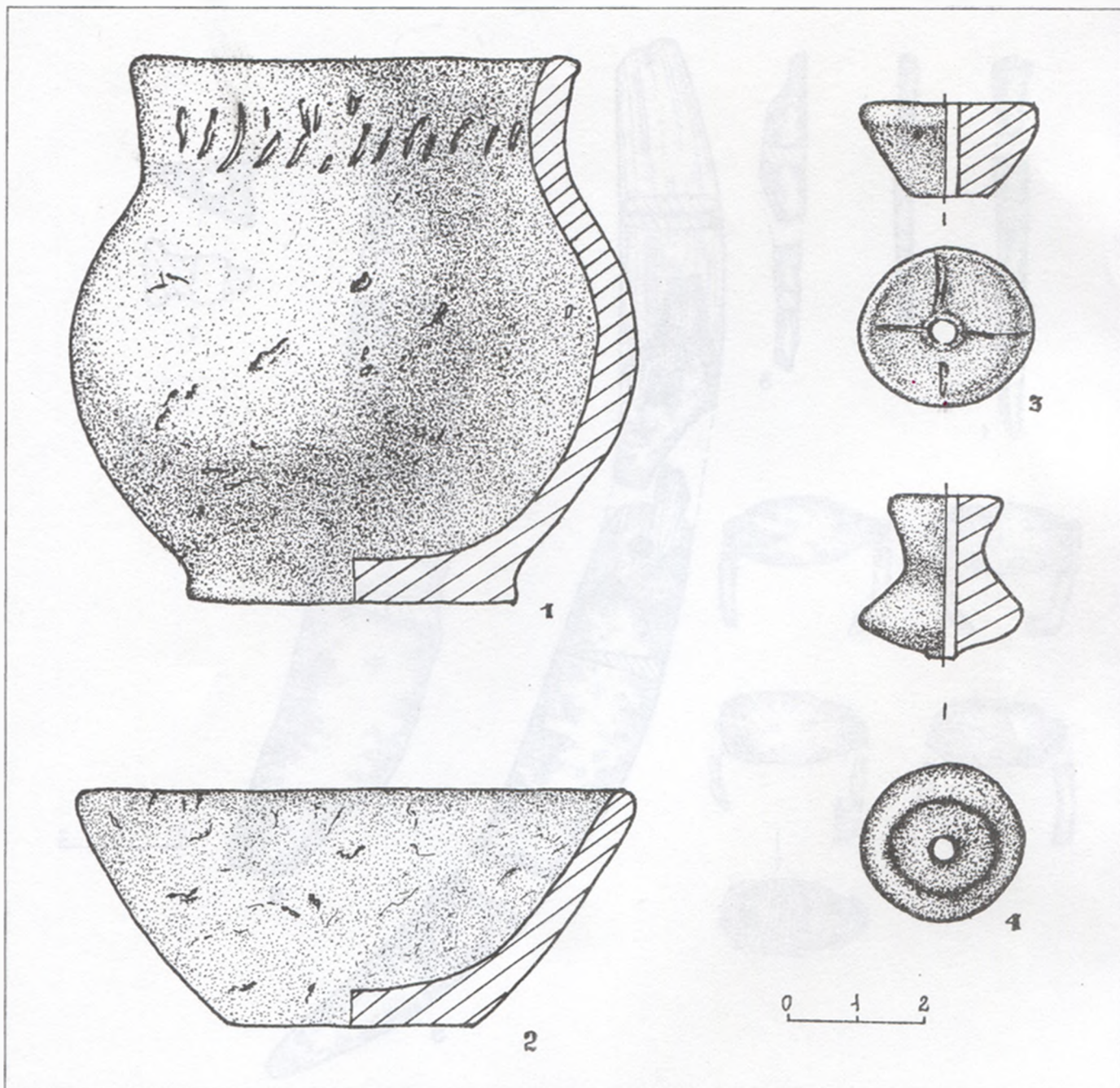

Рис. 5. Курган № 2/2002 р. Поховання. Кераміка.

жок-слідів зотлілого дерева у заповненні. Накатник зверху перекривався не менше ніж двома шарами дернин. У центрі перекриття закидалося шматками дерну і ґрунтом із рештками тризнового вогнища, кісток коня і дрібної рогатої худоби, вуглин, а далі — закладалося шарами дернин і чорноземом, взятими із рівчака навколо кургану (рис.3).

Заповнення зверху і по краях ями містило тонкі прошарки ґрунту викиду,

по центру — два шари дернин, із домішками чорнозему, дрібні вкраплення попелу і вуглин від скиданих на перекриття решток тризнового вогнища, разом із порубаними кістками коня і дрібної рогатої худоби, корозованими уламками залізного ножа (рис.3: хж). Все це підстиалося залишками дерева від накатника, а нижче — тонким прошарком чорнозему. Частина заповнення у північно-східному кутку була зрита новітніми скарбошукачами

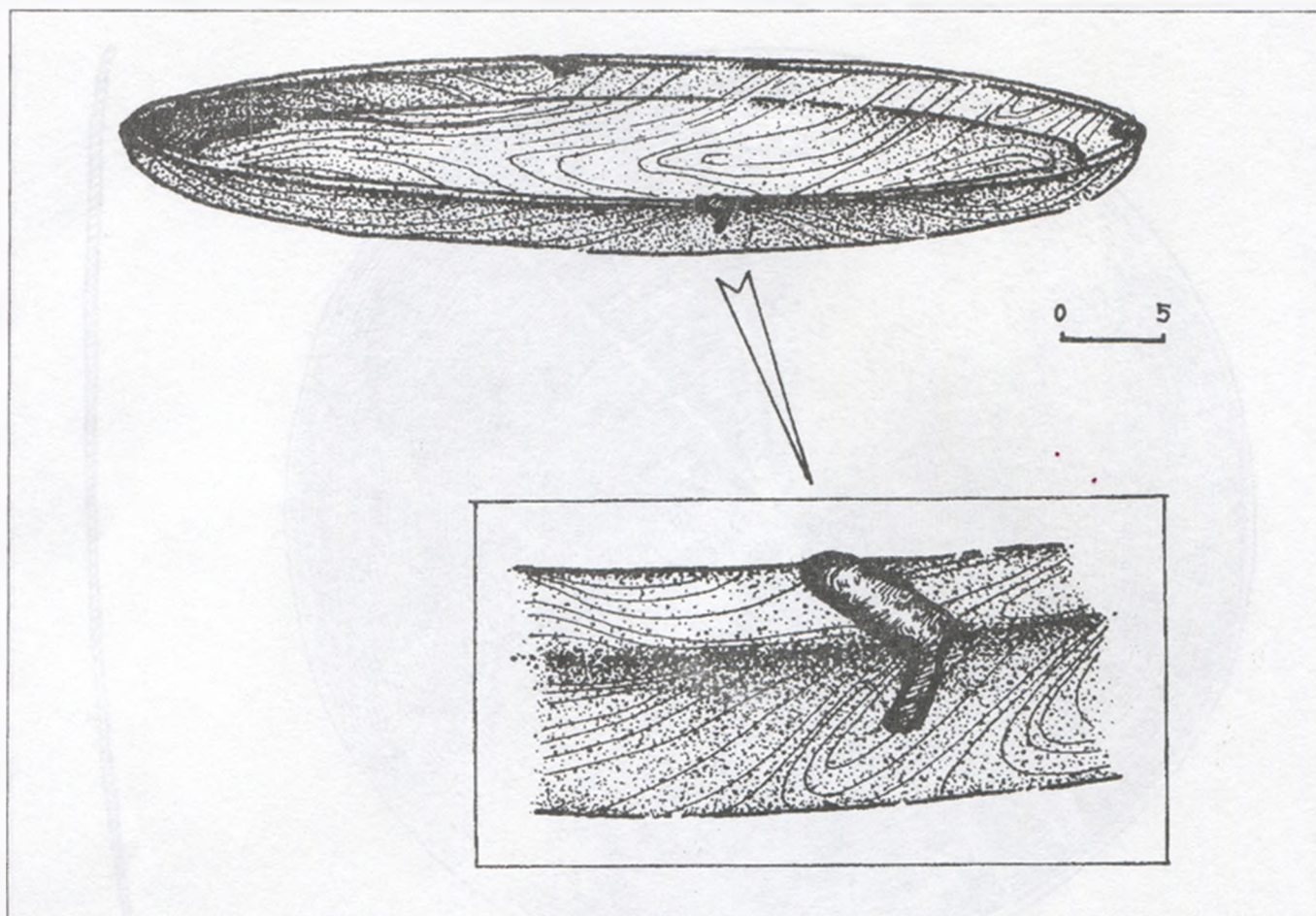

Рис. 6. Курган № 2/2002 р. Реконструкція дерев'яної таці та скоби-утримувача вінця.
Реконструкція Т.В. Мєнчинської.

1970-х рр., що намагалися із траншеї газоконденсатопроводу докопатися до могили (рис.3).

Отже, поховання не було *пограбованим* у давнину. Його лише частково пошкодили новітні скарбошукачі, що зрили заповнення північно-східного кутка зруба під час прокладання траншеї газоконденсатопровода. *Грабіжницький перекоп* здійснений із дна траншеї під його трубу. Звідти ножем чи саперною лопаткою була зрита нижня частина ділянки заповнення розміром близько 0,5х0,8 м. Цей перекоп знищив череп і верхню частину скелета однієї із похованих (рис.3).

Не дивлячись на спробу пограбування, поховання збереглося у порівняно задовільному стані. У зрубі виявлене парне поховання *жінки віком 25-30 років та дівчинки 6-8 років*, зорієнтованих головами на схід (рис.3). Жінка була покладена ви-

простано вздовж північної стінки зруба на спині, руки — вздовж тулуба. Її череп відсутній, а верхня частина скелета зрита і переміщена грабіжниками. Дівчинка лежала паралельно жінці, у схожій позі, дещо завалено на лівий бік, руки — вздовж тулуба, ноги — зміщені північніше від вісі поховання, внаслідок розташування у південно-західному кутку склепу дерев'яної таці (рис.3). Череп дівчинки завалився на ліву скроневу кістку.

Похованих супроводжував порівняно численний *інвентар*. Доросла жінка мала дорогі прикраси головного убору та намиста. Серед скупчення зритих кісток верхньої частини скелету виявлені 6 дрібних золотих намистинок-бісерин (рис.3: 11), дрібні жовтопастова і очкова намистинки (рис.3:9,12), невелика золотофольгова бляшка-нашивка у вигляді фігурки зайця (рис.3:10). Тут же знайдено і дуже

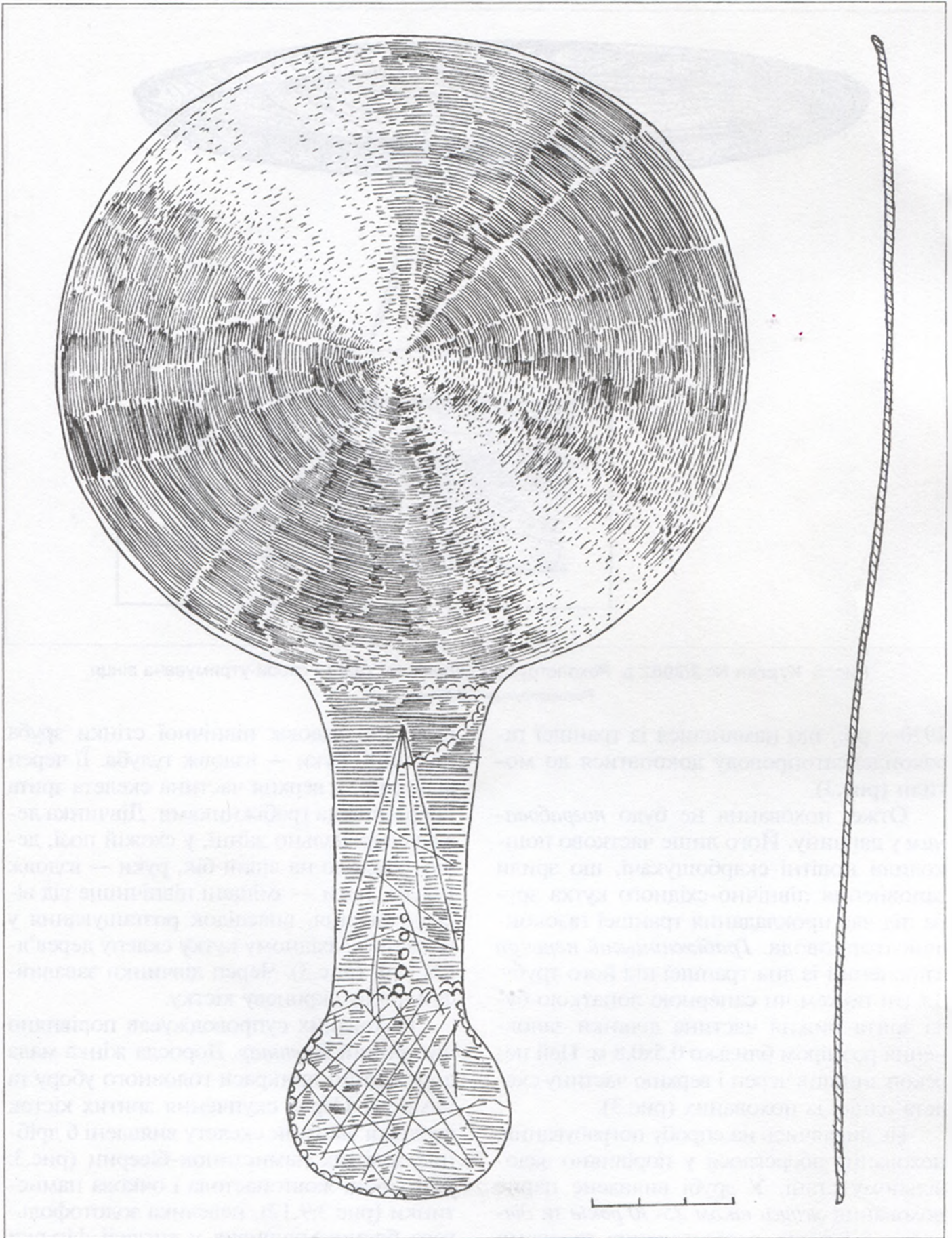

Рис. 7. Курган № 2/2002 р. Поховання. Дзеркало «пелопонеського» типу. Бронза, позолота.

корозований фрагмент залізного ножа (рис.3:5). Біля правої ноги жінки знаходилося керамічне пряслице посудинкоподібної форми, викладене зрізаною основою на захід (рис.3:6). Вірогідно, дерев'яна вісь веретена лежала паралельно правій нозі похованої. Край лівої ноги жінки знаходився залізний заклепковий ніж із кістяною ручкою (рис.3:7), розвал якого зберігся.

Більш різноманітні напугні речі виявлені поряд зі скелетом дівчинки. Зліва від її черепа стояв невеликий ліпний горщик (рис.3:1), поряд знаходився розвал з трьох уламків залізної шпильки, один із яких розпався (рис.3:19); на грудях (змістилося на кістки лівої руки) лежало кругле із боквою ручкою бронзове позолочене дзеркало античної роботи (рис.3:2), а біля його ручки, зліва від похованої, було покладене керамічне пряслице, направлене вершиною на схід (рис.3:3). В ногах похованої знаходилися зотлілі рештки великої дерев'яної таці із загнутими доверху невисокими краями, вінця якої скріплювалися тонкими залізними платівками на залізних, повністю знищених корозією, цвяшках (рис.3:21). Таця-“блюдо” мала чотири виступи-утримувачі у вигляді залізних накладок овальної форми із короткими скобами-штифтами (рис.3:8,15,16,20). Серед розвалів вищезгаданих накладок трапився залізний виріб підтрикутної форми з рештками зверху — дротяного утримувача, посередині — отвору із залізною віссю, призначення якого поки що не встановлене (рис.4:7). Посеред таці стояла невелика ліпна мисочка, заповнена вуглинками (рис.3:4), а на блюді лежали кістки коня і вівці (рис.3:13) та залізний вигнутий ніж з горбатою спинкою і кістяним руків'ям, скріпленим залізними заклепками (рис.3:17). Біля західної стінки зруба виявлений рознесений землеріями розвал ще однієї масивнішої залізної шпильки (рис.3:18).

Нижче подається детальніший опис знахідок з комплексу поховання.

І. Кераміка. Ліпна:

1. *Горщик* мініатюрний тонкостінний ліпний, з ледь відведеним вінцем, короткою шийкою та кулястим тулубом, на звуженому і виділеному денці із незначним утором (рис.3:1). Посудина прикрашена нерівним горизонтальним рядом вертикальних нігтьових відтисків по шийці. Її поверхня заглажена. На ній помітні відбитки зернівок домашніх рослин від підсипки при формуванні: вівса, проса, шматочків подрібненої соломи і висівок. На денці — чіткий відбиток тканини полотняного переплетення. Поверхня ангобована, зверху — із задимленими плямами. Висота — 9,0 см; діаметри: вінець — 6,6 см; шийки — 5,4 см; тулуба — 7,6 см; денця — 4,9 см. Товщина стінок — 0,4-0,6 см (рис.5:1).

2. *Мисочка* мініатюрна тонкостінна ліпна, зрізано-конічної форми, з широко відведеними стінками, скругленим зрізом вінця і плоским денцем (рис.3:4). Поверхня посудинки заглажена, із незначними тріщинами, що виникли при випалюванні. На ній також помітні відбитки зернівок домашніх рослин від підсипки при формуванні та замішаних до тіста: вістюки вівса, проса, шматочків подрібненої соломи. Поверхня ангобована, коричнювато-сірого кольору. Висота — 3,6 см; діаметри: вінець — 8,6 см; денця — 3,7 см. Товщина стінок — 0,5-0,6 см, денця — 0,9 см (рис.5:2). Мисочка могла використовуватися як сільничка, своєрідний світильник чи курильниця, адже містила всередині при виявленні купку вуглин.

3. *Пряслице* посудинкоподібної форми, у вигляді стилізованого глека, із верхньою маленькою зрізаною основою, горлоподібним циліндричним звуженням, біконічної форми масивнішим тулубом, із наскрізним вертикальним отвором (рис.3:4). Поверхня злегка заглажена; тісто — зі значними домішками дрібного кварцевого піску. Висота — 2,7 см; діаметри: зрізаної основи — 1,5 см; “шийки” — 1,1 см; тулуба — 2,5 см; діаметр отвору — 0,4 см (рис.5:4). Пряслице належить до поховального інвентаря дорослої жінки. Виявлене в похованні викладеним вздовж правого стегна похованої, за положенням *in situ*, зрізаною основою вниз, тобто, держак веретена був покладений паралельно тілу, дерев'яною частиною до рук.

Належить до порівняно рідко вживаних типів, за класифікацією В.Є.Радзівської — типу XVII¹⁵.

4. *Пряслице* зрізано-конічної форми, з чітко сформованою заглаженою основою, на якій нанесений прокреслений прямий хрест — солярний знак, що не може бути розміткою під отвір, котрий проколювали знизу (рис.3:3). Поверхня заглажена, на вужчій основі — стерта спрацьована смужка. Тісто — із домішками дрібного кварцевого піску. Висота — 1,3 см; діаметр зрізаної основи — 2,5 см; діаметр отвору, пробитого знизу, — 0,4 см (рис.5:3).

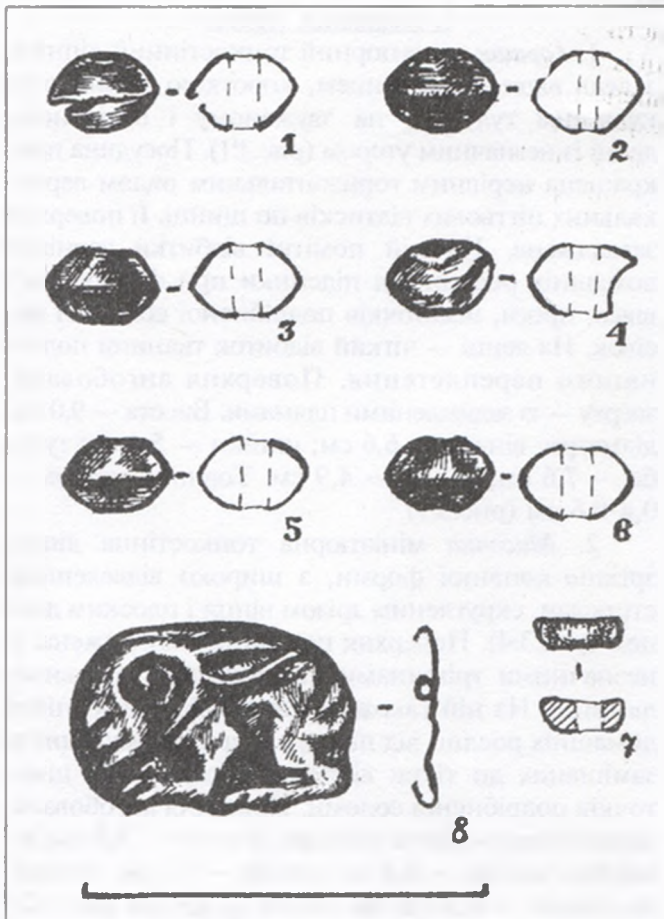

Рис. 8. Курган № 2/2002 р. Поховання. Прикраси.
1-6, 8 — золото; 7 — фаянс.

Належить до порівняно розповсюдженого на городищі типу пряслиць, які неодноразово знаходили у похованнях Перещепинського некрополя. За класифікацією В.Є.Радзівської — тип I, варіант I, з деяким проміжним положенням до типу II, варіанту I¹⁶.

II. Дерев'яний посуд.

5. *Таця*-“блюдо” велика, круглої форми, суцільнодерев'яна, напевне, точена, з невисоким відхилено-вертикальним, загнутим до верху бортиком по краю, висотою 2,5-3,0 см (рис.3:21). Таця знаходилася в ногах у дівчинки, мала діаметр 52-53 см. Саме на ній були викладені м'ясо, стояла мисочка, лежали ножі. Товщина вінця такої посудини складала близько 2,0 см. Краї вінця, напевне, скріплювалися тонкими залізними платівками на залізних, повністю знищених корозією, цвяшках, рештки яких, у вигляді пофарбованих корозованим залізом смужок ґрунту і зотлілих стриженьків довжиною 0,8-1,2 см при діаметрі 0,07-0,10 см, траплялися серед трухлявини знищеного часом дерева. Таця мала чотири виступи-утримувачі і скріплювачі вінця, у вигляді залізних накладок овальної форми, із короткими скобами-штифтами (рис.3:8,15,16,20), що охоп-

лювали бортик і вганялися у дерево, маючи загострені загнуті потовщення (рис.4:4). Розміри овальних накладок — близько 1,0-1,1x2,2 см, при товщині в 0,3 см. Довжина сплюснених стриженьків-“ніжок” — 1,2-1,5 см; їх перетин — 0,3x0,4-0,5 см. На зворотньому боці накладок помітні чіткі відбитки струганого дерева від вінця таці (рис.4:4 — внизу). Подаємо уявний вигляд такого блюда, за реконструкцією ст.наукового співробітника ЦОДПА Т.В.Менчинської (рис.6).

III. Побутові речі.

6. *Розвал* залізного черешкового ножа (2 фр-ти), ймовірно, із уступом внизу та горбатою спинкою, коротким лезом, (рис.3:5). Ніж мав невеличку дерев'яну ручку, відбитки якої збереглися на черешку, і був переламаний навпіл. Виявлений у верхньому прошарку заповнення склепу, над слідами накатника. Входив до складу решток тризни. Загальна довжина уламків — 5,3 см; довжина черешка — 3,0 см; ширина леза — понад 0,6 см; товщина — 0,3 см (рис.4:3). Він належить до I групи, 1-го типу черешкових ножів, за Б.А.Шрамком¹⁷.

7. *Розвал* залізного заклепкового вигнутого ножа (4 фр-ти), з горбатою спинкою, прогнутим довгим лезом, із кістяною накладчастою, профільованою за довжиною, рукояткою, звуженою і закругленою до кінця, котра складається з двох підпрямокутних у перетині накладок, що трималися на двох залізних заклепках (рис.3:7). Черешковий залізний виступ під колодочку ножа досягав 2/3 руків'я (рис.4:5). Ніж мав шкіряні піхви, відбитки яких збереглися на лезі. Можливо, належав до числа спеціалізованих садівничих (?) ножів. Виявлений на дні склепу, зліва від стегна жінки. Входив до складу поховального інвентаря. Загальна довжина — 18,2 см; довжина руків'я — 9,1 см; його ширина — 1,6 см; товщина — 0,5-0,8 см; довжина леза — 10,2 см; його ширина — 1,5-1,7 см; товщина спинки — 0,35 см (рис.4:5); довжина піхов — близько 11,0 см. Належить до заклепкових ножів II групи, підгрупи “Б” та їх 1-го типу, за Б.А.Шрамком¹⁸.

8. *Розвал* залізного заклепкового широкого ножа (3 фр-ти), із ледь горбатою спинкою, коротким широким, трохи прогнутим лезом, скошеним біля жала, із кістяною накладчастою рукояткою, з двох підпрямокутних у перетині накладок, що трималися на двох парах залізних заклепок. Залізний виступ під колодочку ножа був більше за довжиною 2/3 руків'я (рис.4:6). Належав до числа спеціалізованих “м'ясних” розділювальних (?) ножів. Виявлений на дні склепу, посеред дерев'яної таці, в ногах дівчинки (рис.3:17). Входив до складу поховального інвентаря. Загальна довжина — більше 14,5 см; довжина руків'я — близько 7-8 см; його ширина — 1,8 см; товщина

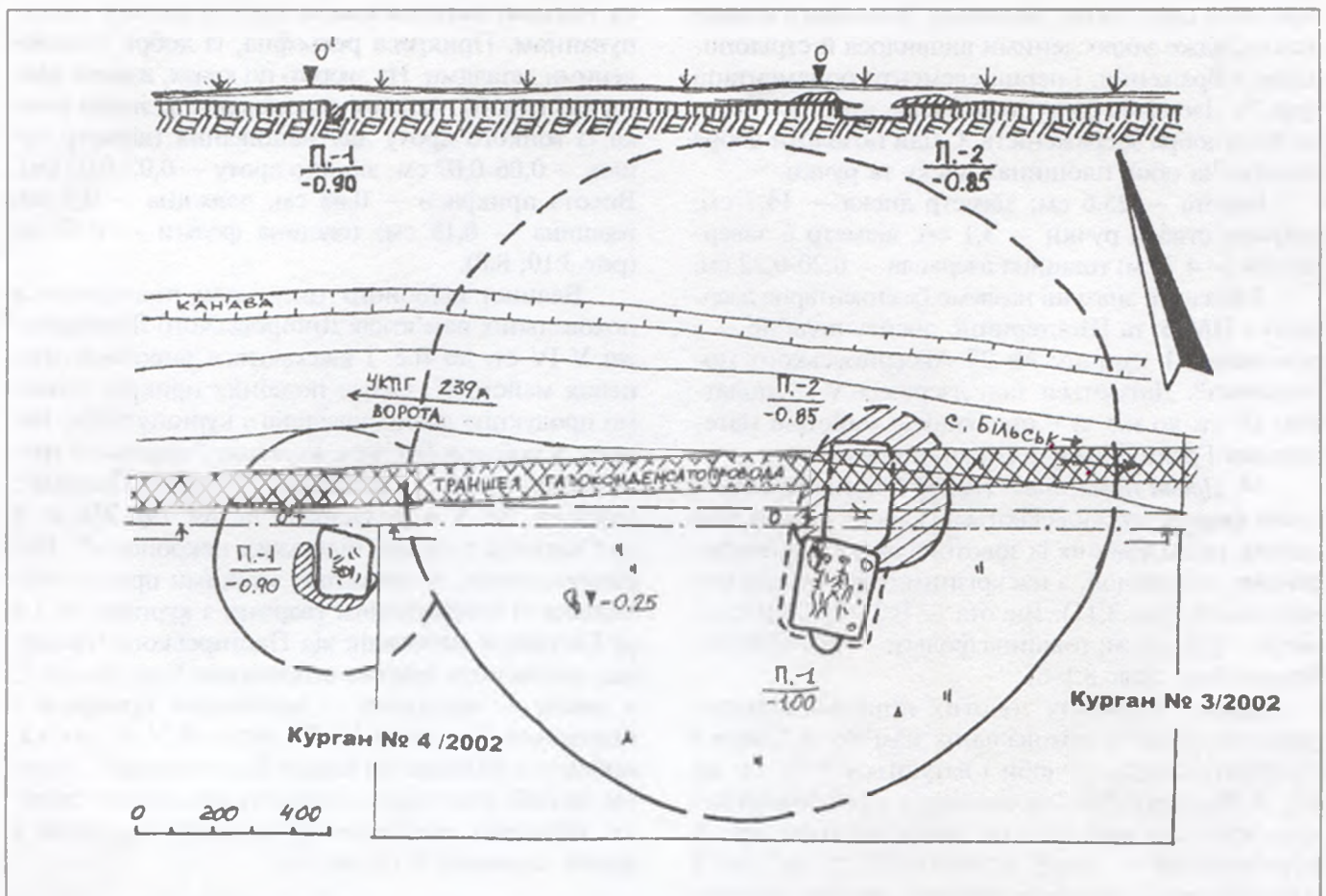

Рис. 9. Кургани № 3/2002 р. та № 4/2002 р. План і перетини решток насипів

— 0,6-0,8 см; довжина леза — 9,2 см; його шири-
на — 2,1 см; товщина спинки — 0,45 см (рис.4:6).
Належить до числа заклепових ножів II групи,
підгрупи "Б" та їх 2-го типу, за Б.А.Шрамком¹⁹.

9. Залізний *виріб* підтрикутної форми — де-
таль кріплення розгалуджувача чи утримувача —
із рештками зверху дротяного відгалудження, по-
середнині — отвору із залізною віссю (рис.4:7).
Призначення цього виробу не встановлене. Вияв-
лений серед розвалу залізних деталей укріплення
вінця таці, дещо вище останніх, на глибині — 0,75 м.
Висота — 1,8 см; ширина максимальна — 1,1 см;
товщина — 1,0 см; діаметр отвору — 0,4 см.

III. Предмети туалету, прикраси.

10. *Фрагмент* залізного кованого *кілля* круг-
лої форми — деталь прикраси-підвіски (?) (рис.4:8).
Це пліске кільце, діаметром — 2,1 см, у перетині
має розміри — 0,15x0,30 см. Виявлене серед по-
рушених скарбощукачами кісток грудного відділу
жіночого скелету (рис.3:15).

11. *Уламки стрижня* масивної залізної *шпильки*,
круглої у перетині, із невеликим потоншен-
ням вгорі, під цвяхоподібною (?) голівкою (рис.4:
1). Знайдені поряд із дерев'яною тацею, у півден-
но-західному кутку склепу (рис.3:11). Збережені
на довжину — 6,3 см, діаметр — 0,30-0,45 см. 2 од.

12. *Уламки стрижня* залізної *шпильки*, круг-
лої у перетині (рис.4:2). Знайдені біля черепа дів-
чинки та на скупченні металевих речей на таці
(рис.3:14,19). Збережені на довжину — 4,6 см, ді-
аметр — 0,25 см. 2 од.

13. *Дзеркало* «пелопонеського» типу, суціль-
нобронзове односкладове лите, з боковою руч-
кою (рис.7). Диск круглої форми, випукло-ввігну-
тої конфігурації, зі ввігнутою робочою площи-
ною та затертою орнаментациєю, у вигляді пуан-
сонних крапок по краю, із незначним бортиком
вдоль робочого боку і гладким гуртом. Бокова
ручка зі стволем, ледь звуженим донизу, харак-
терна для дзеркал IV типу, завершується оваль-
ним пліским закругленням із прокресленою і пу-
ансонною орнаментациєю²⁰. Робоча площина ство-
ла ручки та його овальне завершення відділені від
диску напівкруглим фестонем з ов, у вигляді на-
несених пуансоном напівкруглих дужок. В основі
стволо — стрілоподібне прокреслене зображення
підтрикутних обрисів, із рядом круглих кільцевих
пуансонних відбитків у вигляді деревка стріли.
Овальне завершення ручки обрамлене аналогіч-
ними напівкруглими пуансонними відбитками та
неохайно покреслене різнонаправленими лініями
у трьох напрямках. Складається враження, що ос-
танні елементи декорування були нанесені най-

пізнішим власником, можливо, більського походження, адже закресленими виявилось й стрілоподібне зображення, і перші елементи орнаментациї (рис.7). Дзеркало було позолочене, чим і зумовлена його добра збереженість. Сліди позолоти добре помітні на обох площинах диска та ручки.

Висота — 25,6 см; діаметр диска — 14,7 см; ширина ствола ручки — 3,1 см; діаметр її завершення — 4,7 см; товщина дзеркала — 0,20-0,22 см.

З аналогії знахідці назвемо безінвентарне дзеркало з НМІУ та Шостерниці, досить подібне — з поховання I кургану № 27 Аксьоновського могильника²¹. Датуються такі дзеркала V — початком IV ст. до н.е. й є продукцією майстрів материкової Греції фіналу класичної епохи²².

14. *Дрібні намистини (бісер)* біконічно-скругленої форми, що складаються із двох спаяних між собою, штампованих із золотої фольги, напівсферичних половинок, з наскрізним отвором для нахищення (рис.3:11). Висота — 0,25-0,35 см; діаметр — 0,3-0,4 см; товщина фольги — 0,01-0,02 см. Всього 6 од. (рис.8:1-6).

Зразки подібних золотих прикрас широко розповсюджені у поховальних пам'ятках Степу і Лісостепу скіфської доби і датуються V-IV ст. до н.е. Дрібні пропорції та охайність у виконанні такого намиста вказують на дещо раніший час їх виготовлення — другу половину V ст. до н.е. З суто більських аналогії назвемо подібні намистинки з Марченківського кургану № 1/1995 р., кургану № 9/1998 р. Більського курганного некрополя "Б", курганів №№ 1 та 2/2001 р. Перещепинського некрополя²³.

15. *Намистинка-бісерина* короткоциліндрична, світложовтого кольору, фаянсова. Висота — 0,09 см; діаметр — 0,20 см; діаметр каналу отвору — 0,08 см (рис.3:12; 8:7). Це зразок бісеру 7-го типу з єгипетського фаянсу, за К.М.Алексєєвою²⁴, аналогії якому мали поширення серед старожитностей скіфського часу Лівобережжя Дніпра кінця VI-V ст. до н.е., зокрема, відомі й на Полтавщині — у кургані № 8/1981 р. Василівського некрополя під Диканькою та кургані поблизу с.Баранівка Шишацького району на Пелі²⁵.

16. *Намистина* невелика склопастова очкова, дещо стиснутої округлої форми, виготовлена із жовтого глухого скла, зі слідами керамічного стрижня в отворі, з трьома слоїстими очками, де на диск білого непрозорого скла накладено темно-сині склопастові круглі цятки. Висота — 0,40 см; діаметр — 0,65 см; діаметр каналу отвору — 0,20 см. 1 од. (рис.3:9).

Належить до типу 28, варанту "г" очкового склопастового намиста кінця VI-V ст. до н.е., за К.М.Алексєєвою²⁶.

17. *Нашивна бляшка* — прикраса головного убору чи одягу, у вигляді профільної фігурки зайця, з притисненими вухами і підігнутими у стриб-

ку ногами, виготовлена із золотої фольги штампуванням. Прикраса рельєфна, із добре проробленими деталями. На звороті по краях, вздовж довгої вісі виробу, напаяні два маленькі кільцеві вушка із тонкого дроту для нашивання (діаметр вушок — 0,06-0,07 см; діаметр дроту — 0,02-0,03 см). Висота прикраси — 0,48 см; довжина — 0,7 см; товщина — 0,18 см; товщина фольги — 0,02 см (рис.3:10; 8:8).

Бляшки подібного типу мали поширення у поховальних пам'ятках Дніпровського Лівобережжя V-IV ст. до н.е. і вважаються виробами місцевих майстрів²⁷. Серед подібних прикрас назвемо продукцію давніх ювелірів з кургану Баби, на сипу А поблизу Басівки, курганів Роменської групи, кургану № 1 неподалік с.Мігар у Посуллі²⁸, курганів № 5 в ур.Осняги та № 19/1975 р. в ур.Скоробір у складі більських некрополів²⁹. Перекликаються, за сюжетом, з такими прикрасами бляшки із зображенням тварини з кургану № 3 в ур.Галушине неподалік від Пастирського городища, датованого другою половиною V ст. до н.е.³⁰, а також — віддалено — мініатюрні прикраси з поховання 2 кургану № 71 групи II V ст. до н.е. поблизу с.Широке на півдні Херсонщини³¹. Звертає на себе увагу певна охайність виконання бляшки, вірогідно, виготовленої місцевим майстром у другій половині V ст. до н.е.

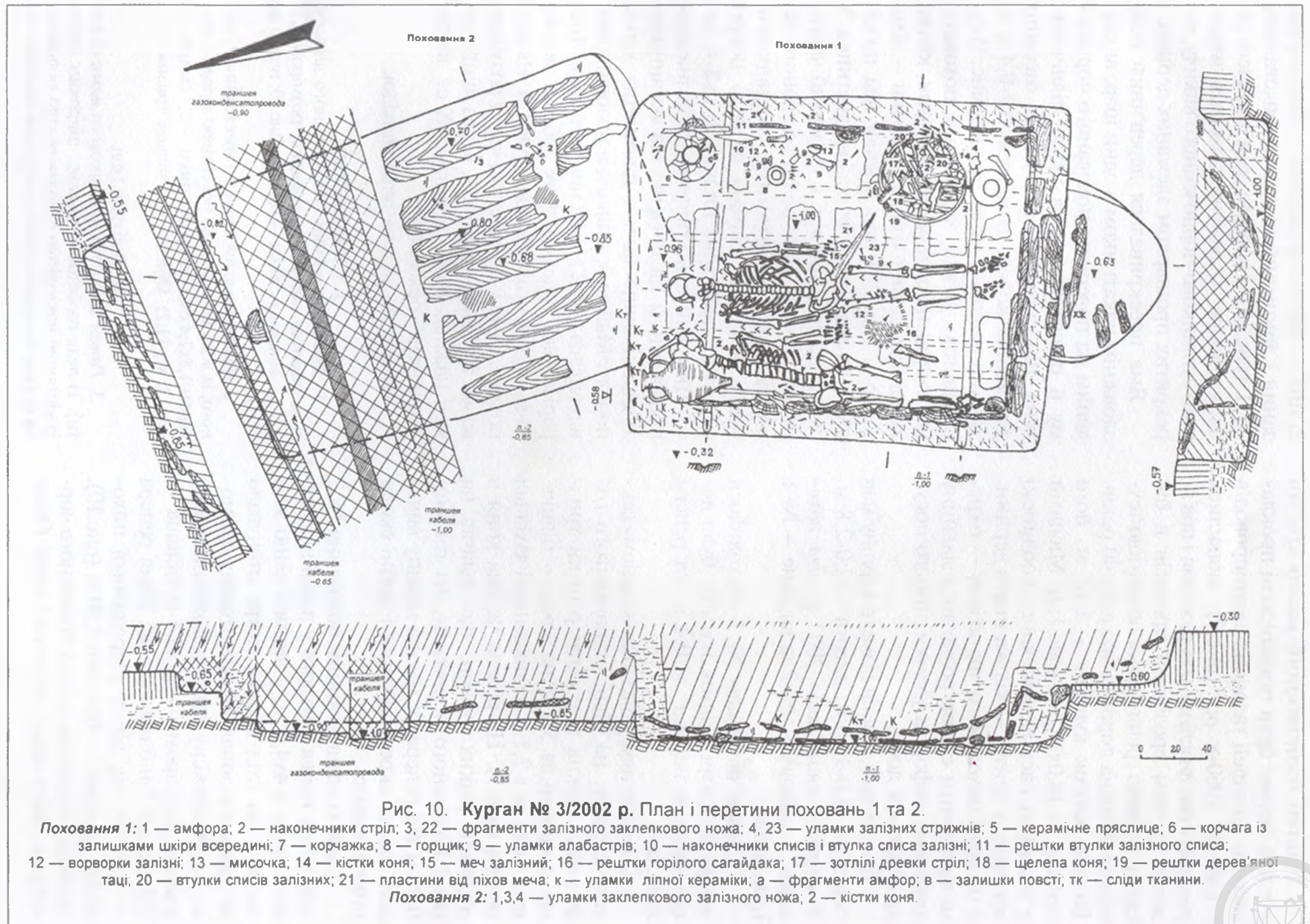
Отже, досліджений курган належав до поховальних пам'яток населення скіфської доби, скоріше за все, селища Лісовий Кут у північно-західній частині Більського городища, і датується другою половиною-кінцем V ст. до н.е.

Курган № 3/2002 р.

На особливу увагу заслуговує третій із розкопаних курганів, що, як не дивно, містив чи не перше з досліджених на Перещепинському некрополі зовсім не пограбуване впускне поховання № 1. Крім того, цей курган відзначався й унікальною для курганних некрополів у Більську кількістю поховань — трьома могилами, першу з яких досліджено ще восени 2000 р. — поховання № 1/2000 р.³² (рис.1:3).

Рештки кургану знаходилися на південний схід від УКПГ, під старою ґрунтовою дорогою на вододіл Більського струмка і р.Суха Грунь, що майже збігалася із торованою вибалком трасою давнього шляху до поселення скіфського часу в ур.Холодівщина-1 (рис.1; 9).

Рештки чорноземного *насипу* круглої у плані форми були пошкоджені прокладанням траншей газоконденсатопроводів і кабелів 1960-х рр. (рис.9), виявилися розтягнутими внаслідок розорювання і пов'язаних із ним ерозійних процесів в бік схилу та через грейдуння потужною технікою полотна дороги упродовж 40 років. Висота решток кургану — 0,65 м, його діаметр — 18,0x18,5 м (рис.1;9). Місцями у залишках насипу траплялися поодинокі вуглини, у центрі — кілька шарів дернин, а на рівні похованого чорнозему — окремі фрагменти стінок розбитих у давнину античних амфор та уламки ліпного посуду скіфської доби.

Орієнтовно, давній діаметр кургану мав складати 16,0-17,0 м, висота — 2,0-2,8 м. У кургані досліджено 2002 р. *два поховання* — основне — № 2 та впускне — № 1 (рис.9; 10).

Основне поховання № 2 знаходилося майже в центрі решток насипу, було дещо зміщене на схід, за 0,4 м від репера (рис.9).

З похованням у південно-західному секторі кургану, на рівні стародавнього горизонту, можна пов'язати рештки тризни, виявлені за 5,2 м на захід — північний захід та в 2,1 м на південний захід від репера (рис.9). Це розвал черепа коня в оточенні рідких вуглин, що залягав на рівні похованого чорнозему, на глибині 0,25 м від репера. У масиві насипу виявлені також окремі вуглини і дрібні сколи стінок амфор.

Саме із влаштуванням поховання № 2 пов'язана поява круглого у плані викиду, діаметром 4,4x4,0 м, у вигляді дещо зміщеного на схід кільця, котре оточувало майже меридіонально орієнтовану прямокутну, видовжену у плані, поховальну яму (рис.9), розміром — 2,2x3,4 м (площа — 7,5 кв. м). Глибина ями від рівня репера — 0,85 м, від рівня стародавньої похованої поверхні — близько 0,30 м (рис.10). Яма була впускена з рівня похованого чорнозему, мала дещо скруглені кути. Один

із них — південно-східний — був перерізаний і знищений пізнішим похованням № 1 (рис.10). Навколо ями виявлені ділянки добре збережених масивів змішаного суглинково-чорноземного викиду, перекритих прошарком злежаних дернин.

Яма перекривалася дерев'яним повздовжнім накатником в один шар, викладеним на поверхню похованого чорнозему й орієнтованим за віссю північ-південь. Він складався із 6-7 ледь отесаних дерев'яних колод, діаметром 0,2-0,4 м та довжиною понад 3,5 м. Чорноземне, із суглинистою лінзою, заповнення поховальної ями включало окремі вуглини, кістки домашніх тварин зі складу тризни — вівці та коня (рис.10), що лежали над просілими на дно ями ділянками накатника. У складі решток тризни, в південній частині ями, трипилися: розвал залізного заклепкового, із кістяними накладками, ножа та кілька уламків ліпного посуду скіфської доби (рис.10: пох. 2: 1, 3-4; к).

Дно ями було рівним, із незначним пониженням на південь. На останньому знайдені лише кілька плямистих купок попелу. Майже вся північна половина ями виявилася кілька разів пошкодженою (перерізаною) трасами двох кабелів зв'язку та газоконденсатопроводу (рис.10). На наш погляд, саме у цій частині ями і розміщувався грабіжницький хід, через який шукачі наживи ХІХ - початку ХХ ст. вщент "очистили" поховання.

Нижче подається опис знахідок.

I. Кераміка ліпна:

1. *Фрагмент* стінки товстостінного ліпного, із шерхатою поверхнею *горищка*, розміром 2,2x2,7 см. Товщина стінки — 0,85 см (рис.10: пох. 2: к; 11:1).

2. *Фрагмент* стінки іншого товстостінного ліпного, із ледь заглаженою поверхнею *горищка*, розміром 1,8x2,4 см. Товщина стінки — 0,7 см (рис.10: пох. 2: к; 11:2). Обидва — зі складу тризни.

II. Побутові речі.

3. *Розвал* залізного заклепкового *ножа* (3 фрти), із ледь горбатою спинкою, широким лезом, із кістяною накладною рукояткою, що складається із двох підпрямокутних у перетині пластин-на-

кладок, які трималися на трьох залізних заклепках, розташованих в один ряд вздовж вісі виробу. Залізний виступ під колодочку ножа складав близько половини довжини руків'я (рис.10: пох. 2:1, 3,4; 11:3). Вхпив до складу залишків тризни. Загальна довжина збережених фрагментів — більше 10,6 см; довжина уламків руків'я — близько 6,3 см; ширина — 1,7 см; товщина — 0,5-0,6 см; довжина уламка леза — 3,4 см; його ширина — 1,8 см; товщина спинки — 0,3 см (рис.11:3). Належить до числа заклепкових ножів II групи, підгрупи "Б" та їх 2-го типу, за Б.А.Шрамком³¹.

Вірогідно, поховання належить до комплексів кінця VI - початку V ст. до н.е.

Впускне поховання № 1 знаходилося дещо південніше основного, за 0,55 м від репера. Воно було впущене у масив вже збудованого кургану, таким чином, що перерізало з боку південної поли частину ями поховання № 2. Здійснене у підпрямокутній ямі, розміром близько 2,5x3,0 м, доведеної до рівня похованого чорнозему (рис.9). Саме ця первинна яма у полі кургану і слугувала за своєрідні заплічки для спорудження поховальної камери і входу впускної могили. Остання викопувалася досить акуратно, з напівкруглою сходиною-входом з південного боку. Поховальна яма була орієнтована за довгою віссю — північний схід — північ — південний захід — південь. Вона мала прямокутну у плані форму, дещо скруглені кути і розміри — 2,5x3,6 м (площа — 9,0 кв. м). Її глибина від рівня репера досягала 1,0 м, а від рівня стародавньої поверхні — 0,7 м (рис.10). Як вже зазначалося, із південного боку яма мала напівкруглу сходинок-вхід, розміром 0,80x1,35 м, влаштовану на глибині 0,63 м від репера. Зі сходиною загальна площа поховальної споруди становила понад 10 кв. м.

Посеред ями був влаштований рублений склеп, розміром 2,1x3,1 м (площа — 6,5 кв. м), простір між стінками якого і стінками ями забутовувався утрамбованим мішаним суглинково-чорноземним ґрунтом викиду. Склеп опирався на покладені на дно поперек ями дві дерев'яні лаги, розташовані паралельно коротшим

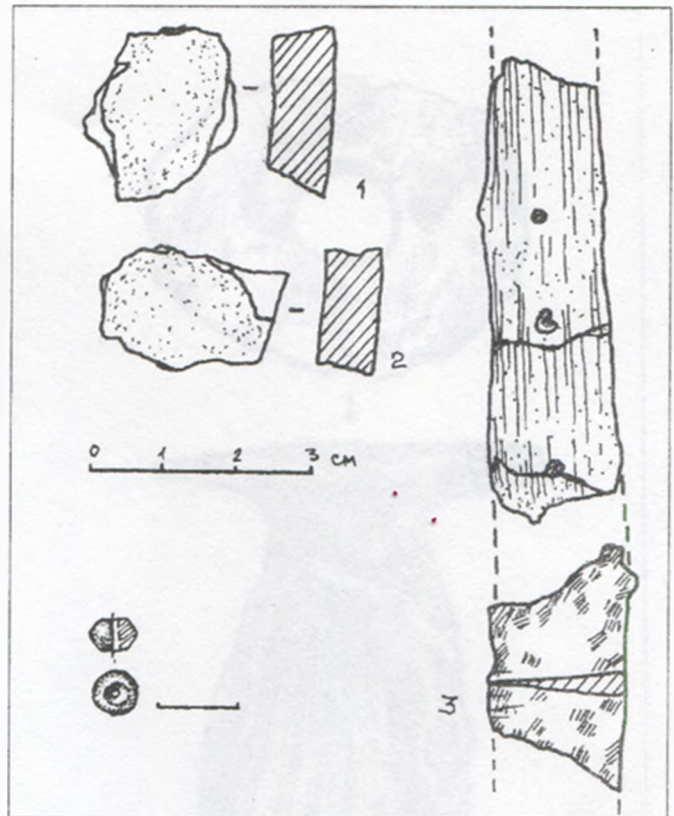

Рис.11. Курган № 3/2002 р. Поховання 2. Знахідки. 1, 2 — кераміка; 3 — залізо і кістка.

Рис.12. Курган № 3/2002 р. Поховання 1. Намистина. Фаянс.

стінкам ями, на віддалі в 1,85 м. Від цих лаг на дні ями збереглися продавлені у суглинку напівкруглого перетину канавки, шириною 0,1-0,2 м та довжиною 2,45 м (рис.10). Конструкція зруба складалася з дощок шириною 0,2-0,3 м, і мала, напевне, три вінця. Їх кріплення встановити важко, проте, по кутах ями збереглися рештки стовпчиків-горбилів напівдіаметром 14-18 см, які підтримували конструкцію зруба. Ймовірна товщина дощок складала 3-4 см, їх рештки були добре помітні вздовж всіх стінок ями, на відстані 0,2-0,3 м (рис.10).

Дно зрубу встигало поперечно викладена з дощок дерев'яна підлога, що трималася на 6-ти брусах, викладених вздовж довгої вісі ями на лаги основи. Довжина таких брусів мала складати на менше 3,0 м. Дощки настилу підлоги викладалися поперек ями, мали довжину не менше 2,1 м. Їх ширина коливалася від 0,16 до 0,35 м. Всього до настилу входило 10 до-

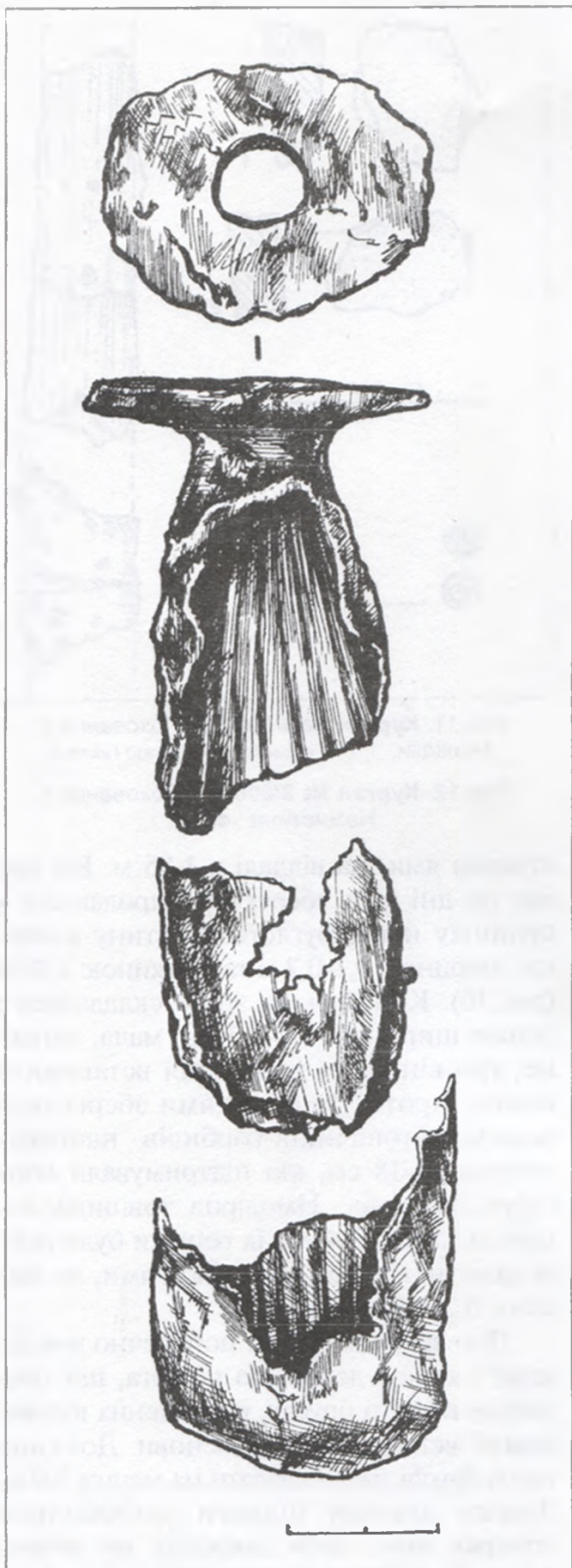

Рис. 13. Курган № 3/2002 р. Поховання 1.
Алабастр.

щок (рис.10). Сліди цих конструкцій збереглися у вигляді різнонаправлених ділянок деревного тліну на дні ями.

Зруб перекривався поперечним дерев'яним накатником в один шар, що складався із 12-15-ти масивних отесаних плах, довжиною 2,2-2,3 м та перетином 0,07-0,10x0,20-0,40 м. Аналогічним чином перекривався і вхід — рядом поперечно викладених жердин і шматками отесу від виготовлення плах. До речі, край сходни-ки, звернений до поховання, підпирався масивними обрубками плах і кількома дошками (рис.10).

Заповнення зрубу містило чорноземний, зі вкрапленнями суглинку, ґрунт досипки насипу, внизу — з окремими уламками ліпного й амфорного посуду, подрібненими кістками коня, вівці чи кози, а також — поодинокими вуглинами. Все це підстиалося залишками зотлілого просілого накатника (рис.10). Над центром ями проглядався новітній перекоп, який, проте, не зруйнував поховання.

У зрубі містилося перше з виявлених на Перещепинському некрополі I непограбоване поховання. Вздовж довгої вісі зрубу — по центру та край його північно-західної стінки — лежали у випростаному положенні два скелети чоловіків зрілого віку (рис.10), орієнтованих головами до північного сходу — півночі. Основний з них, в центрі, — “воїн”, — віком 30-35 років; інший — “слуга, джура” — 25-30 років. Положення скелетів похованих відрізнялися лише позицією рук. Так, у “воїна” — права рука знаходилася в області живота, кисть — біля руків'я меча; у “слуги” — ліва рука була дещо зміщена до останків “воїна”. Голова “слуги” опиралася на амфору у північно-західному кутку зрубу, внаслідок чого череп з часом змістився під посудину. Скелети збереглися в анатомічному порядку. Лише кістки правої руки “слуги” та малогомілкова кістка його лівої ноги і стопи були винесені у заповнення землеріями (рис.10).

Поховання супроводжувалося числен-

ним інвентарем. У північно-західному кутку зруба стояла прихиленою до стінки антична кружальна амфора (рис.10:1). У протилежному кутку знаходилася ліпна велика корчага (рис.10:6). Всередині корчаги виявлені рештки шкіряної струхлої покривки (?). У південно-східному кутку поховання була встановлена невелика ліпна корчажка із добре заглаженою поверхнею (рис.10:4). Між двома останніми посудинами, вздовж південно-східної стінки зрубу, лежали два залізних фрагментованих наконечники списів (рис.10:10), втулка від одного із яких знаходилася за 0,1 м на південь від спаяних корозією вістер. Залізні підтоки древок списів лежали ближче до південно-східного кутка поховання (рис.10:7), за 2 м від наконечників. Отже, при здійсненні поховального обряду древка списів не були переламані перед вміщенням до могили. Ймовірна їх довжина повинна була складати 2,0-2,2 м. Поряд із наконечниками списів виявлені й дві конічної форми залізні ворворки, із рештками перевитих шкіряних шнурів, які утримували китиці край основи вістер під втулками (рис.10:12). Неподалік розміщувалися уламки залізного заклепкового ножа (рис.10:3); фрагменти алабастру, виготовленого із давньоєгипетського алабастру (рис.10:9). Поряд стояли: невеликі ліпний горщик (рис.10: 8) та ліпна мисочка (рис.10:13). Навколо виявлено чимало бронзових наконечників стріл (рис. 10:2), рознесених до цієї частини зруба землеріями.

Поряд із корчагою знаходилося ліпне керамічне пряслице (рис.10:5), яке лежало, фактично, на плічку посудини. Вірогідно, вміщене до поховання веретено було поставлене вертикально, спираючись на корчагу, і мало дерев'яну частину довжиною 0,25-0,30 м. Ближче до південно-східного кутка розміщувалися рештки дерев'яної таці круглої у плані форми, діаметром 0,64 м, вірогідно, подібної до посудини, виявленої у кургані № 2/2002 р. (рис.10:19). На цьому блюді лежали шмат-

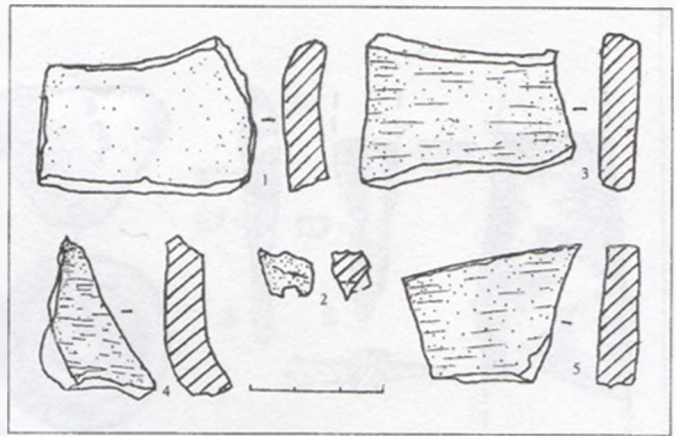

Рис.14. Курган № 3/2002 р. Поховання 1. Уламки кружального (3-5) та ліпного (1, 2) посуду.

ки засмаженого м'яса — частини тулуба вівці, коня, в тому числі — голова коня, від яких збереглися численні кістки зі слідами перебування у вогні (рис.10:19), шматочки леза ножа, уламки залізних стрижнів (рис.10:4) та рознесені землеріями бронзові наконечники стріл із рештками древок, зі складу сагайдачного набору (рис.10:2).

Ряд предметів виявлені і на скелеті "воїна". Перш за все, це рештки шкіряно-повстяного шолому чи головного убору навкруги черепа похованого і під ним, представлені шматками зотлілої шкіри, підбитої повстю. Часом на них із повстяного боку простежувалися невиразні відбитки тканини, вірогідно, полотняного переплетення (рис.10:тк, в). Вздовж правої руки похованого також була помітна смужка шкіряного тліну, шириною 2-3 см, подібна до відбитків реміня, довжиною понад 0,4-0,5 м. Вона завершувалася обгорілими залишками дерево-шкіряного сагайдака (рис.10:16), розміром близько 0,4х 0,5 м, знищеного вогнем поставленого на сагайдак дерев'яного світильника. Цікаво, що кругла горіла пляма від світильника діаметром 4-5 см знаходилися поверх залишків сагайдака і була скупченням мастких вуглинок, товщиною 0,8-0,9 см. У горілих рештках підсумку для стріл виявлено 10 бронзових наконечників, зміщених до кісток похованого внаслідок існування кротовини (рис.10:2). Поряд із

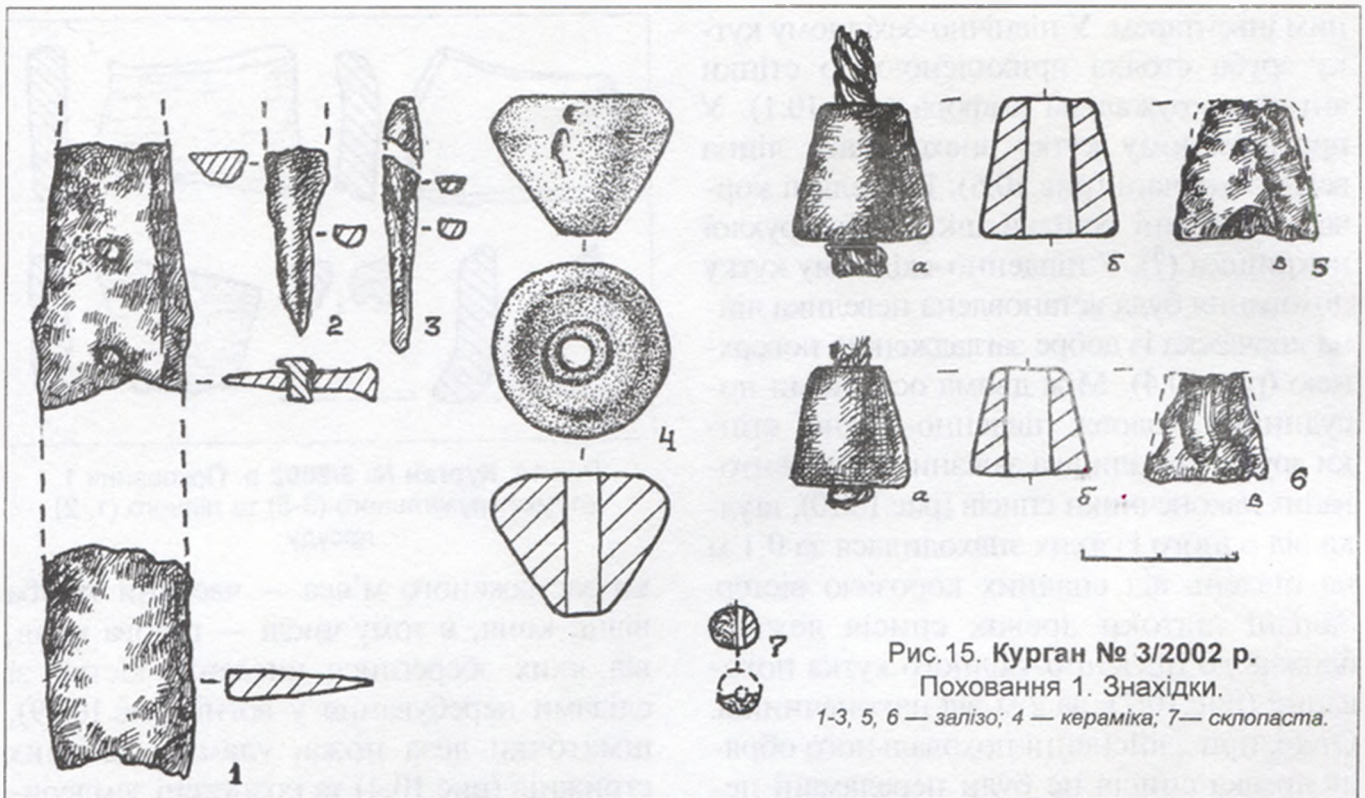

Рис. 15. Курган № 3/2002 р.
Поховання 1. Знахідки.
1-3, 5, 6 — залізо; 4 — кераміка; 7 — склопаста.

сагайдаком виявлений розвал залізної ворворки конічної форми, висотою близько 1,4 та діаметром 2,0 см в основі (рис.10:12).

На поясі похованого знаходився залізний меч (рис.10:15), що розслоївся від корозійних процесів. Поряд із ним виявлені розвалені рештки тонких залізних платівок аморфної форми, розміром від 2,1x3,5 до 2,8x5,0 см, вірогідно від основи і декорування піхов меча, а ближче до правої руки — розвал ще одного алебастрового алабастра (рис.10:23), від якого збереглися лише тонкі крихкі фрагменти стінок циліндричного тулуба. На кістках похованого “воїна” та між ними розчищено понад 15 бронзових наконечників стріл (рис.10:2).

Предметний ряд напутнього інвентаря другої, на наш погляд, залежної особи, покладеної біля північно-західної стінки зруба, обмежувався єдиною знахідкою. В області шийного відділу хребта виявлена фаянсова намистина із покриттям світло-синього, ближче до блакитного кольору (рис.12). На кістках скелету і навколо нього також знайдено більше десятка бронзових наконечників стріл (рис.10:2), рознесених землеріями.

Крім того, перелік знахідок із поховання буде неповним, якщо не згадати виявлення розвалу корозованого залізного виробу — леза ножа (?) у заповненні сходинок (рис.10:жж), дрібних уламків самоської (?) та хіоської амфор у заповненні і в рештках насипу, фрагментів вінця, шийки та стінок трьох ліпних горщиків, в т.ч. із пальцевими заціпами по зрізу та рядом круглих отворів під ними (рис.14), розвалу ще однієї фаянсової намистини округлої форми (рис.15:7).

Нижче наводимо більш детальний опис знахідок.

І. Кераміка. Ліпна:

1. *Корчага* ліпна, середніх розмірів, з відігнутим вінцем, короткою циліндричною шийкою, сплющено-овальним тулубом, що має виділене звуження до денця (рис.16:4). Поверхня добре заглажена, нижня частина димлена.

Висота — 26,4 см; діаметри: вінця — 12,7 см; шийки — 8,8 см; тулуба — 23,8 см; денця — 10,4 см (рис.16:4).

Належить до порівняно розповсюджених типів корчаг V ст. до н.е. на Більському городищі, відомих за численними знахідками³⁴.

2. *Корчажка* ліпна, малих розмірів, з нерівномірно відігнутими вінцями, короткою шийкою, опуклим кулястим тулубом, звуженим до низу (рис.16:3). Поверхня добре заглажена, до лискування.

Висота — 19,1 см; діаметри: вінця — 11,8 см; шийки — 9,2 см; тулуба — 17,6 см; денця — 7,8 см (рис.16:3).

Репрезентує поширений тип посудин населення Більського городища³⁵.

3. *Горищик* ліпний маленький, приземистої форми, з трохи відігнутим назовні вінцем, виділеною невеликою шийкою, кулястим тулубом, зі звуженням до низу і незначним утором (рис.16:1). Поверхня заглажена, до лискування.

Висота — 10,8 см; діаметри: вінця — 7,4 см; шийки — 7,0 см; тулуба — 10,8 см; денця — 6,3 см (рис.16:1).

4. *Мисочка* ліпна маленька, зрізано-конічної форми, із ледь відігнутими назовні скругленими вінцями, з виділеним звуженням плоским денцем та вмістилищем напівсферичної форми (рис.16:2). Поверхня заглажена.

Висота — 4,6 см; діаметри: вінця — 9,2 см; денця — 4,0 см (рис.16:2).

5. *Фрагмент* шийки товстостінного ліпного, із ледь заглаженою поверхнею, *горищика*, розміром 4,8x3,7 см. Товщина стінки — 0,75 см (рис.14:1). Належить до решток тризни.

6-7. *Фрагменти* стінок від двох товстостінних, із шерехатою поверхнею, *горищиків*, розміром від 1,6x1,8 до 1,8x3,2 см. Товщина стінок — 0,70-0,85 см (рис.17:1-2). Зі складу тризни. 6 од.

8. Дрібний *фрагмент* вінця ліпного, із ледь заглаженою поверхнею, *горищика*, прикрашеного пальцевими защипами по зрізу та рядом проколів під ним, розміром 1,1x1,2 см (рис.14:2). Зі складу тризни.

9. *Пряслице* зрізанобіконічної форми, з чітко сформованою заглаженою основою, на якій нанесене окреслене кільце навколо отвору (рис.15:4). Поверхня сіро-чорного кольору заглажена до лискування, на вужчій основі — сліди спрацьованості. Тісто — із домішками дрібного кварцевого піску, відбитками замішаних висівок. Висота — 1,8 см; діаметр зрізаної більшої основи — 1,7 см; меншої основи — 0,7 см; діаметр отвору, пробитого знизу, — 0,4 см (рис.15:4).

Належить до порівняно розповсюдженого на городищі типу пряслиць, які неодноразово знаходили у похованнях Перещепинського некрополя. За класифікацією В.Є.Радзівської — тип II, варіант 1³⁶.

II. Кераміка. Кружалыя:

10. Дрібні *фрагменти* шийки та стінок гончарної античної *амфори*, із тістом світлорожево-коричневого кольору, без помітних візуально домішок. Виявлені у заповненні поховання та в насипу, на глибинах від 0,5 до 0,7 м. Походять, вірогідно, з решток тризни. Розміри — від 1,4x2,6 до 3,6x4,7 см. 6 од. (рис.14:3-5).

11. *Фрагменти* стінок гончарної *амфори*, із тістом оранжевого кольору, із домішками блискі-

ток слюди та білих вапнякових включень. Виявлені у насипу. Походять, напевне, з решток тризни. Розміри — від 1,9x2,2 до 2,0x3,1 см. 2 од.

12. *Фрагмент* вінця гончарної, з ледь вираженою пухлогорлістю *амфори*, із тістом оранжевого кольору, із домішками блискіток слюди та білих вапнякових включень. Виявлений у насипу. Походить, напевне, із решток тризни. Розміри — 3,9x5,5 см, реконструйовані діаметри: вінця — 7,4 см горла — 7,0 см (рис.17:3).

13. *Амфора* гончарна, з високим роздугим у верхній частині горлом, відігнутим назовні трапецієподібним вінцем, стрімко профільованими вигнутими ручками, овальної у перетині форми, високою гострореберною ніжкою з виїмкою в основі (рис.18). Глина світлорожево-коричневого кольору, із домішками дрібних включень слюди. Виявлена у північно-східному кутку зруба (рис.10:1).

Висота — 54,4 см; діаметри: вінця — 10,0 см; основи вінця — 8,4 см; горла — 7,9-8,0 см; тулуба — 25,4 см; ніжки — 3,5 см; заглибини в ніжці — 2,1 см; перетин ручок — 2,0x3,9 см; глибина амфори від вінця — 50,7 см; глибина виямки в ніжці — 0,8 см. (рис.18).

Подібні амфори виконані у відповідності із фасоськими типом-стандартами і наслідують елементи тари Фасоса. Вперше виділені І.Б.Зееєт як амфори “кола Фасоса”³⁷. С.Ю.Монахов вважає, що такі серії амфор випускалися у полісах фракійського узбережжя, що знаходилися у сферах політичного й економічного впливу Фасоса, або ж — на острівних центрах Північної Егеїди і Пропонтиди³⁸. Виявлена у Більську амфора, за формою, знаходить відповідності серед «амфор кола Фасоса» другої-третьої чвертей V ст. до. н.е.³⁹.

III. Предмети озброєння.

14. *Наконечник списа* залізний втульчастий, лавролистний, із вузьким ребром посеред пера, що не переходить на втулку конічної форми, з невеликим перехватом-стяжкою в основі (рис.19:2). Співвідношення ширини до довжини пера становить 1:5. Наконечник, імовірно, на вістрі мав деревно-шкіряний чохол, скіплений тонкими залізними пластинами, знищений корозією. Вочевидь, на пері до очищення простежувалися сліди дерева та шкіри, рештки дрібних залізних платівок.

Довжина — понад 41,0 см; довжина пера — 27,5 см; ширина пера — 5,0 см; товщина пера — 1,1 см; довжина втулки — 13,4 см; діаметри втулки: в основі пера — 2,8 см; максимальний — 3,0 см; діаметр отвору під древко — 1,7 см (рис.19:2). Наконечник, за типологією Г.І.Мелюкової, належить до I-го відділу, 2-го типу, 2-варіанту⁴⁰, і має чимало аналогій серед зразків наступальної зброї кінця VI — V ст. до н.е.⁴¹

Виявлений у дуже корозованому стані, у фрагментах, в т.ч. спаяним з іншим наконечником на спис.

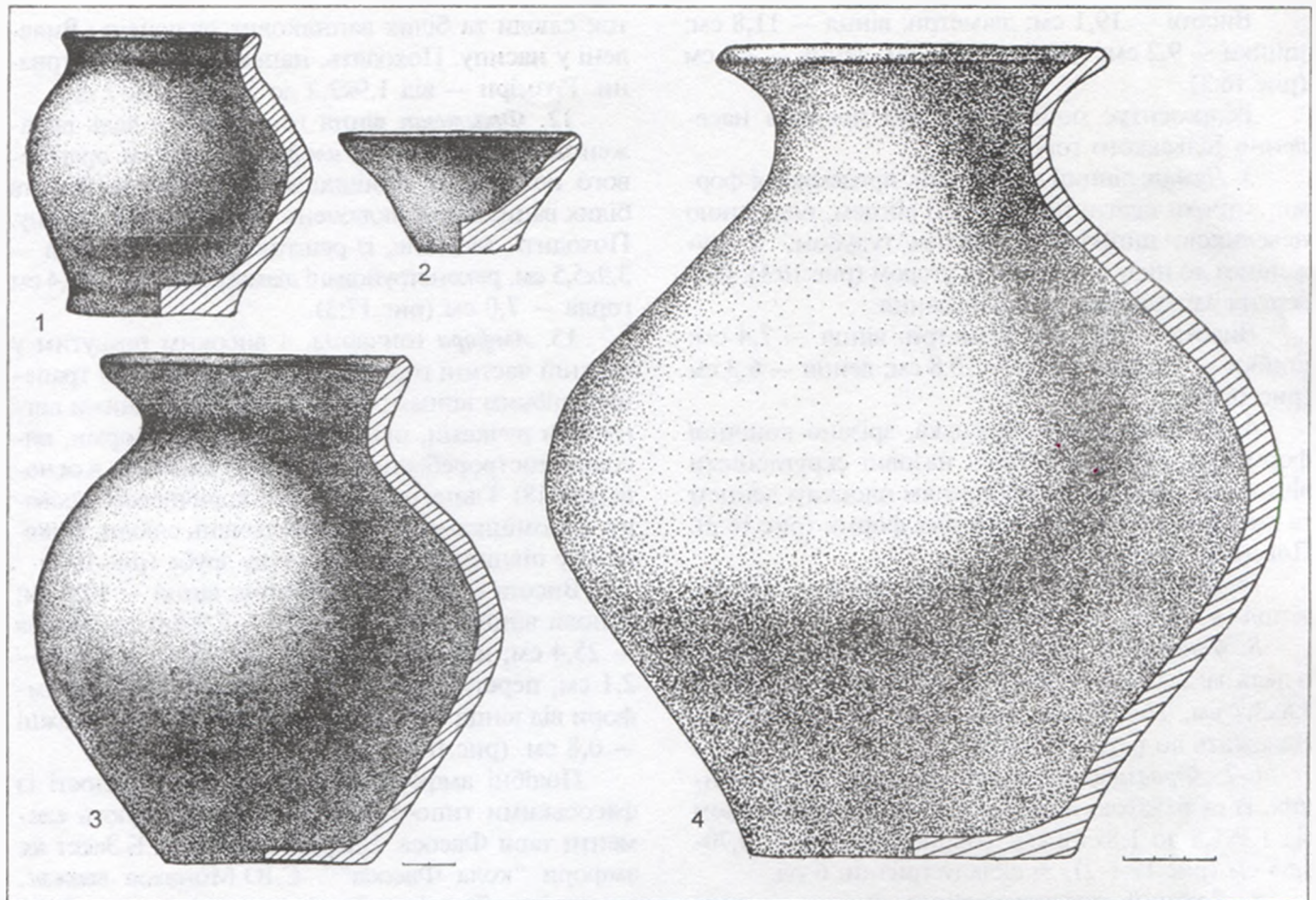

Рис.16. Курган № 3/2002 р. Поховання 1. Липний посуд.

15. *Наконечник списа* залізний втульчастий, гостролистний, з вузьким ребром посеред пера, що не переходить на втулку конічної форми. Співвідношення ширини до довжини пера становить 1:4,6. Наконечник, імовірно, на вістрі мав деревошкіряний чохол, скріплений тонкими залізними пластинами, знищеними корозією. Кінець вістря пера — втрачений; довжина втулки лише на 3,0-3,5 см менша за довжину пера (рис.19:1).

Довжина — понад 29,4 см; довжина пера — 17,3 см; ширина пера — 3,7 см; товщина пера — 1,0 см; довжина втулки — 14,0 см; діаметри втулки: в основі пера — 2,7 см; максимальний — 3,9 см; діаметр отвору під древо — 2,3 см (рис.19:1). Наконечник, за типологією Г.І.Мелюкової, належить до II-го відділу, 1-го типу². Виявлений у дуже корозованому стані, з обламаним жалом пера, спаяним з іншим наконечником на спис.

Обидва списи мали древо довжиною 2,0-2,2 м, що завершувалися залізними підтоками.

16. *Підток* залізний, циліндричної форми, із незамкненим нижнім кінцем, виготовлений із зігнутої у рурочку металевої пластини. Довжина — 9,5 см; діаметр — 2,6 см; діаметр отвору під древо — 1,4 см (рис.19:4).

17. *Підток* залізний, близької до циліндричної профільованої, із розширенням до верху і

низу, форми, із незамкненим нижнім кінцем, виготовлений із зігнутої профільовано у рурочку металевої пластини.

Довжина — 9,6 см; діаметр — 2,4-3,2 см; діаметр отвору під древо — 1,6 см (рис.19:3).

Перший із підтоків належить до типових дрогождних частин списів незмінної упродовж всього скіфського часу форми; другий — репрезентує менш поширений тип завершень дровк³.

Деталлю деревошкіряних чохолів на списи, вірогідно, були шнурові прикраси у вигляді китиць чи бунчуків, що завершувалися розгалуженнями шнурів із під'язаним кінським волоссям, яке утримували дві залізні ворворки (рис.19:3).

18. *Ворворка* залізна, конічної форми, масивна. Довжина — 1,8 см; діаметри основ — 1,1 та 1,7 см; діаметр отвору — 0,5-0,6 см (рис.15:5).

19. *Ворворка* залізна, конічної форми, також масивна. Довжина — 1,6 см; діаметри основ — 0,9 та 1,5 см; діаметр отвору — 0,5 см (рис.15:6).

Обидві ворворки належать до типу I, за В.Г.Петренко⁴.

20. *Меч* залізний, з антенним навершям, трактованим у тваринному стилі, середньої довжини. Навершя передане у вигляді загнутих до середини трискладових кігтів орла, із незначними виступами на максимальному розширенні навершя, що

мають вигляд своєрідних «вушок». Стрижневе руків'я обгорнуте смужкою металу, скріпленого внаслідок ковальського зварювання, від чого на ньому збереглися сліди двох швів. Перехрестя металикоподібної форми приварене до клинка з двох платівчастих половинок. Клинок широкий, трикутної у плані форми, з рівномірним звуженням до низу. На клинку помітні шість рельєфних смужок долу. Перетин клинка — лінзоподібний, у верхній частині — із незначним профілюванням посередині (рис.20).

Загальна довжина меча — 72,3 см; *навершя*: довжина — 5,7 см; ширина — 10,0 см; товщина — 0,6-1,0 см; *руків'я*: довжина — 10,0 см; ширина — 2,0 см; товщина — 0,7-1,0 см; довжина обхвату руків'я — 8,1 см; *перехрестя*: довжина — 5,0 см; ширина — 6,9 см; товщина — 1,7 см; *клинок*: довжина — 55,3 см; максимальна ширина — 6,8 см; товщина — 0,8 см.

Меч належить до поширених у V ст. до н.е. зразків озброєння. II відділ, II підвідділ, I тип, за Г.І.Мелюковою. Практично аналогічний меч походить із числа випадкових знахідок з Катеринославської губернії⁴⁵.

До колекції взята лише верхня частина — корозовані і проклеєні навершя із руків'ям і перехрестям (рис.84: фото).

21. *Наконечники стріл* бронзові — 74 од. (рис.86), 72 із яких — трилопатеві, 2 — тригранні. Вони входили до складу сагайдачного набору (рис.10:2).

Трилопатеві наконечники:

1) *Багатоподібні*, з виступаючою втулкою, видовженою до верху голівкою і порівняно вузькою основою, у деяких — грані злегка ввігнуті; втулка підкреслена П-подібною заглибиною на кожній із граней, де найчастіше проступають рельєфні контури втулки (рис.21:1-28). 28 од. Висота — від 3,3 до 3,5 см, втулки двох наконечників втрачені. Належать до II-го відділу, 10-го типу, 10-го і 12-го варіантів, за Г.І.Мелюковою⁴⁶. Подібні наконечники стріл мають найширше розповсюдження саме у басейні Середньої Ворскли та окрузі Більського городища, де їх виявляли у комплексах 2-ї чверті-середини V ст. до н.е.

2) *Багатоподібні*, з виступаючою втулкою, видовженою до верху голівкою і вузькою основою, із гранями, що злегка ввігнуті, та рельєфними контурами втулки на кожній із граней (рис.21:29-32,35-38,41,43-46,50,52,60,63-66). 20 од. Краї лопатей зрізані під прямими чи тупими кутами до втулки, рідко — подовжені до її основи, часом — загострені у вигляді шипа. У ряді наконечників втулка ледь виступає за краї лопатей, таким чином, створюючи враження прихованої. Висота — від 2,8 до 3,4 см. Належать до II-го відділу, 10-го типу, 11-го варіанту, за Г.І.Мелюковою⁴⁷. Досить подібні до попередніх наконечників і побутують ближче до середини V ст. до н.е.

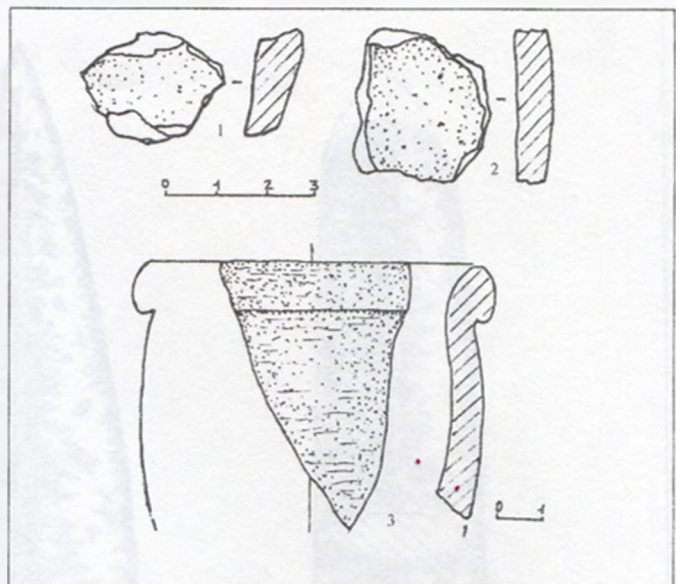

Рис.17. Курган № 3/2002 р. Насип.
Уламки кераміки.

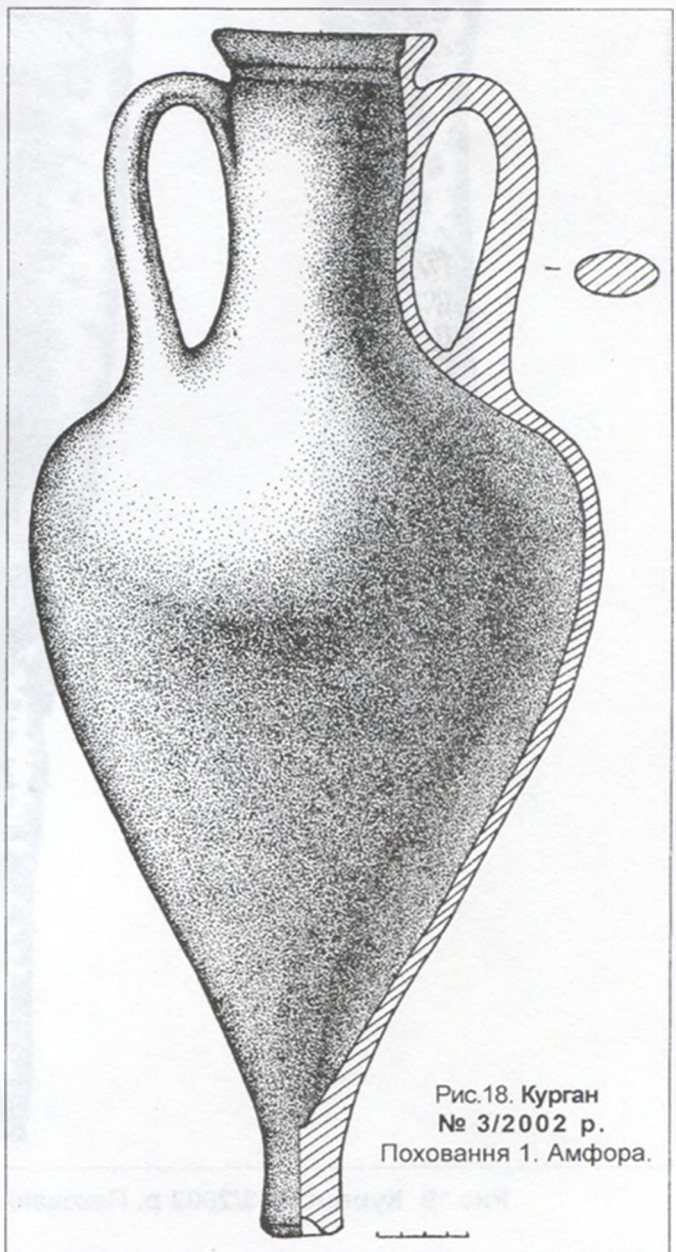

Рис.18. Курган
№ 3/2002 р.
Поховання 1. Амфора.

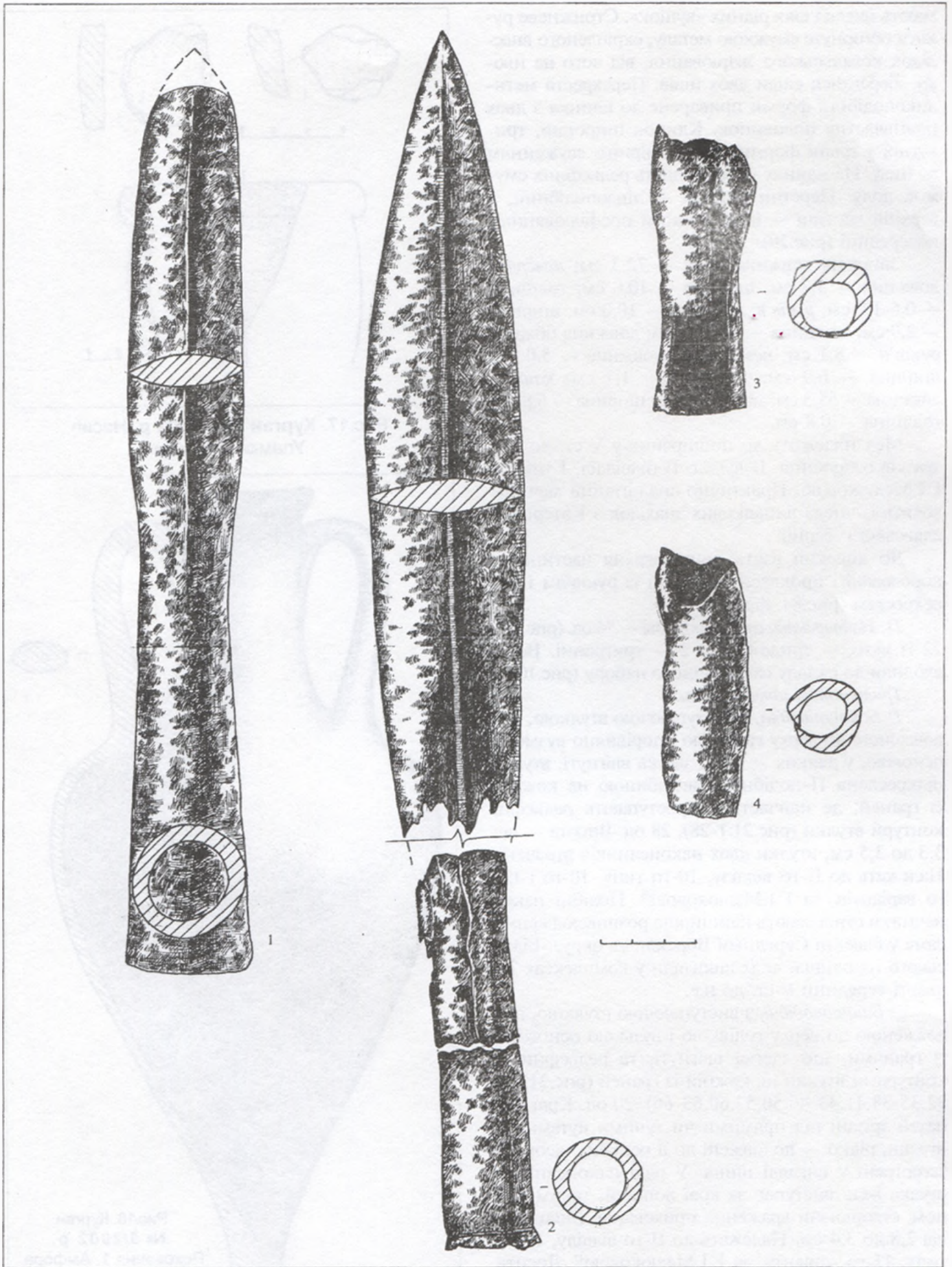

Рис. 19. Курган № 3/2002 р. Поховання 1. Наконечники списів і підтоки. Залізо.

3) *Трикутні у плані* втульчасті, з рівними гранями, виділеною, трохи подовженою втулкою, часом завуженою голівкою (рис.21:33-34,39,47-49, 51,59). 8 од. Краї лопатей зрізані під прямим чи тупим кутом до втулки, часом — загострені у вигляді шипа. Висота — від 2,4 до 3,4 см. Належать до II-го відділу, 4-го типу, 8-го та 11-го варіантів, за Г.І.Мелюковою⁴⁸.

4) *Трикутний у плані*, втульчастий, з рівними стрімкими гранями, невеликою виділеною втулкою, звуженою голівкою (рис.21:40). Краї лопатей зрізані під прямим чи тупим кутом до втулки. Висота — 3,3 см. Належить до II-го відділу, 4-го типу, 8-го варіанту, за Г.І.Мелюковою⁴⁹.

5) *Трикутний*, з рівними широкими гранями, виділеною втулкою (рис.21:53). Краї лопатей зрізані під тупим кутом до втулки. Висота — 2,9 см. Належить до II-го відділу, 11-го типу, 2-го варіанту, за Г.І.Мелюковою⁵⁰.

6) *Трикутні* втульчасті, зі стрімкими гранями, котрим надано деякої баштоподібності, та двома заглибинами, що підкреслюють контури втулки (рис.21:42,54). 2 од. Краї лопатей зрізані під прямими та тупими кутами до втулки. Висота — 2,7 і 3,1 см. Належать до II-го відділу, 5-го типу, 8-го варіанту, за Г.І.Мелюковою⁵¹.

7) *Трикутні*, із прихованою втулкою, із гранями, яким часом надано деякої баштоподібності, та Л- і П-подіними заглибинами, що підкреслюють контури втулки (рис.21:55-58). 4 од. В одному випадку помітний незначний виступ втулки (рис.21:57). Краї лопатей зрізані під прямими та тупими кутами до втулки, деякі — загострені, утворюючи своєрідний шип. Висота — від 2,4 до 2,7 см. Належать до II-го відділу, 8-го типу, 1-го варіанту, за Г.І.Мелюковою⁵².

8) *Трикутні*, із прихованою втулкою, із гранями, яким часом надано обриси баштоподібності, з підкресленими контурами втулки; голівки наконечників мають різні пропорції та варіюють за шириною основи (рис.21:61-62,67-72). 8 од. В одному випадку помітний незначний виступ від решток втулки (рис.21:67). Краї лопатей зрізані під прямими та тупими кутами до втулки, один — загострений, що утворює шип-виступ. Висота — від 2,4 до 3,2 см. Належать до II-го відділу, 6-го типу, 4а варіанту, за Г.І.Мелюковою⁵³.

Тригранні наконечники:

9) *Трикутні*, із прихованою втулкою, прямими гранями, з ледь підкресленими краями прямозрізаних лопатей (рис.21:73-74). 2 од. Жала обламани. Висота — 1,7 і 2,1 см. Належать до III-го відділу, 4-го типу, 1-го варіанту, за Г.І.Мелюковою⁵⁴.

У ряді випадків у втулках стріл збереглися шматочки конічно загострених частин древок, в т.ч. довжиною 2,1-2,2 см та діаметром 0,2-0,3 см

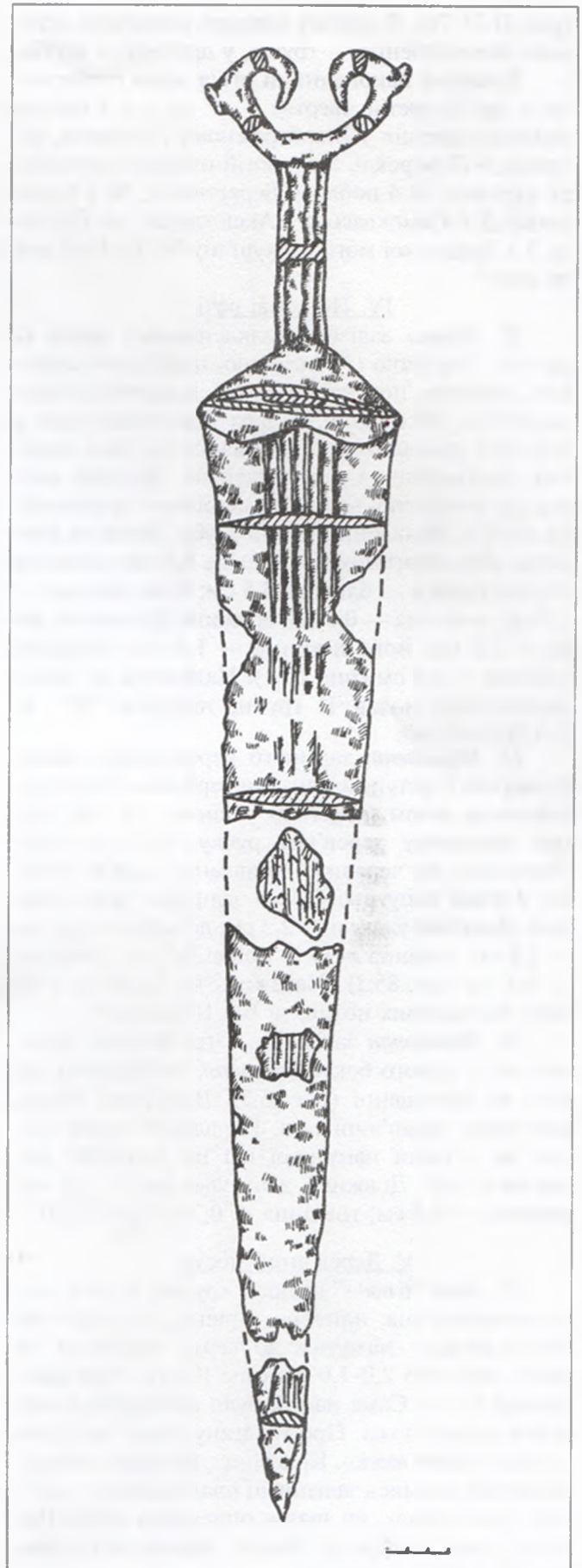

Рис.20. Курган № 3/2002 р. Поховання 1.
Меч. Залізо

(рис.21:75-76). В одному випадку визначена деревина виготовлення — груша, у другому — верба.

Виявлені наконечники стріл мали поширення у другій-третьій чвертях V ст. до н.е. і набули розповсюдження у Лівобережному Лісостепу, зокрема, в Поворсклі. З аналогій назвемо комплекси курганів № 4 поблизу Берестнягів, № 2 з розкопок Д.Я.Самоквасова в Аксютинцях на Посуллі, 1-ї Завадської могили, кургану № 3 у Стеблеві та інші.⁵⁵

IV. Побутові речі.

22. *Розвал залізного заклепкового ножа* (2 фр-ти), з прямою (?) спинкою, порівняно широким, напевне, прогнутим лезом, із кістяною накладчастою рукояткою, з двох підпрямокутних у перетині накладок, що трималися на двох залізних, поставлених в ряд, заклепках. Залізний виступ під колодочку ножа був не більше за половину руків'я. Виявлений на дні зрубу. Загальна довжина обох фрагментів — більше 8,5 см; довжина уламка руків'я — близько 3,5 см; його ширина — 2,0 см; товщина — 0,3 см; довжина фрагмента леза — 3,2 см; його ширина — 1,9 см; товщина спинки — 0,4 см (рис.15:1). Належить до числа заклепкових ножів II групи, підгрупи "Б", за Б.А.Шрамком⁵⁶.

23. *Фрагмент залізного черешкового ножа*, ймовірно, із уступом внизу та горбатою спинкою, коротким лезом (рис.15:2). Скоріше за все, ніж мав невеличку дерев'яну ручку, відбитки якої збереглися на черешку. Виявлений серед кісток від м'ясної напутньої їжі на залишках дерев'яної таці. Довжина уламка — 2,3 см; довжина черешка — 1,5 см; ширина леза — понад 0,7 см; товщина — 0,3 см (рис.85:2). Належить до I групи, 1-го типу черешкових ножів, за Б.А.Шрамком⁵⁷.

24. *Фрагмент залізного, загостреного, сплющеного із одного боку, стрижня*, з відбитком дерева на сплющенні (рис.15:3). Вірогідно, деталь кріплення дерев'яної таці. Виявлений серед кісток від м'ясної напутньої їжі на залишках дерев'яної таці. Довжина двох уламків — 3,3 см; ширина — 0,3 см; товщина — 0,2 см (рис.15:3).

V. Дерев'яний посуд.

25. *Таця-«блюдо»* велика, круглої форми, суцільнодерев'яна, напевне, точена, з незначним вертикальним, загнутим до верху бортиком по краю, висотою 2,0-3,0 см (рис.10:19). Таця мала діаметр 64 см. Саме на ній були викладені м'ясо, лежав розвал ножа. Про товщину вінця такої посудини судити важко. Краї вінця, ймовірно, скріплювалися якимись залізними платівками на залізних стриженьках, на зразок описаного вище. Напевне, таця подібна до блюда, виявленого в кургані № 2/2002 р. (рис.6).

VI. Прикраси, предмети туалету.

26. *Намистина* округла, наближеної до бі-

конічної форми, гладка, із поверхнею блакитно-бірюзового кольору, з крихкою основою брунатних тонів, вкритою тонким шаром склоподібної поливи. Висота — 0,4 см; діаметри: тулуба — 0,55 см; отвору — 0,12 см (рис.12).

Тип 3, варіант "а" намиста із єгипетського фаянсу, за К.М.Алексеевою⁵⁸, поширеного у другій половині VI — першій половині V ст. до н.е.

27. *Намистина* округла, гладка, із поверхнею, напевне, блакитно-бірюзового кольору, з крихкою основою брунатних тонів, вкритою тонким шаром склоподібної поливи. Перепалена, розпалася. Висота — 0,5 см; діаметри: тулуба — 0,6 см; отвору — 0,17 см (рис.15:7). Скоріше за все, це один із варіантів 3-го типу намиста із єгипетського фаянсу, за К.М.Алексеевою⁵⁹, що мало поширення наприкінці VI — у першій половині V ст. до н.е.

28. *Алабастр*, у розвалі, виготовлений із єгипетського (?) алебастру, циліндричної форми, з овальним у плані вінцем із широкими крисами у вигляді плиточки, вузькою маленькою циліндричною шийкою, циліндричним, розширеним до низу тулубом, із ледь скругленим денцем (рис.13). Посудинка для в'язких парфумів виточена із м'якого біло-сірого із прожилками каменю північно-єгипетського (?) походження, внутрішня частина вмістилища має чіткі сліди металевого жолобчастого різця, яким через вузьке горло здійснювалося вибирання внутрішньої порожнини (рис.13). Верхня частина посудини заповірована. Виявлений у розвалі в похованні.

Висота близько — 16,0 см; діаметри: вінця — 3,6х4,4 см; шийки — 1,8 см; тулуба — 3,0-4,0 см; отвору — 1,2 см (рис.13).

29. Розвал *алабастру*, з того ж матеріалу, з тулубом циліндричної форми. Аналогічна посудинка із м'якого біло-сірого із прожилками каменю північноєгипетського (?) походження. Виявлений у дрібних фрагментах поряд зі скелетом "воїна".

Даних щодо висоти, діаметру вінця, шийки — немає; діаметр тулуба реконструюється у межах 3,0-4,0 см. Вірогідно, належав аналогічній з вище описаною посудинці.

Таким чином, досліджений курган містить три поховання під насипом, одне — основне (поховання № 2) та два впускних — поховання №1 та №1/2000 р. Останнє із них виявлене за випадкових обставин і досліджене 2000 р. Курган є *далеко не типовою поховальною пам'яткою* населення скіфської доби селища Лісовий Кут, розташованого у північно-західній частині Більського городища. Поча-

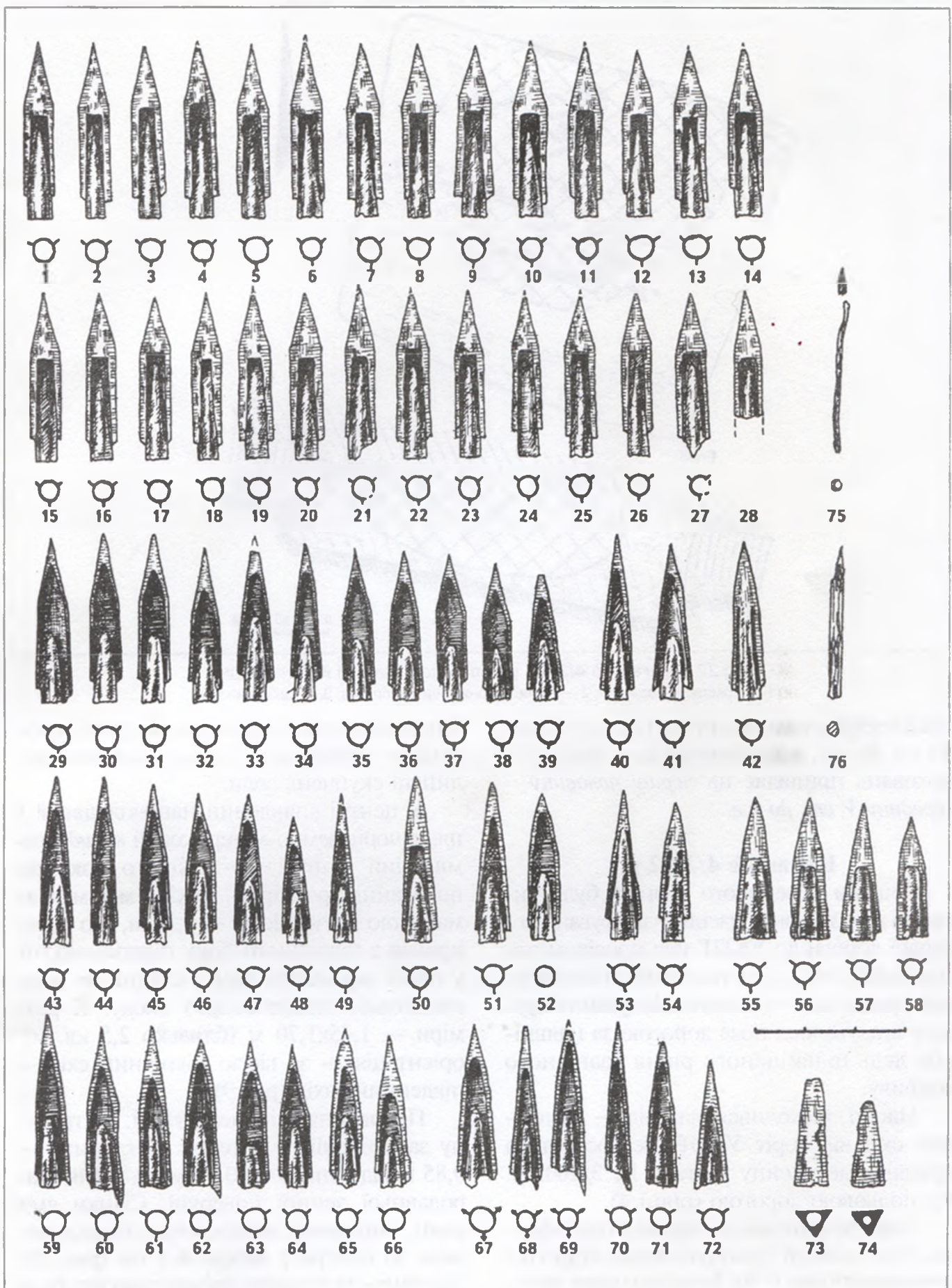

Рис. 21. Курган № 3/2002 р. Поховання 1. Наконечники стріл та рештки древка. Бронза, дерево

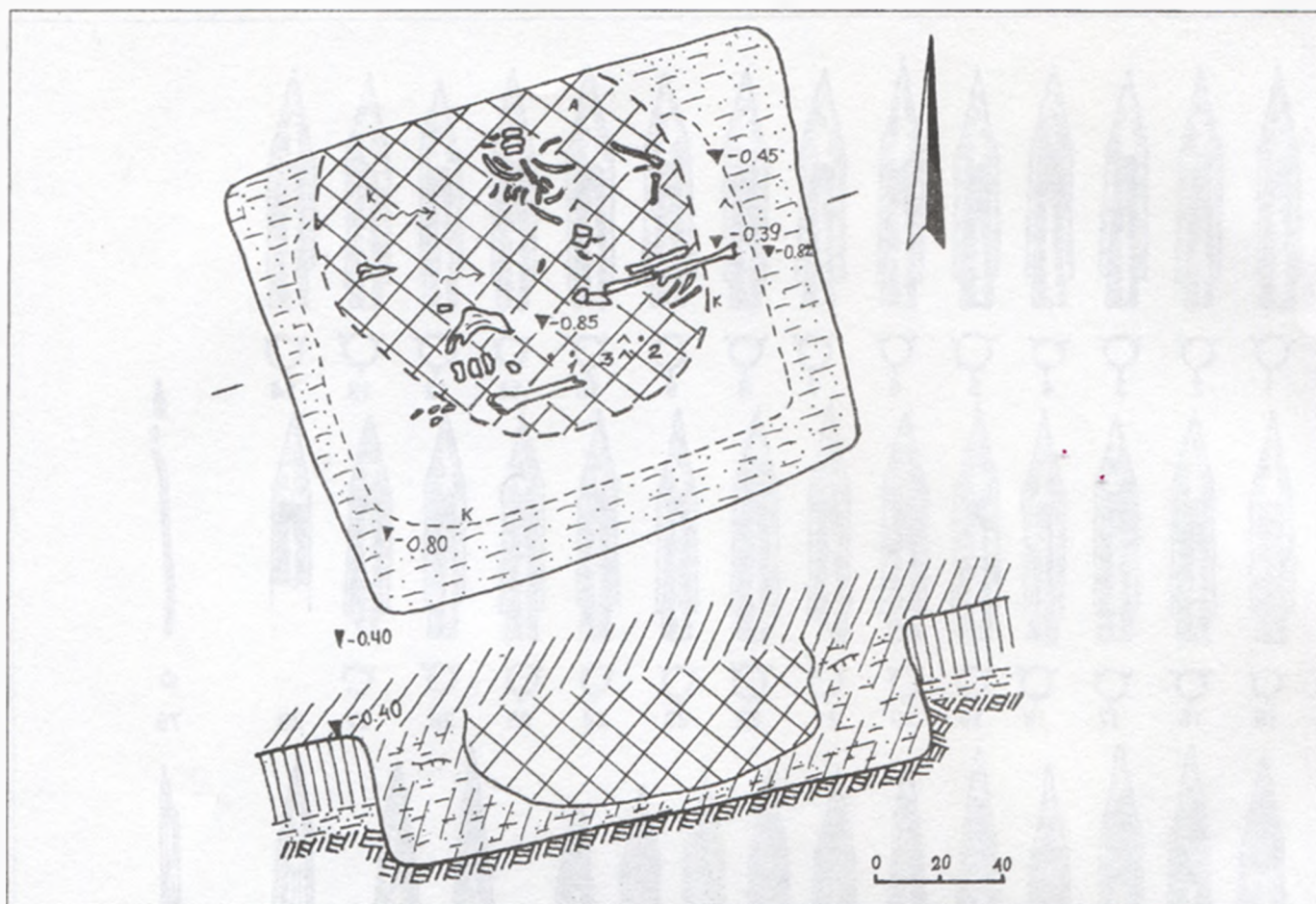

Рис.22. Курган № 4/2002 р. План поховання і його перетин.
1 — пряслице, кераміка; 2 — намистина очкова, склопаста; 3 — шкіряний тлін.

ток спорудження насипу датується *кінцем VI ст. до н.е.*, а здійснення двох впускних поховань припадає на *першу половину — середину V ст. до н.е.*

Курган № 4/2002 р.

Рештки невеликого кургану були виявлені при зніманні масиву нашарувань польової дороги до УКПГ над просівом поховальної ями і ледь помітним підвищенням грейдованого полотна. Існування кургану вгадувалося поза дорогою за наявністю ледь підвищеного рівня трав'яного покриву.

Насип знаходився на схід — південний схід від воріт УКПГ, безпосередньо прилягав до насипу кургану № 3/2002 р. під польовою дорогою (рис.1:4).

Чорноземний *насип*, круглої у плані форми, був знятий грейдуванням дороги і розораний (рис.1; 9). Максимальна висота решток кургану — 0,40 м, його діаметр складав — 6,2 м. Грунт насипу щільний,

з поодинокими вуглинями, на рівні похованого чорнозему — кілька дрібних вуглин та скупчень золи.

У центрі виявлений напівкільцевий у плані чорноземно-материковий *викид*, розміщений з південно-західного боку від поховання, розміром 1,6х2,1 м і максимальною потужністю — 0,15 м, що перекривав з південного боку підпрямокутну у плані *поховальну яму*. Остання не мала спеціально влаштованого входу. Її розміри — 1,45х1,70 м (близько 2,5 кв. м), орієнтація — за віссю північний схід — південний захід (рис.9).

Поховання здійснене у ямі, на третину заглибленій в материк. Її глибина — 0,85 м від репера чи 0,45 м від рівня стародавньої денної поверхні. Стінки ями рівні, вирівняна долівка ледь понижувалася до центра у межах 4-5 см (рис.22). Змішано-суглинкова частина викиду була використана для ущільнення конструкції прямокутного у плані, напевне, рублено-

го склепу, розміщеного посеред ями (1,00х1,35 м, площа — 1,35 кв. м), і утрамбована між стінками зрубу і котловану. Слідів внутрішнього зруба, через незначну глибину залягання поховання, виявити майже не вдалося, не рахуючи легкого деревного тліну понад щільним суглинковим заповненням по краях. Вірогідно, він не мав поперечних лаг на материковому дні і був перекритий поперек довгої вісі жердинами і невеликими плахами, на дні — мав підстилку зі шкіри, сліди якої відзначені при розкопках. Про наявність зруба свідчили також рівні краї суглинково-чорноземного ущільнення понад стінками. Перекриття було закидане шматками дерну і ґрунтом, взятим з околу (рис.22).

Заповнення по краях ями мало прошарки чорнозему і мішаного ґрунту викида, по центру — переміщені у провалі грабіжницького колодязя шари дернин, з домішками суглинку, попелу і вуглин. Все це було надто ущільнене довготривалим існуванням дороги і проникненням у провал грабіжницького колодязя дощових вод, що залишили затьоки. Все заповнення зрите грабіжниками, окрім невеликих ділянок під стінками склепу. Деякі кістки похованих були винесені грабіжниками вище рівня похованого чорнозему (рис.22).

Отже, поховання виявилось *пограбованим*, найвірогідніше, ще за доби пізнього українського середньовіччя. *Грабіжницький перекоп* овальним колодязем розміром 1,05х1,20 м був направлений практично на центр поховання, досяг його дна. Він закладався з вершини насипу, над просівом накатника. Цей хід, напевне, був проритий тими ж таки грабіжниками, що здійснили пограбування 1-го марченківського і кургану №1/2002 р. Перещепинського некрополя I у Більську⁶⁰. Він може датуватися XVII-XVIII ст.

Розміщення виявлених у перекопі і переміщених грабіжниками кісток похованих засвідчувало наявність у зрубі трьох похованих — *чоловіка, віком 20-25 років (зуби), жінки того ж зрілого віку і дити-*

ни-дівчинки, віком 9-10 років, та їх південно-західну орієнтацію, ймовірно випростане, з підігнутими ногами, з огляду на розміри ями, положення. Конкретніших даних встановити не вдалося. У заповненні, по центру ями на різній глибині лежали потрошені кістки ніг і рук, тазу жінки, розвал її нижньої щелепи, окремі фаланги пальців рук і ніг, ближче до південно-західної стінки — скупчення потрошених кісток рук, ребер, шийних і спинних хребців, зубів чоловіка, дитини і жінки (рис.22).

Від *решток інвентаря* збереглося лише кілька предметів. Всі вони виявлені у центральній частині ями, близько дна. Це — керамічне пряслице (рис.22:1; 23:1); велика і масивна жовтопастова очкова намистина, яка могла слугувати пряслицем серед напугніх предметів дитячого інвентаря (рис.22:2); шматочок шкіряного тліну розміром 0,7х0,8 см із цяточкою срібних окислів (рис.23:3). Крім цих знахідок, тут же виявлено два дрібних уламки стінок ліпних мініатюрного та середнього розміру горщиків скіфського часу (рис.22:к), скол стінки рожево-коричневоглиняної амфори (рис.22:а). Варто відзначити й сліди шкіряного тліну, виявлені на дні поховання, які могли бути рештками підстилки.

Нижче подаємо опис знахідок.

I. Кераміка. Ліпна:

1. *Фрагмент стінки* ліпного *горщика*, від посудин із шерехатою поверхнею, скіфського часу, виявлений у перекопі посеред зруба, на глибині 0,65 м. Походить із решток інвентаря. Розміри — 1,2х3,7 см.

2. *Фрагмент стінки*, дуже дрібний, ліпного мініатюрного *горщика*, від посудин зі злегка заглаженою поверхнею, скіфського часу, виявлений там же, на глибині 0,7 м. Походить, вірогідно, із решток тризни. Розміри — 0,6х0,7 см.

II. Кераміка. Кружальна:

3. *Скол стінки*, дрібний, від гончарної античної *амфори*, із тістом рожево-коричнюватого кольору, без помітних візуально домішок. Походить, вірогідно, від решток тризни. Розміри — 0,5х0,8 см.

III. Побутові речі та прикраси.

4. *Пряслице* керамічне приплюснуте, зрізанобіконічне, з двома зрізаними широкими основами, наближене до циліндричної форми. Належить

до типу V, за В.Є.Радзівською⁶¹. Виявлене у грабіжницькому перекопі в центрі ями поховання. Висота — 1,2 см; діаметри: верхньої основи — 1,9 см; нижньої — 1,6-1,7 см; корпусу — 2,2 см; отвору, пробитого дещо неохайно й асиметрично зверху, — 0,40-0,45 см; поверхня заглажена й задимлена, чорно-коричневого кольору, тісто — коричнево-рожеве, із домішками дрібного піску (рис.23:1).

5. *Намистина* склопастова очкова масивна, округлої, поперечностиснутої форми, виготовлена із глухого яйцево-жовтого скла, прикрашена 8-ма очками, розташованими поперечно так, що кожний отвір оточений 4-ма очками (рис.23:2). Очки утворені наслоєними по черзі один на один чотирма дисками із білого глухого та синьо-блакитного прозорого блідуватого скла. У каналі широкого отвору — відбитки керамічної основи, використаної при виготовленні прикраси. Належить до типу 130, очкових намистин із багатокольорного скла, за К.М.Алексеевою, час виготовлення яких припадає на середину V ст. до н.е.⁶²

Висота — 0,8-1,1 см; діаметри: корпусу — 1,8 см; отвору — 0,85 см.

К.М.Алексеева засвідчує порівняно довгий час побутування таких намистин упродовж V-IV ст. до н.е., переважно у вигляді амулетів⁶³. У конкретному випадку, ми схильні припустити використання намистини в якості пряслиця у складі напутнього інвентаря наймолодшої похованої. Про це опосередковано може свідчити відсутність будь-яких намистин у похованні при досить детальному перегляді його заповнення.

6. *Фрагмент шкіри із цяточкою від срібних окислів*, ймовірно, частина декорування головного убору зі срібними прикрасами. Розміри шматочка — 0,7х 0,8 см; пляма окислів, округлої в плані форми, не перевищувала — 0,1х0,2 см.

Досліджений курган належить до числа поховальних пам'яток некрополя населення селища скіфської доби Лісовий Кут у північно-західній частині Більського городища і датується, згодом, *останньою третьою V - початком IV ст. до н.е.*

Як наслідок наших робіт, напрошуються закономірний висновок щодо необхідності звернення пильної уваги не тільки на дослідження насипів курганів, зокрема, Перещепинського некрополя I, а й навколо- та міжкурганного їх простору, де й повинна розміщуватися переважна більшість могил рядових мешканців поселення і городища.

Досліджені підкурганні поховання скіфського часу, серед яких — одні з

перших непограбованих поховань некрополя, репрезентують типово багатий поховальний обряд населення, що залишило Перещепинський курганний могильник I, і належать заможному прошарку мешканців, ймовірно, селища скіфської доби в ур.Лісовий Кут, розташованого у північно-західному кутку Великого укріплення Більського городища. Навіть попередній аналіз складу інвентаря, типу поховальних споруд, їх компактне місцезнаходження у мікрогрупі, принаймні, насипів №№ 2-4, вказують на родинний характер цієї ділянки некрополя. До цих міркувань спонукають також і схоже у деталях влаштування склепів, аналогічне облаштування їх деревом, подібні сходинки-приступки. На наш погляд, досліджені склепи кінця VI - V ст. до н.е. належали представникам заможної торгово-купецької верстви та репрезентантам військової верстви нижчого рангу, чому не протирічить наявність у похованнях імпортованих цінних речей з різних країн античного світу, присутність у комплексах скелетів залежних осіб, вміщення до склепів предметів озброєння.

Отже, результатом рятівних розкопок ділянки Перещепинського некрополя I стало виявлення яскравих поховальних комплексів V ст. до н.е. — часу розквіту місцевої лісостепової цивілізації у Поворсклі, відкриття речових комплексів із яскравими зразками античної торевої та каменерізного виробництва з Півночі Єгипту. Ряд зафіксованих уперше деталей поховального обряду та елементів речового напутнього комплексу дасть змогу отримати більш глибокі уявлення щодо матеріальної культури місцевого населення скіфської доби.

Насамкінець, автори складають ширшу вдячність учасникам охоронних робіт ст. науковому співробітнику ЦОДПА, асистенту Української медичної стоматологічної академії *А.В.Артем'єву* за надані антропологічні визначення, *С.В.Маєвській*, ст. викладачу Полтавського політехніч-

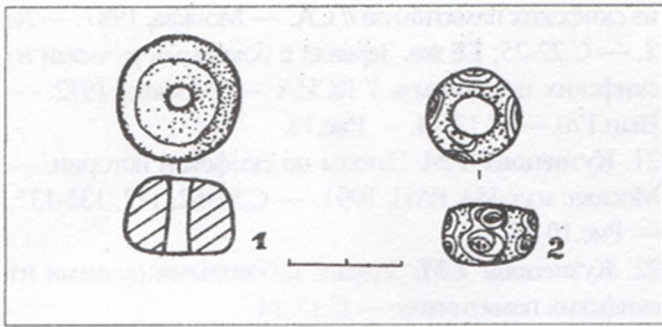

Рис.23. Курган № 4/2002 р.
Поховання. Пряслице і намистина.
1 — кераміка; 2 — склопаста, скло.

ного коледжу, — за визначення решток тканин і дерева під час проведення археологічних досліджень, ст. науковому співробітнику Центру Т.В.Менчинській та науковому співробітнику ЦОДПА Г.В.Коваленко, — за виконання рисунків знахідок.

Література

1. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортьх С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1998. — 60 с.; Супруненко О.Б., Кулатова Л.М. Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську // АБУ 2000-2001 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2002. — С.70-72; Кулатова Л.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року // Там само. — С.167-168; Супруненко О.Б. Античний перстень з Більська // АЛТУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С.1-2 обл.: кольор. фото, рис.; *див. також наші Звіти за 2000 та 2001 рр.*: Супруненко О.Б., Кулатова Л.М. Звіт про рятівні дослідження на курганному могильнику скифського часу в ур. Перещепине поблизу с.Більськ Котелевського району Полтавської області в 2000 році // ІА НАНУ; ІА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.317. — Арк.1-67; Кулатова Л.М., Супруненко О.Б. Звіт про охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі поблизу с.Більськ Котелевського району Полтавської області у 2001 р. // Там само. — Спр.336. — Арк.1-120.
2. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — С.142. — Рис.66; Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортьх С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1998. — 60 с.; Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортьх С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — Киев: изд. ИА НАНУ,

Рис.24. Умовні позначення.

1999. — 61 с.

3. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортьх С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2000. — 60 с.
4. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортьх С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. — С.3-12; Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортьх С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. — С.4-16; Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортьх С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — 61 с.; Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортьх С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. — С.5-10; Ролле Р., Херц В., Махортьх С., Белозор В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2003. — С.4-14; Черненко Е.В., Ролле Р.А., Скорый С.А., Махортьх С.В., Херц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с.Бельск Котелевского района Полтавской области в 2003 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2004. — С.4-14;
5. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году // Тр. XIV АС. — Москва, 1909. — Т.III. — Рис.97.
6. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Рис.66.

7. Шрамко Б.А. Розкопки курганів VII-IV ст. н.е. поблизу Більська // Археологія. — Київ, 1994. — № 4. — С.118. — Рис.1.
8. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортьх С.В., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — 61 с.; Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортьх С.В., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. — С.5-10.
9. Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Звіт ... 2000 р. — Арк.1-18.
10. Кулатова І.М., Гейко А.В. Звіт про рятівні археологічні дослідження на поселенні скифського часу в ур.Лісовий Кут та курганному некрополі в ур.Перещепине I поблизу с.Більськ Котелевського району Полтавської обл. навесні 2001 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.329. — Арк.1-5.
11. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року. — С.167-168; Супруненко О.Б. Античний перстень... — С.1; Супруненко А.Б. Унікальна находка накануне «года Коня» // Древний мир. — Киев, 2002. — № 3. — С.34-35; Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську в 2002 р. // АБУ 2002-2003 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2004. — С.123-129.
12. Ролле Р., Герц В., Махортьх С., Белозер В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. — С.4-14; Черненко Е.В., Ролле Р.А., Скорый С.А., Махортьх С.В., Герц В.Ю., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с.Бельск Котелевского района Полтавской области в 2003 г. — С.4-14.
13. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську в 2002 р. — С.123-129; Кулатова І.М. Поховання із дзеркалом в околицях Більська // АЛУТ. — Полтава, 2003. — № 2/2002-1/2003 (12-13). — С.1.
14. Супруненко О.Б. Античний перстень... — С.1.
15. Радзівська В.Є. Техніка прядіння у населення лісостепової Скіфії // Археологія. — Киев, 1979. — №32. — Рис.1; Шрамко Б.А. Археология раннего железного века Восточной Европы. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1983. — С.91. — Табл. 17: XVII.
16. Радзівська В.Є. Техніка прядіння... — Рис.1:1-2; Шрамко Б.А. Археология раннего железного века... — С.91. — Табл. 17: I-II.
17. Шрамко Б.А. Археология раннего железного века... — С.54, 79. — Табл. 5:1-1.
18. Там само. — С.54, 79. — Табл. 5:II“Б”-1.
19. Там само. — Табл. 5:II“Б”-2.
20. Кузнецова Т.М. О терминах для описания зеркал из скифских памятников // СА. — Москва, 1987. — № 2. — С.22-25; Её же. Зеркала с боковыми ручками из скифских памятников // КСИА. — Москва, 1972. — Вып.170. — С.13-14. — Рис.1а.
21. Кузнецова Т.М. Эподы по скифской истории. — Москва: изд. ИА РАН, 1991. — С.51-52, 112, 135-137. — Рис.10-12.
22. Кузнецова Т.М. Зеркала с боковыми ручками из скифских памятников. — С.13-14.
23. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скифського часу в урочищі Марченки поблизу Більська // АЛУТ. — Полтава, 2001. — № 2. — С.102-104. — Рис.10:9; Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Звіт ... 2001 р. — Арк. 27, 47.
24. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Москва: Наука, 1975. — Вып. Г1-12. — С.31-32.
25. Кулатова І.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — Москва-Полтава: изд. ПКМ, 1993. — С.82, 86-87.
26. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — 1975. — С.60. — Табл.16:52.
27. Ильинская В.А. Скифы Днепроовского лесостепного Левобережья (Курганы Посулья). — Киев: Наук. думка, 1968. — С.142.
28. Там же. — С.137, 142. — Рис.38:2; Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья: (Эрмитажная коллекция Н.Е.Бранденбурга) // САИ. — Москва: Наука, 1977. — Вып.Д 1-33. — С.51. — Табл.27:16; Кулатова І.Н., Супруненко А.Б. Первый Мгарский курган // Більське городище у контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.325, 331, 333. — Рис.14:4; 17.
29. Городцов В.А. Дневник ... — Табл.III:10; Ковпащенко Г.Т. Племена скифського часу на Ворсклі. — Київ: Наук. думка, 1967. — С.106, 135. — Рис.51:10; 53:122; Шрамко Б.А. Бельское городище... — С.152. — Рис.72:15; Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности-1994. — Харьков: АО «Бизнес-Информ», 1994. — С.120. — Рис.11:5.
30. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V-III вв. до н.е. // САИ. — Москва: Наука, 1967. — Вып. Д 1-4. — С.94. — Табл.19:29.
31. Черненко Е.В., Бунятян Е.П. Курганная группа Широкое-II // Курганы Южной Херсонщины. — Киев: Наук. думка, 1977. — С.65, 92. — Рис.12:1.
32. Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську. — С.71.
33. Шрамко Б.А. Археология раннего железного века... — С.54, 79. — Табл. 5:II“Б”-2.
34. Шрамко Б.А. Бельское городище... — С.111. — Рис.51.

35. Там же. — С.108, 111. — Рис.47:5;50:6.
 36. Радзівська В.Є. Техніка прядіння... — Рис.1:1-2;
 Шрамко Б.А. Археологія раннього залізного віка... — С.91. — Табл. 17: II.
 37. Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. — № 83. — С.90.
 38. Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье: Комплексы керамической тары VII-II вв. до н.э. — Саратов: Изд-во СаратовГУ, 1999. — С.129-144.
 39. Туровский Е.Я., Николаенко М.Ю., Горячук В.Н., Ладюков И.В. Древние амфоры в Северном Причерноморье: Справочник-определитель. — Киев, 2001. — С.47-48. — Рис. 28:2-4; 29:1-2.
 40. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — Москва: Наука, 1964. — Вып. Д 1-4. — С.37-38.
 41. Там же. — Табл.19:9, 11-12.
 42. Там же. — С.40.
 43. Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — С.45.
 44. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V-III вв. до н.э. — С.41. — Табл. 32:16,18.
 45. Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — С.55-56. — Табл.20:11.
 46. Там же. — С.28. — Рис. 1.
 47. Там же.
 48. Там же. — С.22. — Рис. 1.
 49. Там же.
 50. Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — С.22. — Рис. 1.
 51. Там же.
 52. Там же. — С.21-22. — Рис. 1.
 53. Там же.
 54. Там же. — С.22-23. — Рис. 1.
 55. Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток

- // Археологія. — Київ, 1987. — № 59. — С.31-32. — Рис.11-13.
 56. Шрамко Б.А. Археологія раннього залізного віка... — С.54, 79. — Табл. 5:II“Б”.
 57. Там же. — Табл. 5:I-1.
 58. Алексеева Е.Н. Античные бусы Северного Причерноморья. — 1975. — С.31. — Табл.5:1.
 59. Там же. — С.31. — Табл.5:1.
 60. Кулатова И.М., Супруненко О.Б. Курган скифского часу в урочище Марченки поблизу Більська. — С.99-105.
 61. Радзівська В.Є. Техніка прядіння... — Рис.1:5;
 Шрамко Б.А. Археологія раннього залізного віка... — С.58, 91. — Табл.17:V.
 62. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — 1975. — С.72. — Табл. 16:56.
 63. Там же. — С.72.

Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.
**КУРГАНЫ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ
 ПЕРЕЩЕПИНСКОГО НЕКРОПОЛЯ
 В БЕЛЬСКЕ (по раскопкам 2002 г.)**

Резюме

Публикуются результаты охранных исследований курганов конца VI-V вв. до н.э., произведенных Бельским отрядом охранной археологической экспедиции Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации в 2002 г. на Перещепинском курганном некрополе, вблизи Западного укрепления Бельского городища. В научный оборот вводятся комплексы четырех погребений, оставленных населением селища скифского времени в ур.Лисовый Кут в северо-западной части Большого укрепления Бельского городища.

03.02.2003.

Повідомлення

ЛІПНА ПОСУДИНКА З ПОВСТИНА

У Пирятинському громадському краєзнавчому музеї зберігається мініатюрна посудинка, ймовірно, курильниця пізньоскіфського (?) часу (рис.) світло-коричневого кольору, з темними плямами від кіптяви на зовнішній поверхні. Її висота — 6 см, діаметри: вінця — 7 см, дна — 5 см. Форма майже банкоподібна, з розширеними до верху стінками. Стінки та вінце мініатюрної посудинки орнаментовані рядами спарених вертикальних смуг та чотирма рядами горизонтальних, де вертикальні сполучають між собою нижній та середній горизонтальні ряди. Орнамент виконаний технікою ямкового наколювання. Третину виробу відлапано (збереглися 2 фр-ти). Черепок на зламі має чорний колір, з домішками подрібненого шамоту в тісті.

Час виявлення виробу не відомий. Походить він з околиць с.Повстин Пирятинського р-ну Полтавської обл. і, вочевидь, знайдений на території селища літописного Полкстеня, що виникло на місці більш ранніх поселень: епохи бронзи та скіфського часу.

І.В.Головка

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ В ОКОЛИЦЯХ КРЕМЕНЧУКА

Восени 2003 р. автором, у складі Кременчуцького загону Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА, що проводив обстеження з підготовки археологічної частини „Зводу пам'яток історії та культури”, були проведені розвідки на південно-східних околицях Крюківського району м.Кременчук, у межах Кам'янопотоківської сільської ради Кременчуцького району Полтавської обл. Обстежена територія знаходиться у правобережній долині Дніпра, на низинних ділянках заплавної та двох перших надзаплавних терас, а також на підвищеннях цокольної. Ширина долини ріки в цьому районі — близько 2 км.

Ця низовинна територія є досить одноманітною, з, переважно, рівнинною поверхнею, великою порізаністю болотистими долинами, що тягнуться паралельно Дніпру кількома смугами вздовж другої надзаплавної тераси, створюючи сприятливі умови для давнього освоєння їх узбережжя.

У результаті робіт обстежено 8 різночасових поселень та місцезнаходжень, 5 з яких виявлені вперше (рис.1).

1. Перша пам'ятка є різночасовим місцезнаходженням, з матеріалами неоліту, енеоліту та бронзового віку. Вона отримала у звітній документації назву *Садки I*. Знаходиться неподалік від р.Дніпро, за 0,4 км на північ від с.Садки, на піщаних відвалах шламонакопичувача Сталеливарного заводу. Майже всі матеріали походять з його південно-східного насипу. Місцезнаходження відкрите та обстежене І.В.Кракало¹. Найвірогідніше, пісок для спорудження насипу узятий поряд, на узбережжі ріки, де у 1930 р. І.М.Самойловський виявив неолітичне поселення². Знаходилося воно, найвірогідніше, на місці сучасної глибокої затоки, на північ від шламосховища, в ур.Гавань³. Сліди цього неолі-

тичного поселення були виявлені експедицією „Славутич” у 1982 р⁴

Знахідки представлені уламками ліпного посуду та кременями. Перша група матеріалів належить до старожитностей киево-черкаської неолітичної культури, і представлена фрагментами вінець ліпних горщиків, один із яких тонкостінний, із великою кількістю органіки та піску в тісті. Він орнаментований по верху вертикальними наколами двозубого, нижче — скошеними відбитками чотиризубого штампів, під ними — пальце-нігтьовими вдавленнями (рис.2:1). Другий уламок — неорнаментований (рис.2:2).

Інша група знахідок — зняряддя праці з кременю, переважно непрозорого, коричневого та чорного кольорів. На деяких із них залишилися ділянки з кіркою. Слід виділити струг із ретушшю на робочому краї та збитими краями, кінцевобічний скребок, траншеподібний скребок на масивному сколі, ретушований пластинчастий відщеп, крем'яне „зубило” із збитими краями (рис.2:3-4,6,8). Весь цей комплекс знярядь вписується хронологічно до кола знахідок доби енеоліту-ранньої бронзи, і, можливо, має зв'язок із відомим за літературою Раківським енеолітичним поселенням⁵.

Третя група кераміки належить до епохи бронзи. В її складі — фрагмент товстостінного горщика катакомбної культури зі слідами гребінцевого загладжування з обох боків (рис.2:5) та уламки посуду доби пізньої бронзи.

2. Рештки поселення бронзового віку *Садки II* розташовані в ур.Погреби, на задернованому півострові, за 0,2 км на південь від місцезнаходження Садки I. Пам'ятка обмежена з півночі плавнями, а з півдня — неглибокою вузькою затокою. Знахідки зосереджені переважно у північ-

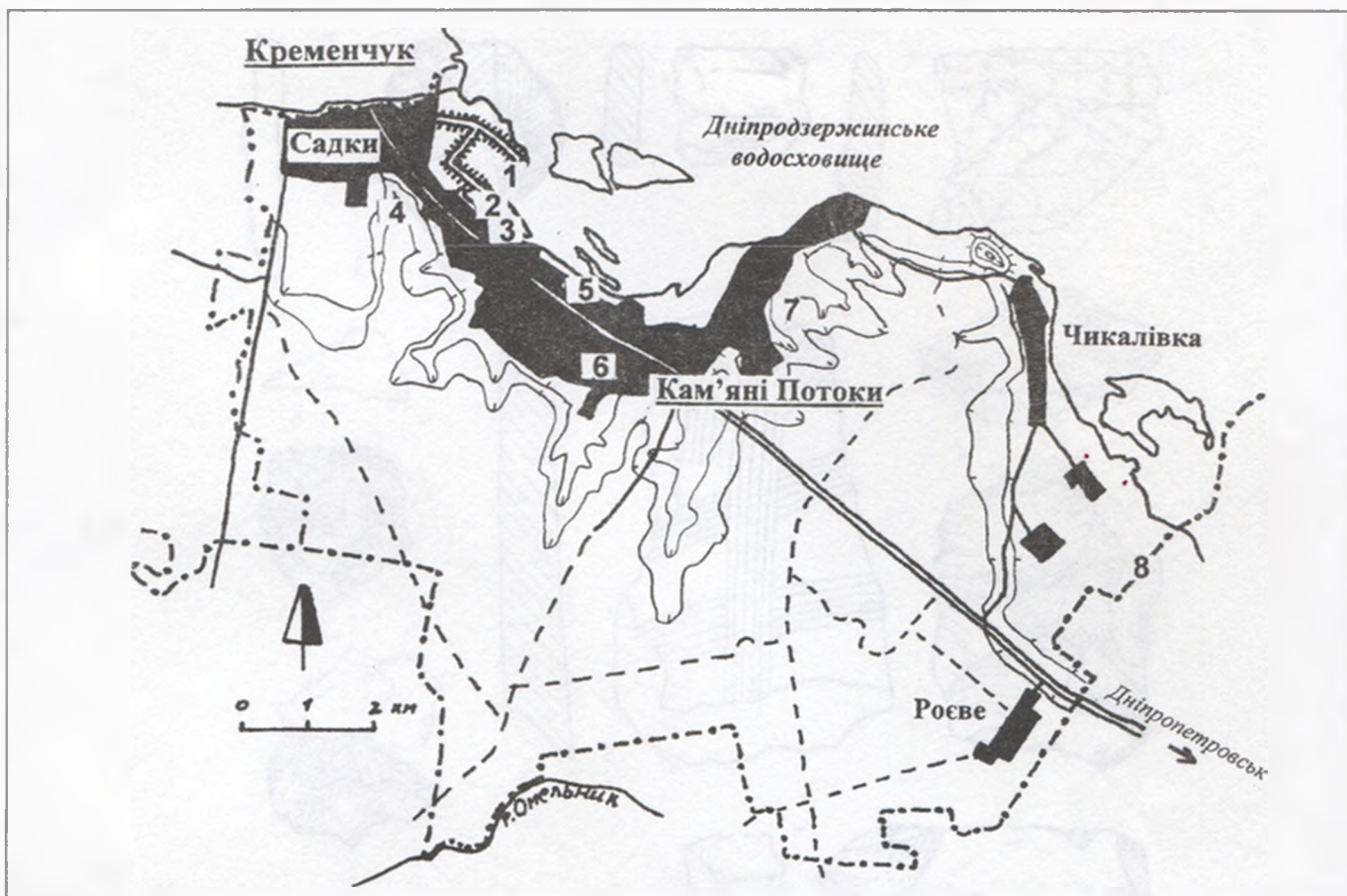

Рис. 1. Схема розташування археологічних пам'яток на південно-східній околиці Кременчука: 1 — Садки I; 2 — Садки II, ур.Погреби; 3 — Садки II, куток Бригада; 4 — Садки IV; 5 — Кам'яні Потоки I; 5 — Кам'яні Потоки II, ур.Солоне; 7 — Кам'яні Потоки III, куток Ковалівка; 8 — Чикалівка I.

но-західній частині півострова, на площі близько 1,0 га. Цей пункт, найвірогідніше, не є поселенням, відкритим кременчуцьким краєзнавцем О.Б.Порубаєм 1978 р. „на південно-східному кутку шламонакопичувача”. Останнє знаходиться дещо північніше, поряд із відвідним каналом, на межі Кременчука та с.Садки⁶.

Нечисленні підйомні матеріали представлені уламками тонкостінної кераміки доби бронзи зі слабо заглаженою і шерхатою поверхнею. У тісті — домішки піску, слюди, жорстви.

3. Поселення *Садки III* розташоване в районі кутка Бригада, на північ від вул. 60-річчя СРСР, на схилі другої надзаплавної тераси Дніпра, за 0,15 км від пункту Садки II, у напрямку на південь, на протилежному боці затоки Дніпра. Обстежувалося у 1982 р. Г.М.Некрасовою⁷. Вона ототожнила його із поселенням черняхівської культури, відкритим Д.Я.Телегіним,

М.М.Шмаглієм та М.П.Кучерою у 1959 р. Проте, Г.О.Сидоренко зазначає (з посиланням на вказаний вище звіт), що дане поселення знаходиться „на схід від села”⁸. Вірогідно, тут ми маємо справу з існуванням двох селищ черняхівської культури, які і зазначені в „Короткому списку” археологічних пам'яток України 1966 р.⁹ А Садки III — одне із них. Г.М.Некрасова відзначила на цій пам'ятці знахідки кераміки доби бронзи, черняхівської та пеньківської культур, зібраної на площі 500x150 м¹⁰.

У даний час територія поселення вже повністю розорана, використовується під огороди чи забудована. Тому підйомні матеріали виявлені лише на площі 1,8 га (60x300 м). Знахідки представлені двома культурно-хронологічними комплексами: бронзового віку і черняхівської культури.

До епохи бронзи, крім фрагментів стінок горщиків з шерхатою і добре за-

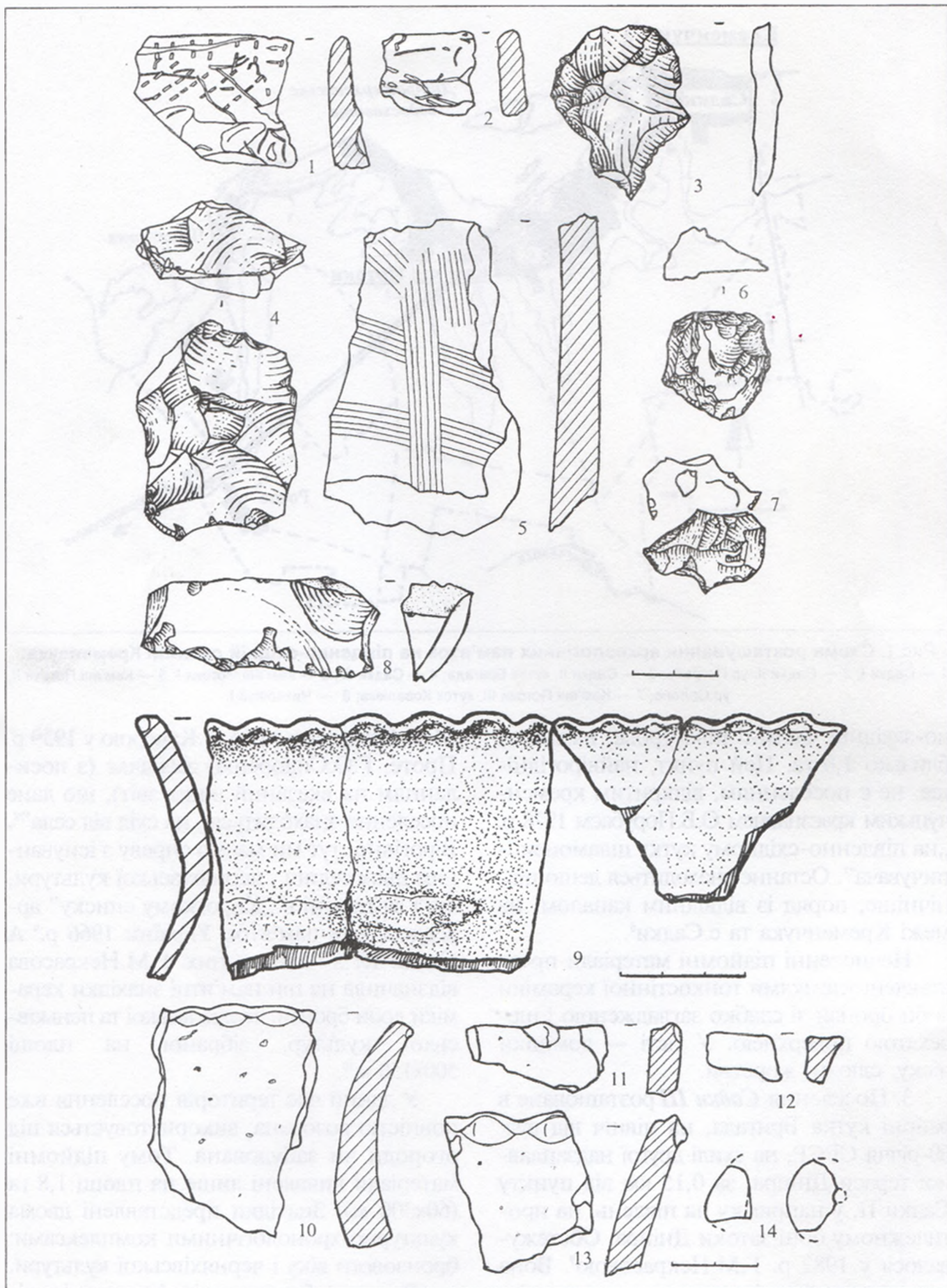

Рис.2. Знахідки з поселень Садки I (1-6,8), Садки II (7), Садки IV (9-14).
1,2,5,9-14 — кераміка; 3,4,6-8 — кремень.

гладженою поверхнею, належать уламок вінця з комірцевим потовщенням та гострореберним валиком під ним, зі слідами гребінцевого загладжування із середини, та невелике, схоже на атиповий вкладень кукрецького типу, крем'яне патиноване знаряддя на відщепі (скребок-?), зі слідами ретушування та виємкою від скобління (рис.2:7). Ці знахідки віднесені до часу пізньої бронзи.

Матеріали черняхівської культури представлені приденною частиною кружального кухонного горщика на піддоні з утором, уламком миски із масткою поверхнею та ін. Поселення інтенсивно розкопується.

4. Досить цікавим відкриттям є пункт *Садки IV* — поселення зарубинецької культури. Воно розташоване на південно-східній околиці села, за 0,2 км на південь від вул. Щорса (автотраса Бориспіль-Дніпропетровськ), на високому мису корінного берега, що здіймається над долиною Дніпра на 50-80 м. Поселення задерноване. З півночі та заходу — обмежене крутим схилом корінного берега, з півдня та північного сходу — ярами. Лише невелика ділянка зі сходу має безпосереднє сполучення з корінним берегом, де, напевно, був в'їзд. Поряд знаходиться вершина яру, із зачистки стінок якого і походить порівняно виразна колекція знахідок.

За стратиграфією зачистки видно, що культурний шар світло-чорного кольору, зі вкрапленнями золи та глини, має потужність близько 1 м. Він перекритий зверху на 0,20-0,25 м стерильним світлішим гумусовим прошарком. Знахідки зустрічаються переважно на глибині 0,3-0,7 м і представлені уламками посуду (типового ліпного зарубинецького і амфорного) та кістками тварин. У зачистці виявлені фрагменти вінець та чимало уламків стінок ліпних кухонних зарубинецьких горщиків. Їх поверхня шерехата, горбкувата, сіро-коричневого кольору, помітні сліди загладжування травою, часто — на стінках сліди кіптяви. У тісті домішки жорстви і піс-

ку, іноді — органіки. Вінця високі, плавно відігнуті (різниця діаметра по краю вінця та шийці — 2-3 см), лише в одного горщика — вертикальні; зріз їх прямий, або з невеликим закругленням. Орнаментация: по зовнішньому краю вінця пальцеві защипи, з відтягуванням у зовнішній бік, та пальцеві вдавлення (рис.2:9-11,13). Є неорнаментовані уламки вінець. Вирізняються фрагменти кухонного ліпного горщика, що дають змогу реконструювати його верхню частину: діаметр по вінцю — 34 см, в основі шийки, що розміщена на 3,5-4,0 см нижче, — 31 см (рис.2:9). Край вінця має орнаментування у вигляді пальцевих защипів, із відтягуванням у зовнішній бік, зріз — прямий. Горщик належить до I типу I варіанту, за Є.В.Максимовим¹¹. Єдиний фрагмент приденної частини ліпного горщика — зі слабо вираженою закраїною. Є невеликий фрагмент вінця столової миски чорного кольору, зі слабо лискованою поверхнею. Зріз її вінця прямий, розширюється догори (рис.2:12).

Окрему групу знахідок складають уламки імпортного античного посуду. Це фрагменти стінок та ручки червоно- та рожевоглиняних амфор. Один з уламків ручки рожевоглиняної амфори має домішки чорних блискіток піроксену, інші два, — від червоноглиняних, — велику кількість кристалів кварцу. Серед інших знахідок слід відзначити уламок глиняного пряслиця (рис.2:14) та гральний „кружечок” („буц”) підквадратної у плані форми, із закругленими обточеними кутами, виготовлений зі стінки ліпного горщика.

Поселення є чи не найпівденнішим із відомих на сьогодні зарубинецьких пам'яток і має перспективи для подальшого дослідження. Датувати його поки що можна лише приблизно — раннім етапом існування зарубинецької культури (III-I ст. до н.е.), про що свідчать знахідки фрагментів еліністичних амфор та топографія селища¹².

5. Найбільше різночасових матеріалів було виявлено на поселені *Кам'яні По-*

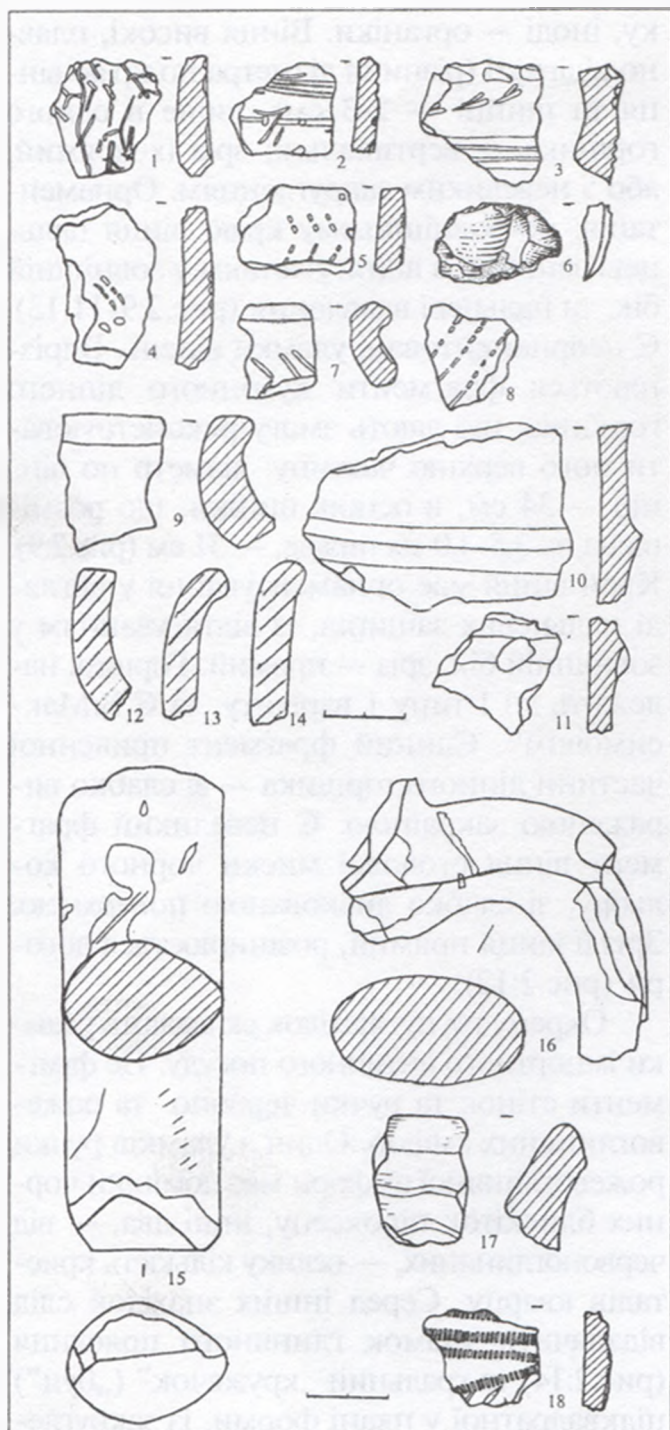

Рис.3. Кам'яні Потoki I. Знахідки з поселення.
1-5, 7-18 — кераміка, 6 — кремень.

токи I. Тут є знахідки неолітичного часу, ранньої, середньої та пізньої бронзи, черняхівської культури, доби розвинутого середньовіччя.

Поселення знаходиться на березі Дніпра, за 20 м від плавнів Дніпродзержинського водосховища, в 0,3 км на північ від західної частини села на півострові, утвореному підвищенням першої надзаплавної тераси. Пам'ятка обмежується плав-

нями та болотистою затокою з півдня. За затокою розташоване с.Кам'яні Потoki та схил другої тераси. Висота півострівного підвищення над рівнем ріки змінюється від 0,5 м на сході до 3,0 м на заході.

Загальна площа — близько 3,5 га (350x100 м). Знахідки зосереджені у північній та північно-східній частині півострова та на його схилах. До неолітичного часу належать фрагменти стінок ліпних горщиків. Два з них орнаментовані: рядами скошених та вертикальних відбитків тризубого штампу, горизонтальними прокресленими лініями, на яких зроблені наколи тонкою гострою паличкою (рис.3:1-2).

Друга група знахідок — фрагменти кераміки ямної культури. Це уламки стінок ліпних горщиків зі слідами гребінцевого загладжування поверхні. 5 з них орнаментовані: горизонтальними ялинковими відтисками чи рядами наколів дво- і тризубої гребінки, відбитками штампу підтрикутної форми (рис.3:4-5). Цікавим є фрагмент із рядами горизонтальних та скошених паличкових вдавлень, під якими проходять горизонтальні прокреслені гребінцем лінії (рис.3:3). Глина добре відмучена, домішок мало: товчена черепашка, органіка. Доба середньої бронзи представлена уламками стінок ліпних горщиків культури багатоваликової кераміки.

Найчисленнішими є матеріали доби пізньої бронзи. Вони представлені керамікою зрубної та сабатинівської культур, кременями. До зрубного часу можна віднести декілька уламків вінець та стінок орнаментованих горщиків. Вінцеві частини належать гострореберним ліпним горщикам, що мають закруглений зріз (рис.3:9), в одного — орнаментация під комірцевим потовщенням вінця у вигляді ряду стрілоподібних насічок вправо, нанесених ножем (рис.3:7). Стінки орнаментовані рядами скошених відтисків гребінцевого штампу (рис.3:8). У тісті — шамот та пісок.

Кераміка сабатинівської культури репрезентована уламками вінець, орнаментованих стінок, фрагментами придених

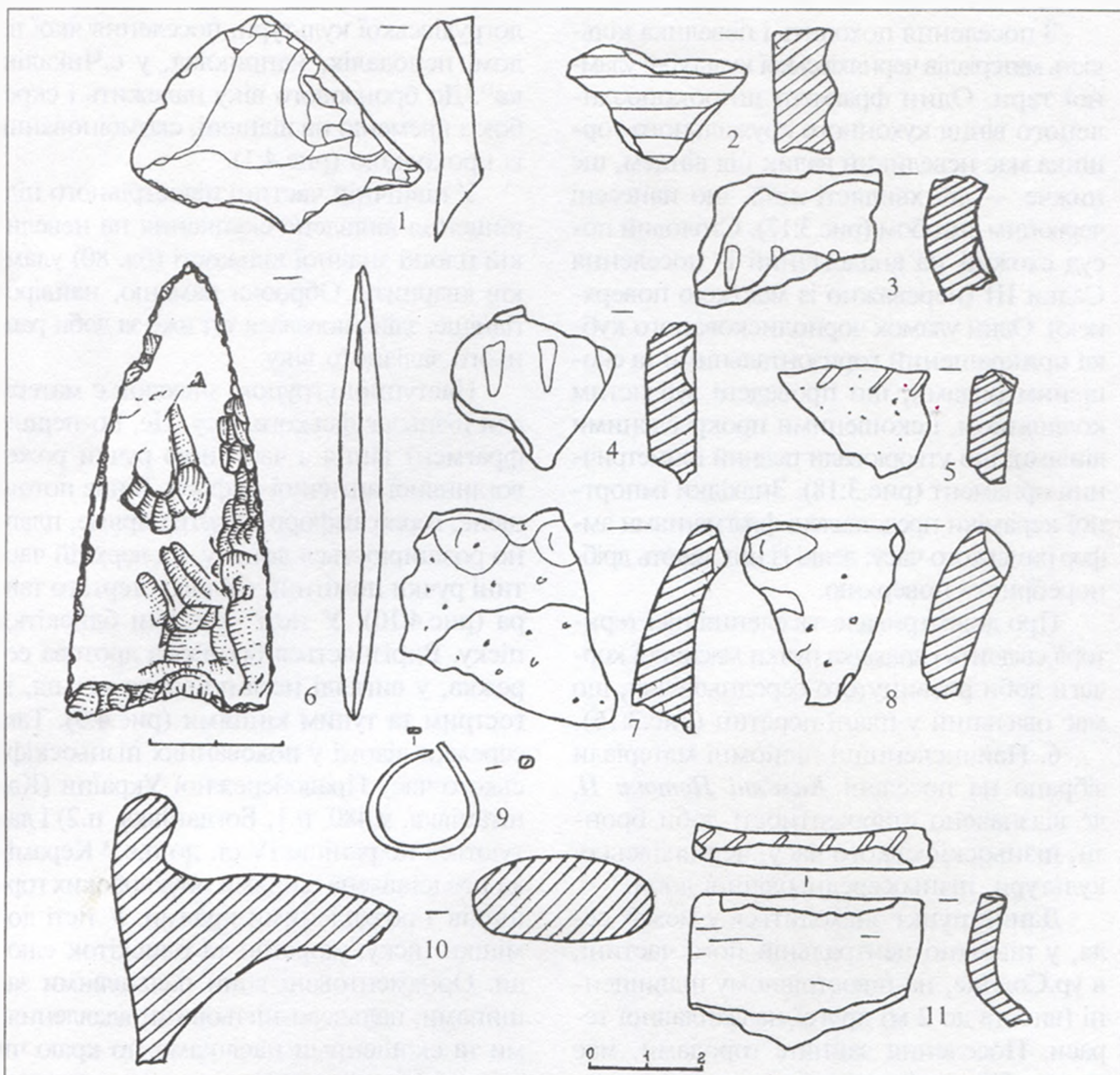

Рис. 4. Кам'яні Потоки II, ур.Солоне. Знахідки з поселення.
1-5,7,8,10,11 — кераміка; 6 — кремій; 9 — бронза.

частин ліпних горщиків. Черепки переважно тонкостінні, велика кількість уламків має заглажену до блиску поверхню. У тісті домішки жорстви, блискіток слюди, менше — піску. Вінця належать тонкостінним, слабо профільованим і профільованим ліпним горщикам (рис.3:12-14). Превалюють округлі пласкі і округло-пласкі зрізи вінця. Деякі фрагменти мають невеликі комірцеподібні потовщення. Тільки на двох вінцях присутня орнаментация — відтягнутий та розчленований пальцевими заціпами валик. Із

фрагментів стінок чимало орнаментованих, з валиками невеликих розмірів, що мають округлу правильну форму або ж дещо підтягнуті догори, із гострокутним краєм (рис.3:10). У двох випадках валик прикрашений пальцево-нігтьовими вдавненнями чи насічкою (рис.3:11), на одному фрагменті є соскоподібним наліп.

Доба раннього залізного віку позначена знахідкою уламка рожевоглиняної амфори, овальної у перетині, що була реутилізована і використовувалася як абразив (рис.3:15).

З поселення походить і невелика кількість матеріалів черняхівської культури: уламної тари. Один фрагмент ширококорозхиленого вінця кухонного кружального горщика має невеликий валик під вінцем, ще нижче — дві хвилясті лінії, що нанесені червоним ангобом (рис.3:17). Столовий посуд схожий на аналогічний із поселення Садки III (переважно із масткою поверхнею). Один уламок чорнолискованого кубка прикрашений горизонтальними та скошеними рядами, що проведені зубчастим коліщатком, і скошеними прокресленими лініями, що утворювали певний геометричний орнамент (рис.3:18). Знахідки імпортової кераміки представлені фрагментами амфор римського часу; деякі із них мають дрібноребристу поверхню.

Про довготривале заселення цієї території свідчить і знахідка ручки масивної корчаги доби розвинутого середньовіччя, що має овальний у плані перетин (рис.3:16).

6. Найчисленніші підйомні матеріали зібрано на поселенні *Кам'яні Потіки II*, де відзначено старожитності доби бронзи, пізньоскіфського часу, черняхівської культури, пізньосередньовічної доби.

Даний пункт знаходиться у межах села, у північно-центральної його частині, в ур.Солоне, на півострівному підвищенні (висота до 2 м) другої надзаплавної тераси. Поселення зайняте городами, має площу більше 0,1 га.

З пам'ятки походить знахідка накопичника списа з кременю ямного часу. Вістря має трикутну форму, із виїмчастою основою, молочно-білий колір патини, і виконане в техніці двостороннього плоского струменевого ретушування (рис.4:6).

Знахідки доби бронзи представлені численними уламками посуду культури багатоваликової кераміки (рис.4:2) та, в незначній мірі, — фінальної бронзи. Останній належать кілька уламків стінок ліпних горщиків з домішками жорстви та піску, орнаментованих вертикальними вдавленнями гострою паличкою (рис.4:3-4). Найвірогідніше, ці знахідки відносяться до бі-

логрудівської культури, поселення якої відомі неподалік, наприклад, у с.Чикалівка¹³. До бронзового віку належить і скребок з кременю на відщепі, скомбінований із проколкою (рис.4:1).

У північній частині півострівного підвищення виявлене скупчення на невеликій площі значної кількості (бл. 80) уламків кварциту. Обробка каменю, найвірогідніше, здійснювалася тут вже за доби раннього залізного віку.

Наступною групою знахідок є матеріали пізньоскіфського часу. Це, по-перше, фрагмент вінця з частиною ручки рожевоглиняної античної амфори. Вінце потовщене, горло амфори коротке пряме, плавно розширюється донизу, на верхній частині ручки помітний слід від стертого тавра (рис.4:10). У тісті — дрібні блискітки піску. Вирізняється бронзова дротова сережка, у вигляді незамкненого кільця, із гострим та тупим кінцями (рис.4:9). Такі сережки відомі у похованнях пізньоскіфського часу Правобережної України (Капітанівка, к.480, п.1; Богданівка, п.2) і датуються не раніше IV ст. до н.е.¹⁴ Кераміка представлена вінцями опуклобоких горщиків з розхиленими краями. У тісті домішки піску, жорстви та блискіток слюди. Орнаментовані вони пальцевими защипами, пальцево-нігтьовими вдавленнями та скошеними насічками по краю чи зрізу вінця, в одному випадку — розчленованим пальцевими защипами валиком під зрізом (рис.4:5-8,11). Цей комплекс знахідок вкладається у рамки пізньоскіфського - ранньозарубинецького часу.

Найбільше знахідок належить кераміці черняхівської культури, відсоткове й кількісне співвідношення якої представлене у таблиці 1:

Таблиця 1

	Ліпна	Кружальва			
		Кухонна	Столова		Антична
			I тип	II тип	
К-ть	43	588	55	43	22
У %	6%	78%	7%	6%	3%

Усього 751 фрагмент

Ліпний черняхівський посуд представлений фрагментами опуклобоких горщи-

ків із відігнутими вінцями краплеподібною формою. У їх тісті — домішки жорстви, піску, слюди. Іноді ліпні горщики вкривалися ангобом коричневого кольору.

Знахідки найчисельнішого кружального посуду розподіляються на три підгрупи: кухонний, столовий та тарний.

До кухонного посуду належить переважна кількість фрагментів кераміки, що має на поверхні характерні борозденки від крупнозернистого товченого граніту. Колір посуду переважно сірий, рідше — червоний та чорний. Переважають уламки опуклобоких кухонних горщиків із вінцями краплеподібною формою (рис.5:1-4). Деякі фрагменти вкриті ангобом сірого, коричневого, червоного кольорів. Стінки посудин іноді оздоблювалися прокресленими горизонтальними поясками. Приденні частини таких горщиків масивні, дно плоске чи на підставочній плитці, переважно з виділеним утором, що іноді додатково розчленовувався на дві частини (рис.5:9-11,13).

Дрібні уламки вінець кухонних мисок представлені відкритими (рис.5:6) (рідко) та закритим типами (рис.5:7). Від кухонного глека походить фрагмент нижньої частини основи ручки (рис.5:8).

Уламки кераміки від столового посуду (13 % від загальної кількості) можна розподілити на дві групи: із добре заглаженою, але не лискованою поверхнею (8 %), та сіро- і чорнолискований посуд (5 %). Перша група більш численна, і представлена фрагментами одного горщика (рис.5:15) та декількох мисок (рис.5:16). Останні належать відкритому типу, з підставочною плиточкою чи кільцевим піддном (рис.5:14). Характерною особливістю цього різновиду столового посуду є переважання кераміки з поверхнею чорного кольору чи його відтінками. На зламі такий черепок має світлорожевий та сіруватий кольори, рідше — світлочорний. Домішки в тісті майже відсутні, структура черепка щільна.

Друга група столового посуду (лискований посуд) представлена фрагментами мисок, мисок-ваз та тривуких ваз (рис.5:17

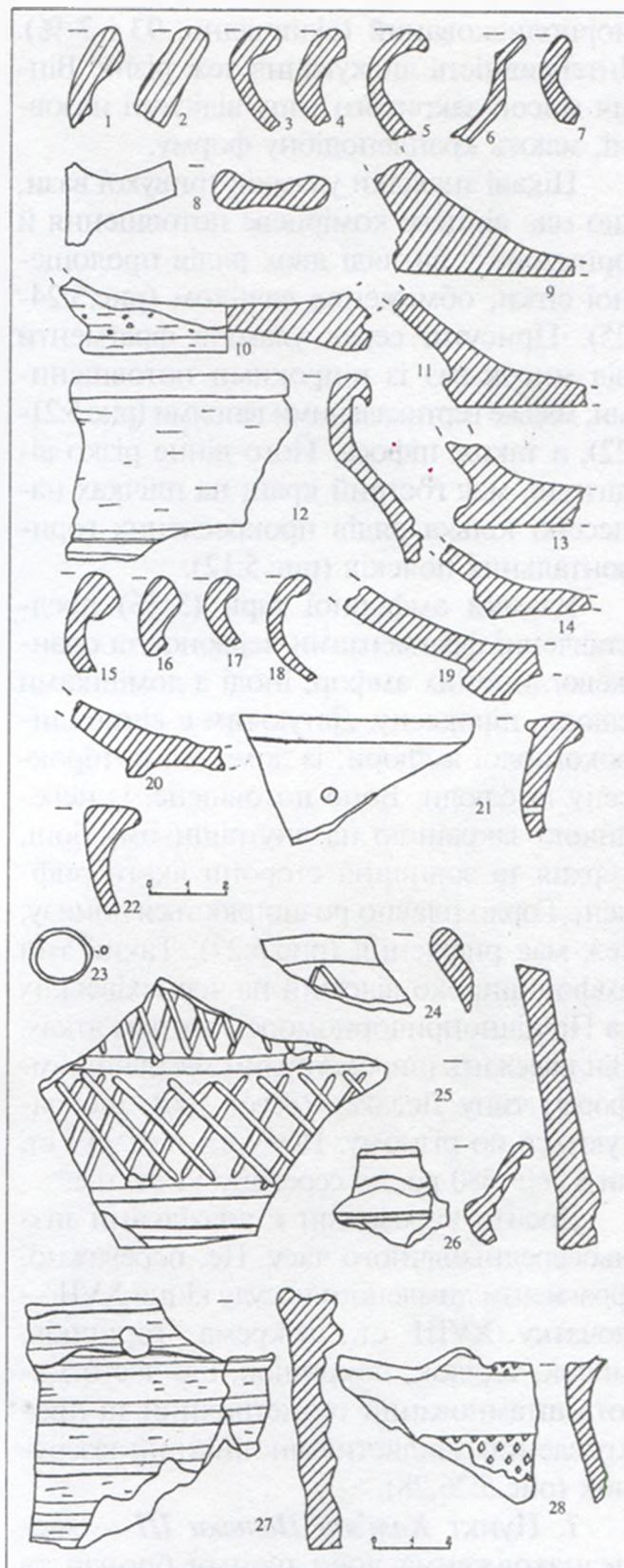

Рис.5. Кам'яні Потоки II, ур.Солоне.

Знахідки черняхівської культури та пізньосередньовічного часу. 1-22, 24-28 — кераміка; 23 — бронза

-20). Домішки у такому посуді відсутні, поверхня сіро- чи чорнолискована, рідше — з масткою лискованою поверхнею. Сіролискований посуд кількісно переважає

чорнолискований (відповідно, 93 і 7 %). Інтенсивність лискування теж різна. Вінця мисок закритого типу відігнуті назовні, мають краплеподібну форму.

Цікаві знахідки уламків тривухої вази, що має вінцеве комірцеве потовщення й орнамент у вигляді двох рядів пролощеної сітки, обмежених валиком (рис.5:24-25). Присутні серед уламків фрагменти від мисок-ваз із широкими потовщеними, майже вертикальними вінцями (рис.5:21-22), а також піфоса. Його вінце різко відігнуте, має гострий край; на плічках нанесено кілька рядів прокреслених горизонтальних поясів (рис.5:12).

Уламки амфорної тари (3 %) представлені фрагментами червоно- та оранжевоглиняних амфор, іноді з домішками слюди, піроксену. Датуючим є вінце широкогорлої амфори, із домішками піроксену та слюди. Воно потовщене, із невеликою закраїною на внутрішньому боці, верхня та зовнішня сторони якого рифлені. Горло плавно розширюється донизу, теж має рифлення (рис.5:27). Такий тип амфор широко відомий на черняхівських та Північнопричорноморських пам'ятках. Він належить широкогорлим масивним амфорам типу Делакеу (Зеест 100), що датуються по різному: IV–V ст. н.е.¹⁵, IV ст. чи з 360–380 рр. по середину VI ст. н.е.¹⁶

Досить виразними є знахідками пізньосередньовічного часу. Це, переважно, фрагменти димленого посуду кінця XVII — початку XVIII ст., зокрема, горщиків, мисок, тарілок, покриток, що часто мають штапований геометричний та прокреслений хвилястий чи лінійний візерунок (рис.5:26,28).

7. Пункт *Кам'яні Потюки III* — місцезнаходження доби пізньої бронзи та часу пізнього українського середньовіччя. Знаходиться на східній окраїні села, у кутку Ковалівка, на лівому пологішому березі струмка, правої притоки Дніпра, південніше вул.Свердлова. Територія використовується під огороди і розорюється.

8. На поселенні в межах *с.Чикалівка*

виявлена кераміка доби бронзи та черняхівської культури. Даний пункт знаходиться на межі Кременчуцького району Полтавської та Онуфрїївського району Кіровоградської областей. Поселення розташоване на невисокому півострівному підвищенні надзаплавної тераси, що обмежена з обох боків болотистими пониженнями. Можливо, пам'ятка — частина селища черняхівської культури, відкритого Є.В.Махно 1960 р.¹⁷, що обстежувалося 1986 р. Г.М.Некрасовою¹⁸.

Черняхівські матеріали схожі на аналогічні — з поселення Кам'яні Потюки II. Знайдені подібні стінки мисок із пролощеною сіткою. Значна кількість матеріалів — уламки імпортової амфорної тари, проте, на цьому поселенні зустрічається більше їх сіроглиняних фрагментів, серед яких є вінце із потовщеним краєм, уламок стінки з діпінто та ін. Ці фрагментовані частини імпортного посуду належать амфорам пізньоримського часу.

Отже, результати розвідок показали значну заселеність цієї території від неоліту до часу пізнього середньовіччя. Найбільш заселеною вона була за доби бронзи (7 пам'яток) та черняхівської культури (4), у меншій мірі — за доби неоліту-міді (2). Зовсім не було виявлено ранньослов'янських старожитностей. Цікавими виявилися відкриття в даному районі до цього невідомих пам'яток пізньоскіфського та зарубинецького часу.

Література

1. Кракало І.В. Археологічні пам'ятки Кременчука // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.378. — Арк.6-9.
2. Самойловський І.М. Звіт за археологічні розвідки року 1930 // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — № 327.
3. Супруненко О.Б., Культова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука: археологічні пам'ятки території та округи міста. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — С.48.
4. Супруненко О.Б., Телегін Д.Я., Тітова О.М. Із робіт експедиції „Славутич” на Середньому Дніпрі // Археологія. — 1989. — № 2. — С.131.
5. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. та ін. Старожитності Кременчука. — С.55-56.

6. Кракало І.В. Археологічні пам'ятки Кременчука. — Арк. 12.
7. Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.Н. Отчет об археологических исследованиях разведотряда ПКМ в составе ЛСРЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в 1986 г. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Стр. 15. — Арк. 39-40.
8. Сидоренко Г.А., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України: Полтавська область. — Київ: Наукова думка, 1982. — С. 61.
9. Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). — Київ: Наук. думка, 1966. — С. 269.
10. Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.Н. Отчет ... — Арк. 39-40.
11. Максимов Є.В. Кераміка зарубинецької культури // Археологія. — Київ, 1989. — № 39. — С. 40-50.
12. Максимов Є.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев: Наук. думка, 1972. — С. 62; Археологія Української РСР: У 3-х т. — Київ: Наук. думка, 1975. — Т.3 — С. 17.
13. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев: Наук. думка, 1982. — С. 80.
14. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — Киев: Наук. думка, 1989. — С. 131.
15. Самойлова Т.Л. Основные типы амфор I-IV ст. н.э. из Тиря // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — Киев: Наук. думка, 1978. — С. 263-265.

16. Магомедов Б. Черняховская культура: проблема этноса. — Lublin, 2001. — С. 62.
17. Телегін Д.Я., Махно Є.В., Шарафутдинова И.Н. Отчет о разведке археологических памятников в районе Днепродзержинского водохранилища в 1960-1961 гг. // НА ИА НАНУ. — 1960-1961/4; Телегін Д.Я. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г. // КСИА АН УССР. — Киев, 1962. — Вып. 12. — С. 13-17.
18. Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.Н. Отчет ... — Арк. 39-40.

Шерстюк В.В.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ В ОКРЕСТНОСТЯХ КРЕМЕНЧУГА

Резюме

Приводятся результаты разведок в юго-восточных окрестностях г. Кременчуг, на правом берегу р. Днепр. В их ходе обследованы 8 разновременных поселений, из которых 5 открыты впервые. На памятниках, в основном, представлены материалы эпохи бронзы и черняховской культуры. Вызывает интерес открытие первых на этой территории поселений позднескифского и раннезарубинецкого времени. Полученные материалы свидетельствуют о почти постоянном заселении правобережной части Полтавской области практически с эпохи энеолита до позднеримского времени.

12.12.2003.

Повідомлення

ЗНАХІДКА ЧЕРЕПА ПЕЧЕРНОЇ ГІЄНИ ПОБЛИЗУ с.МАКСИМІВКА КРЕМЕНЧУЦЬКОГО РАЙОНУ

У 2002 р. на території Кременчуцького району Полтавської обл. була виявлена дуже цікава палеонтологічна знахідка — череп, фрагмент нижньої щелепи (права частина) і хребець гієни печерної. Палеонтологічні "трофеї" вилучені з дна Кременчуцького водосховища поблизу с.Максимівка. Розміри черепа 30 x 15 см. Зубна формула:

$$\frac{i 3 c i p m 3 m i}{i 3 c i p m 3 m i} \times 2 = 32',$$

добре розвинуті м'ясоїдні зуби вказують на типового хижака-ссавця.

Гієна печерна (*Crocota spelae*) мешкала на території Європи в глейстоцєні (30-13 тис. рр. тому) одночасно із людиною, про що свідчать остеологічні знахідки на палеолітичних поселеннях². Причому, поряд із багаточисленими рештками мамонта, північного, благородного, гігантського оленів, шерстистого носорога, зубра та ін., знахідки кісток гієни — поодинокі. Саме тому максимівська знахідка, до речі, перша не тільки у Кременчуцькому районі, а й на Полтавщині, викликає певну зацікавленість фахівців. Подібні знахідки допомагають відтворити фауністичний склад минулих геологічних епох та доповнити уявлення щодо найдавнішої історії краю.

Палеонтологічні рештки гієни печерної зберігалися у приватній колекції, а нещодавно подаровані Кременчуцькому краєзнавчому музею. Вони експонуються у відділі природи (інв. №№ П. 6578, 6579, 6580).

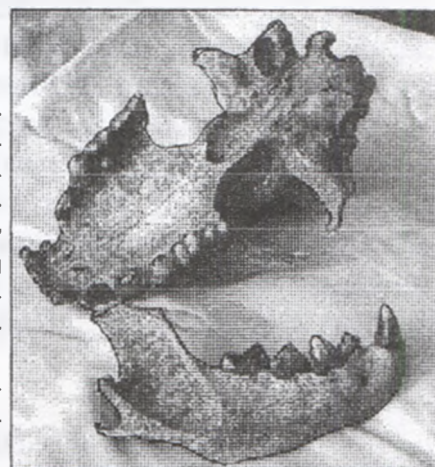

Рис. Максимівка, с. Кістки черепа гієни печерної (*Crocota spelae*).

Література

1. Наумов С.П., Кузякина А.П. Жизнь животных. — Москва: Просвещение, 1971. — Т.6. — С. 356.
2. Айзенверг Д.Є., Бондарчук В.Г. та ін. Стратиграфія УРСР. — Т.ХІ: Антропоген. — Київ: Наук. думка, 1969. — С. 87, 92; Савич В.П. Позднепалеолитические поселения на горе Куличивка в городе Кременец // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. — Москва: Наука, 1975. — №44. — С. 47.

Музиченко Н.В.

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ З КРЕМЕНЧУЧЧИНИ У ЗБІРЦІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Археологічна збірка Полтавського краєзнавчого музею є однією з найбагатших музейних колекцій в Україні. Протягом вже багатьох років вона залишається цінним науково-інформаційним джерелом для дослідження минулого України, що, звичайно, знайшло своє відображення у великій кількості публікацій, наукових статей та монографій. Оригінальність збірки виявляється не тільки в цінності й унікальності її предметів, а й у тому, що колекція є різноплановою: за культурною і територіальною ознаками. Багатством та розмаїттям відзначена й збірка археологічних знахідок з Кременчуччини — полтавської ділянки Лівобережного Подніпров'я.

На сьогодні відома значна кількість археологічних пам'яток та поодиноких знахідок на території Кременчуцького району Полтавської обл. Частина з цих матеріалів опублікована. Проте, систематизація й узагальнення відомостей про археологічні пам'ятки та знахідки з них є конче необхідним для відтворення повної картини минулого краю. Вирішення одного із аспектів поставленого завдання — мета даної публікації, яка, в силу специфіки матеріалу та більшої зручності для користування, оформлена у вигляді міні-каталогу. У ньому укладачі намагалися дати інформацію про час, місце, обставини знаходження та описи знахідок, розподіливши їх на групи: колекції з розкопок, матеріали археологічних розвідок та випадкові знахідки.

Колекції з розкопок

м. Комсомольськ

У колекції зберігаються матеріали охоронних розкопок багатошарового поселення доби бронзи та періоду Київської Русі археологічної експедиції Полтавського кра-

єзнавчого музею, проведеної 1990 р. під керівництвом завідуючої відділом археології Л.М.Лугової поблизу м.Комсомольськ. Поселення знаходилося на краю другої тераси лівого берега кол. оз.Барбара — сучасної затоки Дніпра, за 0,4 км на південний захід від міської забудови і в 0,7 км на південь від с. Золотнішине¹. Переважна більшість експонатів (понад 700 од.) належать до середнього і пізнього періодів епохи бронзи. Це фрагменти ліпленого посуду, кам'яні, кістяні та глиняні вироби. Давньоруські матеріали колекції, введені до наукового обігу Л.М.Луговою і К.М.Мироненком, складаються з 86 фр. посуду, виготовленого на гончарному крузі, переважно XII-XIV ст., та кружала, діаметром 4 см, виготовленого зі стінки посудини, виконаної на гончарному крузі².

Ілв. № А.12115, ПКМ.75308. — 816 од.

с. Кирилени

У 1986 р. Кременчуцьким загonom Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР на території Кременчуцького р-ну, між сс. Кирилени, Крамаренки та Кузьменки обстежена розсіяна курганна група, у складі якої знаходився частково зруйнований курган³, розміщений за 2 км на північний схід від с.Кузьменки. У 1989 р. експедицією Полтавського краєзнавчого музею, під керівництвом наукового співробітника відділу археології І.С.Мельникової, курган було досліджено. Насип пошкоджений цвинтарем кін. XIX - поч. XX ст. так, що його південно-західна частина виявилася зрізаною до рівня сучасної денної поверхні. В кургані виявлено чотири поховання доби бронзи: ямного (№№ 2, 3), катакомбного (№ 4) та зрубного (№ 1) часу⁴.

Під час дослідження зруйнованої частини насипу, у перевідкладеному ґрунті

знайдено чотири уламки ліпленого посуду епохи бронзи і крем'яний кінцевобічний скребок, а також фрагменти двох амфор з тістом світло-коричневого кольору. 5 фр. стінок, 2 ручки та ніжка, у формувальній масі яких зафіксовано значну частину домішок дрібно перемеленої жорстви, належали амфорі III ст. до н.е. Ще 1 фр. стінки належав іншій амфорі. При візуальному обстеженні формувальної маси, з якої виготовлена амфора, встановлено, що тісто не містить штучних домішок. Найімовірніше, амфорна кераміка походить зі зруйнованого поховання пізньоскіфської доби раннього залізного віку.

В похованні №1 (зрубна культура) знайдено фрагменти горщика з ледь відігнутим вінцем, який був прикрашений відтисками тонкої мотузки. На вузьку шийку посудини нанесені дві горизонтальні лінії. Плічки і верхня частина округлого тулуба оздоблені орнаментом, у вигляді горизонтального ряду кутів, обернених вершинами догори, зі вписаними в них двома кутами. Реконструйовані розміри посудини: діаметр вінця — 15 см, діаметр тулуба — 18 см.

У заповненні поховань №№ 2 та 3 виявлені уламки мушель двостулкового молюска, вірогідно, роду *Unio*.

З поховання № 4 (катакомбна культура) походить ліплений горщик з широкою шийкою, опуклим тулубом і маленьким пласким денцем. Короткі вінця потовщені, плічки плавно переходять у приземкуватий тулуб з опуклими боками, що звужуються до денця. Верхня частина горщика орнаментована п'ятьма горизонтальними рядами відтисків подвійної витої мотузки. На боках і нижній частині посудини помітні сліди загладжування гребінцем, поверх якого нанесений орнамент з 22-х вертикальних здвоєних рядів відтисків мотузки. Під останнім горизонтальним рядом, на тулубі посудини, знаходиться ще один горизонтальний ряд із 17 відбитків, нанесених кутом пласкої палички. Цей ряд, проходячи, через два подвійні ряди від-

тисків мотузки, з'єднується з вертикальним рядом із 9 навскісних насічок. Висота горщика — 15,5 см, діаметр вінця — 16,7 см, діаметр тулуба — 20 см, діаметр денця — 9 см.

Inv. № А.11391-11410, ПКМ.72592-72611.

Матеріали розвідок

м. Кременчук

На території м.Кременчук 30 серпня 1954 р. науковим працівником музею І.Й.Мірошніченко, на пісках між водонапірною баштою і гранітним кар'єром були зібрані фрагменти ліпленого посуду доби бронзи та уламок кістки зі слідами пиляння.

Серед знахідок переважають уламки посуду коричневого, темно-сірого та бурого кольору із домішками піску в тісті (27 фр. стінок, 3 — вінця та 4 — денця). Фрагменти стінки та вінця посудини культури багатоваликової кераміки прикрашені наліпленими, трикутними в перетині, валиками, які розчленовані пальцевими вдавленнями. Два уламки стінки оздоблені відтисками зубчатого штампу. Ще три стінки мають прокреслено-лінійний орнамент (рис.1:1-7). На одному уламку посудини є чіткий відбиток зернини пшениці-двозернянки.

До періоду пізньої бронзи можна віднести кераміку коричневого, темно-коричневого та темно-сірого кольорів, виготовлену зі значними домішками жорстви в тісті (22 фр. стінок та 3 фр. денця). Було знайдено й три шматки випаленої глини (обмазки) також з домішками: два фрагменти із жорствою та один — зі слідами рослинності.

Inv. № А.1360, ПКМ.13270. — 63 од.

хут.Редути (сучасна територія дачних кооперативів м.Комсомольськ), с.Максимівка

До радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. в музеї знаходилися археологічні знахідки із розвідок археолога, етнографа й історика М.Я.Рудинського, здійснених восени 1922 р. На території Кременчуць-

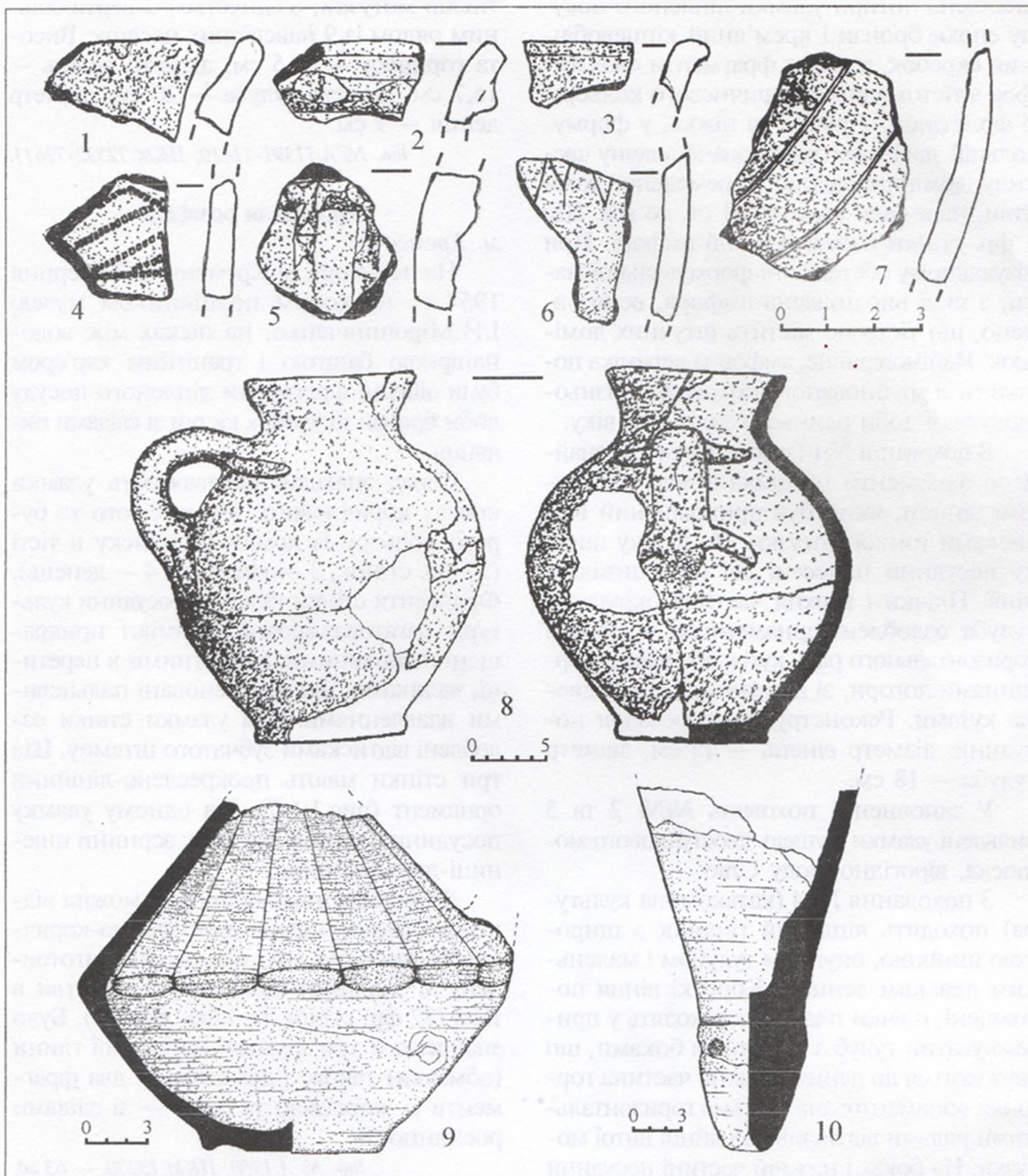

Рис. 1. 1-7 — Кременчук, м. Фрагменти ліпного посуду; 8 — Омельник, с. Глек; 9 — Горішні Плавні, кол. с. Частина глека; 10 — Кременчук, м. (Крюківський р-н). Ніжка амфори. 1-10 — глина.

кого району ним були зібрані фрагменти посуду поблизу с.Максимівка, с.Золотнішине (над затокою Барбара), хут.Редути, м.Кременчук⁵. З матеріалів цих розвідок до Каталогу археологічного відділу музею внесені лише два наконечники стріл та

пряжка, що знайдені поблизу х.Редути і с.Максимівка. Подамо ці описи: х.Редути: "1) Залізний наконечник стріли з чотиригранним гострим кінцем і довгою ніжкою. Довж. 7 см., найб. шир. 1,4 [см]. 2) Пряжка на ремінь (?) скріплена мідним

цвяшком, власне дві залізні платівки (довж. 3,8 і 3,5 см, шир. 1,4) із заокругленим ширшим кінцем, що з їх одна має дірку, а в другій стримить заклепаний мідний цвях”⁶; с.Максимівка: “Тригранна залізна стрілка з ніжкою”⁷.

На жаль, серед експонатів музейної збірки ці знахідки поки що не ідентифіковані.

сс.Салівка, Шведівка

У збірці також зберігаються матеріали розвідок Полтавського загону археологічної експедиції “Славутич-82” Інституту археології АН УРСР у зоні Дніпродзержинського водосховища на Дніпрі 1982 р., керованого О.Б.Супрунечком. Під час розвідок було обстежено лівий берег водосховища від с.Самусіївка Кременчуцького району Полтавської області до м. Дніпродзержинська, правий берег — від Кременчука від греблі ГЕС до Дніпродзержинська⁸.

З території Кременчуцького району до музею надійшла колекція речей, зібрана в околицях сс.Салівка та Шведівка. Із пагорбів на місці кол. с.Шведівка походять два фрагменти ліпленого посуду доби бронзи. П’ять уламків стінок ліплених горщиків доби бронзи, фрагмент стінки античної червоноглиняної амфори та крем’яний відщеп виявлені в районі курганної групи I Зозулина могила поблизу с.Салівка. Фрагменти стінок ліпленого посуду епохи пізньої бронзи виявлені на місцезнаходженні Салівка-2. Матеріали черняхівської культури (1 фр. вінця, 16 — стінок, 2 — денечь) зібрані на пункті Салівка-3.

Інв. № А.4776-4800; ПКМ.50677-50701 — 31 од.

Випадкові знахідки

сmt.Власівка

Поблизу кол. с.Власівка, під час робіт на гранкар’єрі, в липні 1958 р. місцевим жителем, В.С.Щерметом знайдено кам’яну шліфовану сокиру-молот доби ранньої бронзи (рис.2:2). Відноситься вона до типу середньообушкових. Один кінець сокири загострений, обушок чітко вира-

жений, циліндричний, бокові грані закрутлені. Черевце пласке, на спинці навколо отвору знаходиться кільцеподібне підвищення, висотою 0,7 см і діаметром 2,2 см. Від нього до загостреного кінця проходить рельєфна грань. В обушковій частині є пробна канавка свердловини, діаметром 1,35 см. По центру зняряддя знаходиться конічний отвір для держака, на внутрішній поверхні якого — два невеликі виступи, утворені в результаті зміщення центральної вісі свердління. Поверхня каменю темно-сірого кольору. Розміри: довжина — 9,5 см, ширина — 4,5 см, товщина — 3,87 см, діаметр отвору — 1,60-1,95 см, ширина леза — 3,3 см, діаметр обушкової частини — 3,1 см. До ПКМ знахідка надійшла у лютому 1959 р.

Інв. № А.1893, ПКМ.16274.

с.Горішні Плавні

4 липня 1914 р. працівником губернської земської управи Е.Е.Фисунем до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства була передана частина глека черняхівської культури (рис.1:9). За його повідомленням, глек було знайдено на цвинтарі с.Горішні Плавні, проте час та обставини знахідки залишилися нез’ясованими⁹. Між іншим, старий горішне-плавнівський цвинтар розташовувався неподалік кол. с.Чирвівка, поряд з хут.Суки та на сьогодні відомим селищем черняхівської культури Дмитрівка III. (Прим. ред. *Див.:* Супрунечко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. та ін. Старожитності Кременчука: Археологічні пам’ятки території та округи міста. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — С.22).

Глек має біконічну форму, його поверхня заглажена, темно-сірого кольору. Формувальна маса, з якої виготовлено глек, щільна, без помітних штучних домішок. Верхня частина тулуба орнаментована вертикальними, злегка ввігнутими площинами, що, відходячи від шийки, розширюються, спускаючись до перегину. На самому перегині утворені овально-продовгуваті сегменти, вірогідно, шляхом зрізання глини

із кожної площини. Кількість площин та сегментів 16. Денце має невисокий кільцевий піддон. Вінце, шийка та ручка глека відбиті. Висота виробу — 18 см, діаметр тулуба — 21 см, діаметр денця — 9,5 см, ширина ручки в основі — 4,5 см, товщина стінки верхньої частини тулуба — 0,9-1,0 см, нижньої — 0,7-0,8 см.

Подібні глеки, прикрашені площинами та сегментами, знайдені на багатьох пам'ятках черняхівської культури, зокрема, поблизу сс.Кантемирівка¹⁰, Коровинці¹¹, Черняхів¹², Маслове¹³, Воронинці¹⁴, у м.Суми¹⁵ тощо. Глеки цього типу характерні для кінця III-IV ст. н.е.

Инв. № А.886, ПКМ.10737.

с. Келеберда

Учитель школи в с.Келеберда Є.К.Роздобудько у листопаді 1950 р. подарував музеєві два наконечники стріл, які знайшов у себе в садку. Один наконечник — скіфського часу — бронзовий трилопатевий, з виступаючою втулкою (рис.2:4). Розміри: висота — 2,2 см, ширина пера — 0,5 см, діаметр втулки — 0,5 см. За класифікацією Г.І.Мелкокової, відноситься до типу 10, варіанту 4 (V-IV ст. до н.е.)¹⁶.

Инв. № А.1238, ПКМ.12018.

Другий наконечник стріли — давньоруського часу — плоский черешковий, з круглим упором. Має бронебійне призначення, ромбічне у перетині вістря (рис.2: 5). Його розміри: довжина — 8,5 см., довжина пера — 4,5 см, ширина — 2 см. О.П.Медведєв подібні наконечники стріл відносить до типу 80 — ромбічні з бронебійним вістря. На його думку, хронологічні межі їх побутування охоплюють лише X ст.¹⁷

Инв. № А.1239, ПКМ.12019.

м. Комсомольськ

Ще два бронзових наконечники стріл скіфського часу потрапили до ПКМ 13 травня 1966 р. Їх було знайдено будівельниками в червні 1961 р. між сс. Келеберда і Горішні Плавні, при будівництві м.Комсомольськ¹⁸. Одне вістря стріли у червні

1969 р. передано до Кременчуцького краєзнавчого музею. Як свідчить запис в інвентарній книзі (гр. зб. "Археологія"), це був втульчастий дволопатевий наконечник стріли ромбічно-листоподібної форми, довжиною 4 см.

Инв. № А.2024, ПКМ.20213.

Інший, також дволопатевий бронзовий наконечник стріли має ромбоподібну голівку та виступаючу втулку із шипом (рис.2:3). Його розміри: висота — 4,45 см, ширина пера — 0,9 см, діаметр втулки — 0,7 см. За Г.І.Мелкоковою, наконечник відноситься до типу 1, варіанту 2 (VII-VI ст. до н.е.)¹⁹.

(Инв. № А.2025. ПКМ. 20314).

с. Крамаренки

У збірці представлений крем'яний пірамідальний одноплощинний нуклеус епохи пізнього мезоліту²⁰. Виготовлений він з кременю світло-сірого кольору в техніці кругового сколювання. Довжина — 10,7 см, ширина — 4,4 см, товщина — 3,5 см (рис.2:1). Нуклеус знайдений у липні 1976 р. ученицею 3-го класу школи №10 м.Полтави Г.М.Орел поблизу с.Крамаренки. До музею нуклеус було передано 27 липня 1977 р.

Инв. № А.2241, ПКМ.30457.

м. Кременчук (Велико-Кохнівський кар'єр)

З Кременчука в експозиції музею представлені матеріали поховання салтівської культури (глек, кухоль та стремено). До колекції музею в 1959 р. знахідки передав начальник Полтавського обласного управління промбудматеріалів Захарченко. Як він повідомив, речі були знайдені у зруйнованому похованні під час розширення Велико-Кохнівського кар'єру будівельних матеріалів, що на околиці м.Кременчук, на південний захід від сучасного селища Велика Кохнівка²¹.

Глек, який виготовлено на гончарному крузі, має невисоку шийку, злив та ручку, опуклий невисокий тулуб і широке денце. Поверхня виробу лискована, має коричнюватий колір. Він прикрашений геометричним орнаментом, основу якого

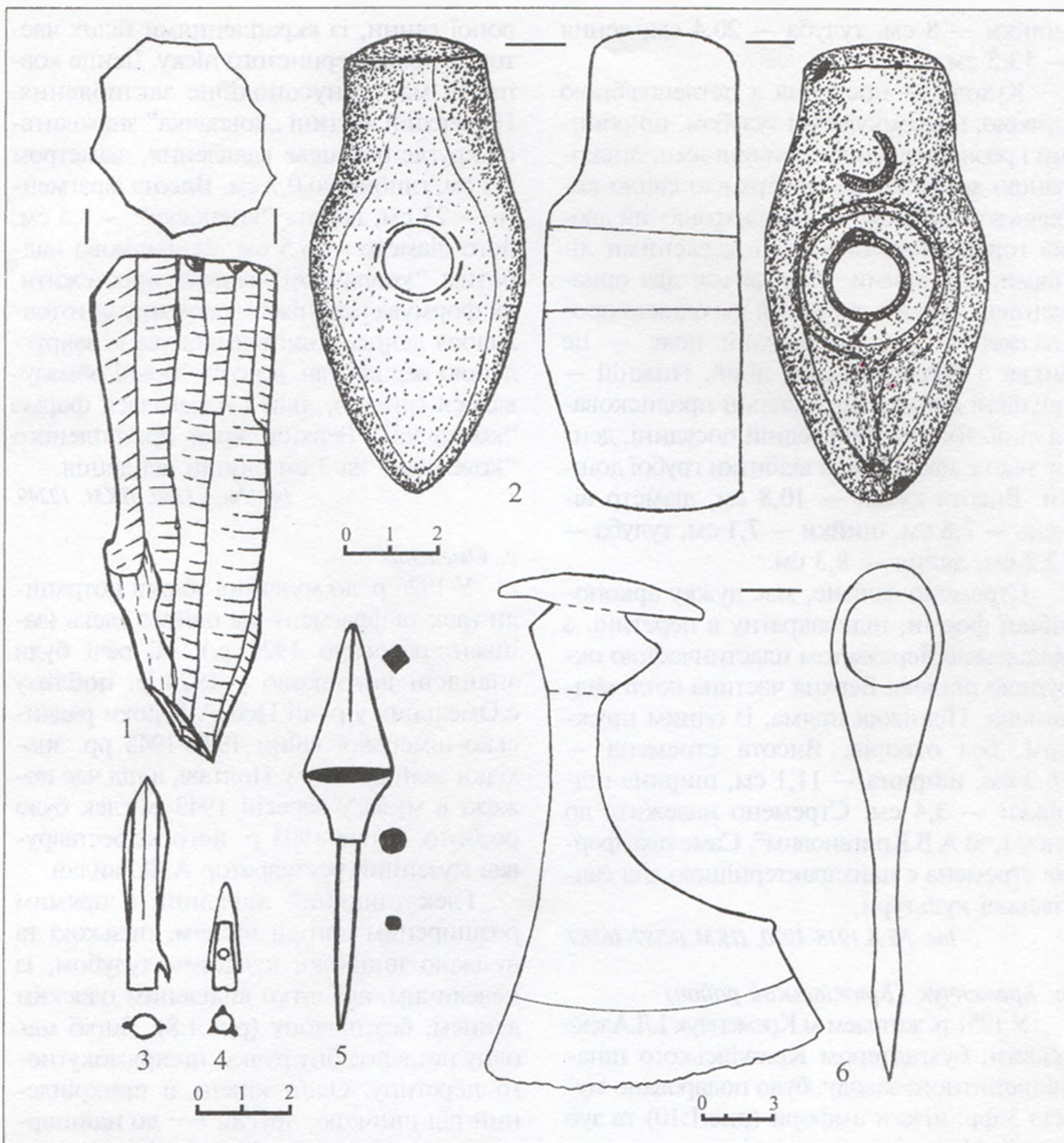

Рис. 2. 1 — Крамаренки, с. Нуклеус; 2 — Власівна, смт. Сокира-молот; 3 — Комсомольськ, м. Наконечник стріли. 4, 5 — Келеберда, с. Наконечники стріл; 6 — Редути, кол. хут.
 . 1 — кремій, 2 — камінь, 3-4 — бронза, 5-6 — залізо.

складають три горизонтальних пояси. Шийка в основі прикрашена двома ритованими лініями, між якими вписано подвійний зигзаг, нанесений зубчастим штампом. Тулуб оперізують три ритовані лінії, простір між якими заповнений скісними паралельними рисками, що утворюють горизонтальний ялинковий орнамент, ви-

конаний зубчастим штампом. У нижній частині тулуба розміщена ще одна ритована лінія. Окрім того, на плічках під носиком-зливом нанесені лисковані лінії, які утворюють косу сітку. На денці простежуються відтиски грубої дошки, на якій стояв сирий глек. Висота — 20 см, діаметри: вінця — 10,2 см (зі зливом — 11 см),

шийки — 8 см, тулуба — 20,4 см, денця — 13,5 см.

Кухоль — посудина з петлеподібною ручкою, приземкуватим тулубом, широкими і розведеними догори вінцями, лискованою зовнішньою поверхнею світло-коричневого кольору. Тулуб прикрашений двома горизонтальними прогладженими лініями, під якими знаходяться два орнаментальні пояси, розділені ще однією прогладженою лінією. Верхній пояс — це зигзаг з пролискованих ліній. Нижній — опущені донизу вертикальні пролисковані лінії. Як і на попередній посудині, денце також має помітні відбитки грубої дошки. Висота кухля — 10,8 см, діаметр вінець — 7,8 см, шийки — 7,1 см, тулуба — 12,2 см, денця — 8,3 см.

Стремено залізне, має дужку аркоподібної форми, підквадратну в перетині, з відділеною перехватом пластинчастою округлою петлею. Верхня частина петлі надламана. Підніжка пряма, із одним пружком, без отворів. Висота стремени — 16,3 см, ширина — 11,1 см, ширина підніжки — 3,4 см. Стремено належить до типу 1, за А.В.Кригановим²². Саме така форма стремени є найхарактернішою для салтівської культури.

Инв. № А.1918-1920, ПКМ.16587-16589.

м. Кременчук (Крюківський район)

У 1951 р. жителем м.Кременчук І.Л.Алексєєвим, бухгалтером Крюківського шпалопропитного заводу, було подаровано музею 3 фр. ніжки амфори (рис.1:10) та зуб коня²³. Ці речі виявлені під час копання погребя у 1941 р. на території садиби, за адресою: вул. Східно-Набережна, 15, на „на глибині 1,5 м у шарі піску, який залягав під чорноземом та глиною. На площі 3х3 м знайдено 4 фр. амфори і 4 зуба тварин. На одному фрагменті амфори було клеймо”. На жаль, уламок амфори із клеймом та решта зубів були втрачені. Три фрагменти є ніжкою гостроденної ковпачкової хіоської амфори IV-III ст. до н.е.²⁴ Амфора виготовлена із помаранчево-чер-

воної глини, із вкрапленнями білих часток та дрібнозернистого піску. Денце ковпачка має конусоподібне заглиблення. На верхній частині „ковпачка” знаходиться кругле пальцеве вдавнення, діаметром 1,2 см, глибиною 0,2 см. Висота фрагмента — 23 см, висота „ковпачка” — 8,5 см, його діаметр — 6,5 см. За частково надбитим „ковпачком” можна простежити, як формувалася ніжка: спочатку виготовлялося денце, у вигляді конуса із закругленою вершиною, а потім ззовні обмазувалося глиною, якій і надавалася форма „ковпачка”. Верхній край приліпленого „ковпачка” на 3 см вищий від денця.

Инв. № А.1260, ПКМ. 12249.

с. Омельник

У 1926 р. до музейної збірки потрапили глек та фрагмент ще одного глека (заінвентаризовано 1927 р.). Ці речі були знайдені випадково у 1924 р. поблизу с.Омельник у річці Псел²⁵. В роки радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. знахідки залишилися у Полтаві, а під час пожежі в музеї у вересні 1943 р. глек було розбито. Лише 1993 р. його відреставрував музейний реставратор А.Ф.Гайдай.

Глек глиняний ліплений, з прямим розширеним догори вінцем, низькою та вузькою шийкою, кулястим тулубом, із невеликим, але чітко виділеним пласким денцем, без піддону (рис.1:8). Виріб має одну петлеподібну ручку, підпрямокутної перетину. Один кінець її прикріплений під шийкою, другий — до найширшої частини тулуба. Від кінців ручки на плічках і тулубі попарно, у вигляді вусів, розходяться чотири валики, довжиною 5,0-5,5 см, шириною: вгорі — 1,7 см, внизу — 2,2 см. Верхня пара валиків розходиться в різні боки паралельно краю вінця. Нижня пара, заокруглюючись, звернена на тулубі до низу. Ще один невеликий валик, довжиною 2 см, шириною 1,7 см і висотою 0,2-0,4 см, спускається донизу від нижнього кінця ручки. Поверхня глека шерехата, в результаті нерівномірного

випаду (можливо, повторного, під час пожежі 1943 р.) має плямисте забарвлення коричневого, бурого та чорного кольорів. Розміри глека: висота — 26,5 см, діаметр вінця — 12,5 см, діаметр тулуба — 23 см, діаметр дна — 11,5 см, товщина стінок — 1,0-1,15 см, ширина ручки — 3,1 см, товщина ручки — 2,5 см. Глек відноситься до середньосарматського часу.

Аналогічні знахідки глеків із валиками, які спускаються від ручок, відомі серед пам'яток перших століть н.е. на Північному Кавказі²⁶, в Тірітаці²⁷ та Ілураті. В останньому випадку посудина має видовжене горло та дві ручки із наліпами²⁸.

Инв. № А.150, ПКМ.150.

Фрагмент від іншої посудини серед перегорілих матеріалів 1943 р. в археологічній колекції музею поки що не виокремлено, тому наводимо його опис за „Каталогом Археологічного відділу”: „Фрагмент глека з низькою шийкою й одігнутими вінцями, роблено з сірої в доброму гарті глини, оперезаного попід плечима двома рівнобіжними заглибленими пасмужками, між яким решітчастий узор із таких самих, тільки вужчих пасмужок. Грубін стінки 0,5-0,7 см. ... — вкритий рудими ржавими плямами”²⁹.

хут. Редути

У листопаді 1972 р., знову ж таки І.Л.Алексєєвим, було передано до ПКМ залізну сокиру доби Київської Русі (рис.2: б), знайдену поблизу хут.Редути. Сокира має відтягнуте до низу лезо, дві пари бокових відростків і видовжений вирізний обух. Довжина — 21,5 см, довжина лезової частини — 14 см, довжина обуха — 8,4 см, товщина обуха — 4,6 см, товщина стінки — 0,45 см, діаметр отвору — 3,6 см, вага — 960 гр. Взявши до уваги параметри виробу, його можна віднести до групи робочих сокир. За класифікацією О.М.Кирпичникова, подібні сокири відносяться до IV типу. З'явилися вони у X ст., а найбільшого поширення набули в XI - частково XII ст.³⁰

Инв. № А.2066, ПКМ.23396.

Представлена у публікації невелика добірка матеріалів, що походять з території Кременчуччини, охоплює широкий хронологічний діапазон історії мікрорегіону: кам'яна доба, період бронзи, ранній залізний вік, сарматський і римський час, давньоруська епоха. Збірка у деякій мірі ілюструє процес заселення та стародавню історію цієї території. Заслуговує на увагу унікальна знахідка у пониззі Псла глеків середньосарматського часу. Цікавим набутком колекції музею є й матеріали з одного із найпівденніших на Полтавщині селищ давньоруського та післямонгольського часу, виявлені поблизу м.Комсомольськ.

Література

1. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — С.61.
2. Лутова Л.М., Мироненко К.М. Поселення XIII-XV ст. поблизу Комсомольська // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.122-124.
3. Луговая Л.М., Мельникова И.С., Некрасова А.Н. Отчет о разведках по Полтавской области для подготовки материалов к составлению «Свода памятников» в 1986 г. // НА ПКМ. — Спр. 03-260/1.
4. Мельникова И.С. Раскопки курганов у сел Мушты и Кириленки // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.59-65; Мельникова И.С. Отчет о раскопках кургана у с.Кириленки Кременчугского района Полтавской области в 1989 г. // НА ПКМ. — Спр. 03-295; Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — С.27. — Рис.23.
5. Рудинський М. Результати екскурсії в Кременчуцький та Кобеляцький повіти 20.IX–29.X.1922 р. (доповідь Полтавському науковому товариству) // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — №2/2002 - №1/2003. — С.23-27;
6. Каталог археологічного відділу Музею. 1914-1941 рр. Рукопис // Архів фондів ПКМ. — Ч.ІІ. — Арк. 99 зв. 100. — № 3321.
7. Там само. — Арк.100. — № 3323.
8. Супруненко О.Б., Телегін Д.Я., Тітова О.М. Із робіт експедиції “Славутич” на Середньому Дніпрі // Археологія. — Київ, 1989. — № 2. — С.132. — Рис.1 (карта).
9. Николаев В.Ф. Отчет по Музею Полтавского Губернского земства за 1914 г. // Ежегодник Музея Полтавского Губернского Земства. 1914-1915 гг. — Полтава: изд. ЕИМ ПГЗ, 1917. — №3-4. — С.7; Рудинсь-

кий М.Я. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т.1. — С.65-66. — Табл. V:14; **Рудинський М.** Досліди на Полтавщині // КЗ ВУАК за 1926 р. — Київ, 1927. — С.152; Інвентарна книга ПДКМ. 1939 р. Рукопис // Архів фондів ПКМ. — Т.21. — Арк.342-343. — № 21038; [**Щербаківський В.**]. Діяльність музеїв // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип.1. — С.97; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.59; **Спицын А.А.** Поля погребальных урн // СА. — Москва, 1948. — Вып.10. — С.65-66; **Махно Е.В.** Памятники черняховской культуры на территории УРСР: (Материалы к составлению археологической карты) // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. — № 82. — С.39; **Супруненко О.Б., Кулатова Л.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В.** Старожитності Кременчука ... — С.21. — Рис.14; **Любичев М.В.** Черняховская культура Днепро-Донецкой лесостепи: История исследования и основные проблемы изучения — Харьков: Изд-во ХНУ, 2002. — С.155, 174.

10. **Рудинський М.Я.** Кантемирівські могили римської доби // Зап. ВУАК. — Київ, 1930. — Т.1. — С.136, 148-149. — Рис.4.

11. **Ляпушкин И.И.** Памятники культуры „полей погребений” первой половины I тысячелетия н.э. Днепро-Донецкой лесостепной Левобережья // СА. — Москва, 1950. — Т.ХІІІ. — С.17. — Рис.4.

12. **Петров В.П.** Черняховский могильник (по материалам раскопок В.В.Хвойки в 1900-1901 гг.) // МИА: Древности эпохи сложения восточного славянства. — Москва: Наука, 1964. — № 116. — С.102. — Рис.6:18.

13. **Петров В.П.** Масловский могильник на р.Товмач (по материалам раскопок П.И.Смоличева и С.С.Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.) // МИА. — Москва: Наука, 1964. — № 116. — Рис.14:9; **Смоличев П.** Археологічні дослідження в околицях м-ка Златополя, на Черкащині року 1926. (Коротке звітження за розкопки біля с.Маслової) // КЗ ВУАК за 1926 р. (за каталогом звітної виставки). — Київ, 1927. — С.154. — Рис.ХХХІІІ.

14. **Мокляк В.О.** Поховання черняхівської культури в с.Воронинці Оржицького району // АЛУУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — С.92-93. — Рис.2:8.

15. **Богусевич В.А.** Погребение черняховской культуры в г.Сумы // КСИА ИА АН УССР. — Киев, 1960. — Вып.10. — С.105. — Рис.2.

16. **Мелюкова А.И.** Вооружение скифов // САИ. — Москва: Наука, 1964. — Вып.Д 1-4. — С.22. — Табл.V.

17. **Медведев А.Ф.** Ручное метательное оружие (Лук и стрелы, самострел) VIII – XIV вв. // САИ. — Москва: Наука, 1966. — Вып.Е1-36. — С.80.

18. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.61.

19. **Мелюкова А.И.** Вооружение скифов. — С.18.

20. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.61;

Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Авт. Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава, 1985. — С.6. 21. **Мельникова І.С.** Салтівське поховання в околицях Кременчука // АЛУУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.116; **Супруненко О.Б., Кулатова Л.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В.** Старожитності Кременчука ... — С.25. — Рис.19.

22. **Криганов А.В.** Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. — С.105.

23. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.61.

24. **Зеест И.Б.** Керамическая тара Боспора // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. — С.78-79.

25. **Т[ахтаї] А.** Археологічна робота Музею 1926-27 р. // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т.1. — С.284; **Каталог Археологічного Відділу Музею // Архів фондів ПКМ.** — Ч.ІІ. — Арк.148 зв. — № 3674; **Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею.** Рукопис // Архів фондів ПКМ. — Т.27. — Арк.42-43. — № 30915.

26. **Скалон К.М.** Изображения животных на керамике сарматского периода // Тр. Отд. истории первобытной культуры ГЭ. — Ленинград, 1941. — Табл. X, XI; **Абрамова М.П.** К вопросу о связях населения Северного Кавказа сарматского времени // СА. — Москва, 1979. — № 2. — С.42-43.

27. **Кастанаян Е.Г.** Сарматские сосуды Тиритаки с ручками в виде животных // СА. — Москва, 1951. — Т.ХV. — С.251. — Рис.5.

28. **Кастанаян Е.Г.** Лепная керамика Илурата // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. — №85: Боспорские города. Работы Боспорской экспедиции 1946-1953 гг. — Т.ІІ. — С.276. — Табл. V:12.

29. **Каталог Археологічного Відділу Музею. 1914-1941 рр.** Рукопис // Архів фондів ПКМ. — Ч.ІІ. — Арк.148 зв. — № 3675.

30. **Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие / Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени. — Москва-Ленинград: Наука, 1966. — Вып. Е1-36. — С.36-37.

Луговой Р.С., Ткаченко А.М.
**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАХОДКИ ИЗ
 КРЕМЕНЧУГСКОГО РАЙОНА В СОБРАНИИ
 ПОЛТАВСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ**
Резюме

Публикация, подготовленная по принципу каталога, посвящена описанию и анализу археологических материалов, выявленных на территории Кременчугского района Полтавской области, хранящихся в коллекции Полтавского краеведческого музея.

02.11.2003.

ДВА ПОСЕЛЕННЯ ДРУГОЇ ЧВЕРТИ - СЕРЕДИНИ I тис. н.е. НА ТРАСІ НАФТОПРОВОДУ МІЧУРИНСЬК-КРЕМЕНЧУК

Кременчук, втративши досить давно роль губернського, політичного та культурного центру Подніпров'я, завдяки зручному географічному положенню та корисним копалинам, зберіг за собою місце одного з економічних лідерів регіону, а стосовно нафтопереробки — столиці Лівобережного Подніпров'я. Саме до Кременчука тягнуться нафтоносні артерії, головною з яких є нафтопровід Мічуринськ — Кременчук, на трасі якого у 2003 р. і проводилися археологічні дослідження.

У ході здійснення наукової археологічної експертизи ділянок землевідводів на нафтопроводі автором було виявлене поселення черняхівської культури, розташоване на північній околиці с. Лучка Липоводолинського р-ну Сумської обл. Південним краєм селища саме і проходили основна і запасна гілки нафтопроводу.

Траса нафтопроводу прокладена найоптимальнішим маршрутом, лише зачепивши південну периферію черняхівського селища. За 40–50 м південніше, на протилежному, правому березі струмка, розташовується поселення пеньківської культури Лучка-2. В разі проходження нафтопроводу через селище було б знищено кілька тисяч квадратних метрів цієї пам'ятки. Нафтопровід споруджувався у 70-і роки ХХ ст., коли археологічні дослідження на цій новобудові не проводилися.

Багатошарове селище *Лучка-1* (рис.1) розташоване між с. Лучка і південною околицею с. Русанівка. Воно знаходиться на правому березі р. Хорол — основної правої притоки Псла, займаючи підвищення першої надзаплавної тераси. Висота над рівнем заплави — від 1 до 5 м. Найбільш підвищена — центральна частина селища. На цій ділянці поселення, безпосередньо над краєм крутого схилу, існує са-

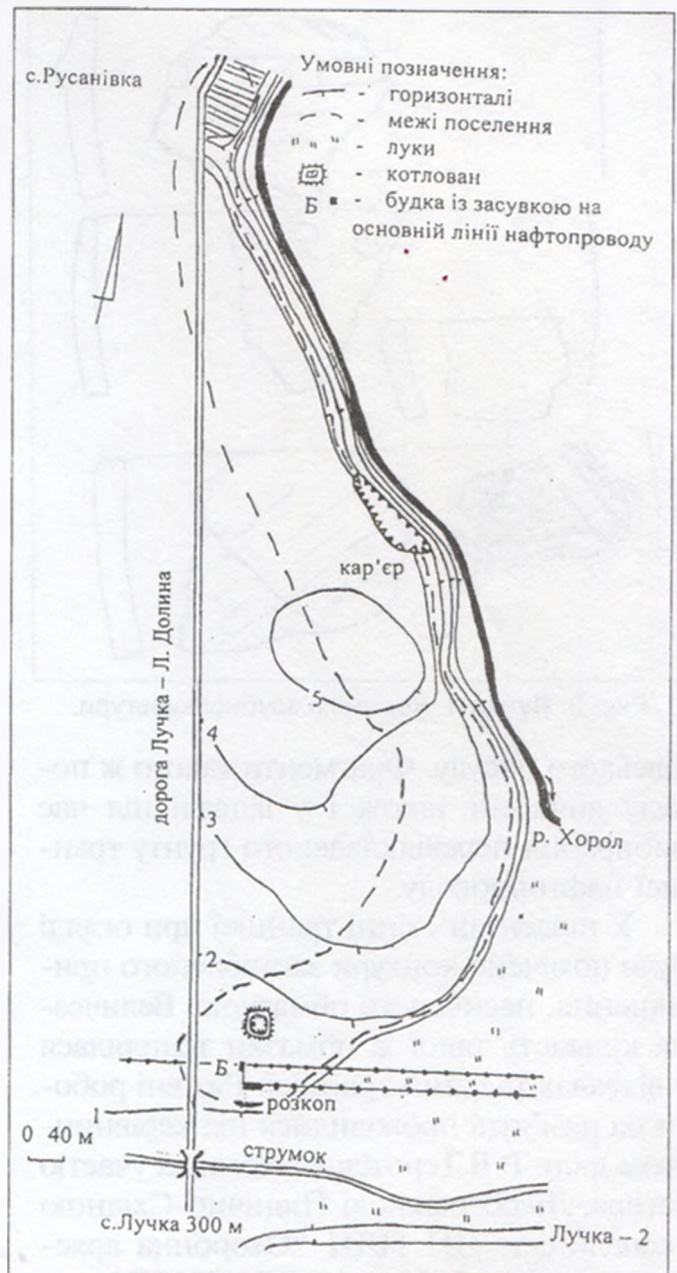

Рис. 1. Селище Лучка-1. План.

мочинно функціонуючий кар'єр (культурний шар тут досягає потужності 0,6 м). З території селища, яке дугоподібно тягнеться на відстань понад 1,2 км, походять фрагменти кераміки черняхівської культури та доби пізньої бронзи — зрубної культури (рис.2). На південному краї селища знаходиться котлован, у відвалах якого трапляються крупні уламки черня-

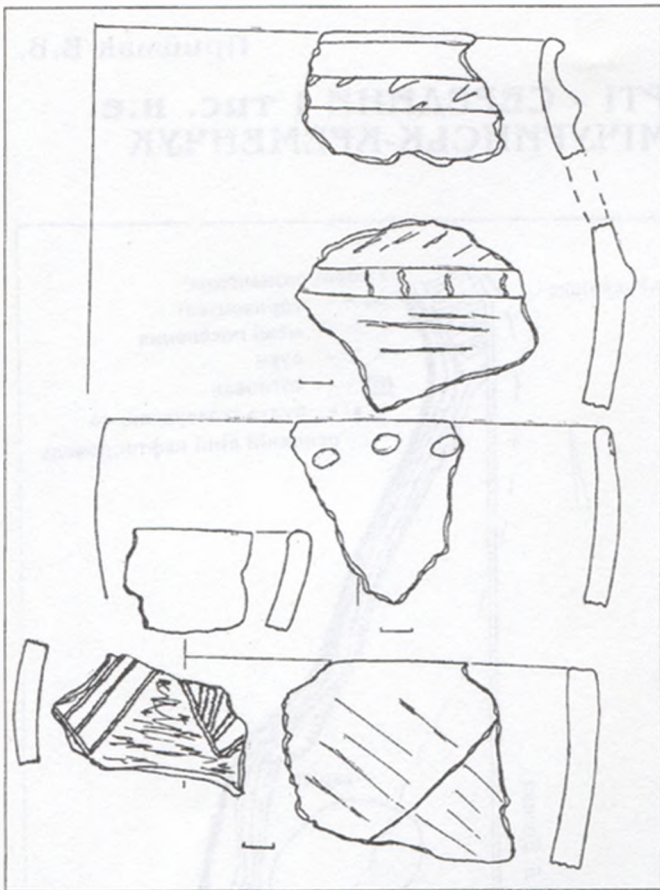

Рис. 2. Лучка-1. Кераміка зрубної культури.

хівського посуду. Фрагменти такого ж посуду виявлені також і у відвалі під час вибирання перевідкладеного ґрунту траншеї нафтопроводу.

У південній стінці траншеї при огляді було помічено контури заглибленого приміщення, насиченого обмазкою. Величезна кількість такої ж обмазки траплялася у відвалах та самій траншеї. Рятівні роботи на пам'ятці проводилися під керівництвом д.і.н. Р.В.Терпиловського, за участю автора, Лівобережною Північно-Східною експедицією ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" ІА НАНУ.

Розкоп № 1 (рис. 3) було закладено за контурами траншеї нафтопроводу, він мав розміри 20 x 3 м, зорієнтований за сторонами світу, з відхиленням на 10° (північна і південна стінки мали азимут 80°). Зі врахуванням пошкоджень у західній частині розкопу його фактична площа становила 58 кв. м. Північна стінка майбутнього розкопу дуже постраждала, хоча в ній і зафіксовано культурний шар,

тому в стратиграфічному відношенні важливішою виявилась південна стінка траншеї. Внаслідок нівелювання межа між заплавою і краєм першої надзаплавної тераси в цьому місці на поверхні непомітна. Материк залягав на глибині близько 1,3 м практично по всьому розкопу. За "0" було обрано рівень сучасної поверхні у південно-західному кутку розкопу. На значних ділянках розкопу ґрунт виявився повністю перевідкладеним, аж до материка.

Безпосередньо під трубою нафтопроводу, при зачистці, було відкрито серію стовпових ямок, глибиною від 0,1 до 0,2 м і діаметр 0,2–0,6 м. Характерним для ямок, що знаходилися безпосередньо під трубою, була їх витягнутість у напрямку захід – схід (рис.3). Характер заповнення ямок не викликав сумнівів у їх черняхівському походженні: особливо показовою була присутність глиняної обмазки.

Аналіз профілів розкопу і серії із 7 ямок (ще одна могла бути зруйнована) вказує на те, що досліджено унікальний для черняхівського домобудівництва тип споруди — велике приміщення, які, звичайно, бувають наземними. Як вказують В.Д.Баран та Л.В.Вакуленко, таких приміщень у черняхівському домобудівництві налічувалось близько 30 із кількох сотень досліджених. Найближчим, за розмірами і заглибленістю у ґрунт, є розкопане О.І.Журком приміщення № 3 (14,8 x 4,8 м) на селищі Велика Слобода біля Кам'янця–Подільського на Дністрі¹.

Зафіксоване у розкопі селища Лучка-1 приміщення було заглибленим у материк лише західною частиною майже на 1 м. Східна частина житла, що простежується у профілі, була впушеною у шар чорнозему, потужністю близько 0,4 м, до материка, не врізаючись в останній. Намагання отримати більш–менш рівну підлогу і призвело до заглиблення західної частини житла у материк.

Досліджене житло мало довжину до 14 м (частина профілю зачищена вже

поза межами розкопу, азимут стінки від репера становить 210°), було зорієнтованим за сторонами світу стінами, ширина житла перевищувала 2 м (очевидно, між 4 і 6 м). Судячи з нерівномірного характеру заповнення, західна частина приміщення, довжиною 8–10 м, була житловою. Тут виявлена найбільша кількість глиняної обмазки, потужність завалу якої становить не менше 0,8 м. Притому у наявності є й горілий лінзоподібний шар (до 0,4 м), який підстилає найближчий до західної стінки шар завалу. Такий же потужний шар завалу обмазки розчищено і біля східного краю житла. Не зовсім зрозумілим залишається походження плями чорнозему з незначною кількістю обмазки у профілі: це може бути як перекоп обмежених розмірів, так і яесь приміщення всередині житла, адже, як правило, великі черняхівські житла мали кілька камер. Північна стінка житла фіксується стовпами, частина з яких, кутові, на 2 м виходять за межі житла у східному напрямку. Північний профіль розкопу показує відсутність тут слідів житла і наявність потужного перекопу у північно-східному куті розкопу. В ямках та культурному шарі практично не знайдено виразних фрагментів черняхівського посуду та індивідуальних знахідок, що позбавляє можливості надійно датувати приміщення. Проте велика кількість знайдених у відвалах (переважно північному, висотою до 3 м) фрагментів обмазки і черняхівської кераміки та характер приміщення, переконують у належності даного житла до черняхівської культури.

Черняхівська кераміка належить до ліпної, гончарної з лискованою та шерехатою поверхнями (рис.4). Кілька ліпних вінець та дрібних стінок зі слідами штучно ошершавленої поверхні відповідають характеру домобудівництва і вказують на присутність на цій пам'ятці германських етнічних елементів. Найвиразніше на території північно-східного регіону Дніпровського Лівобережжя вони виявляються

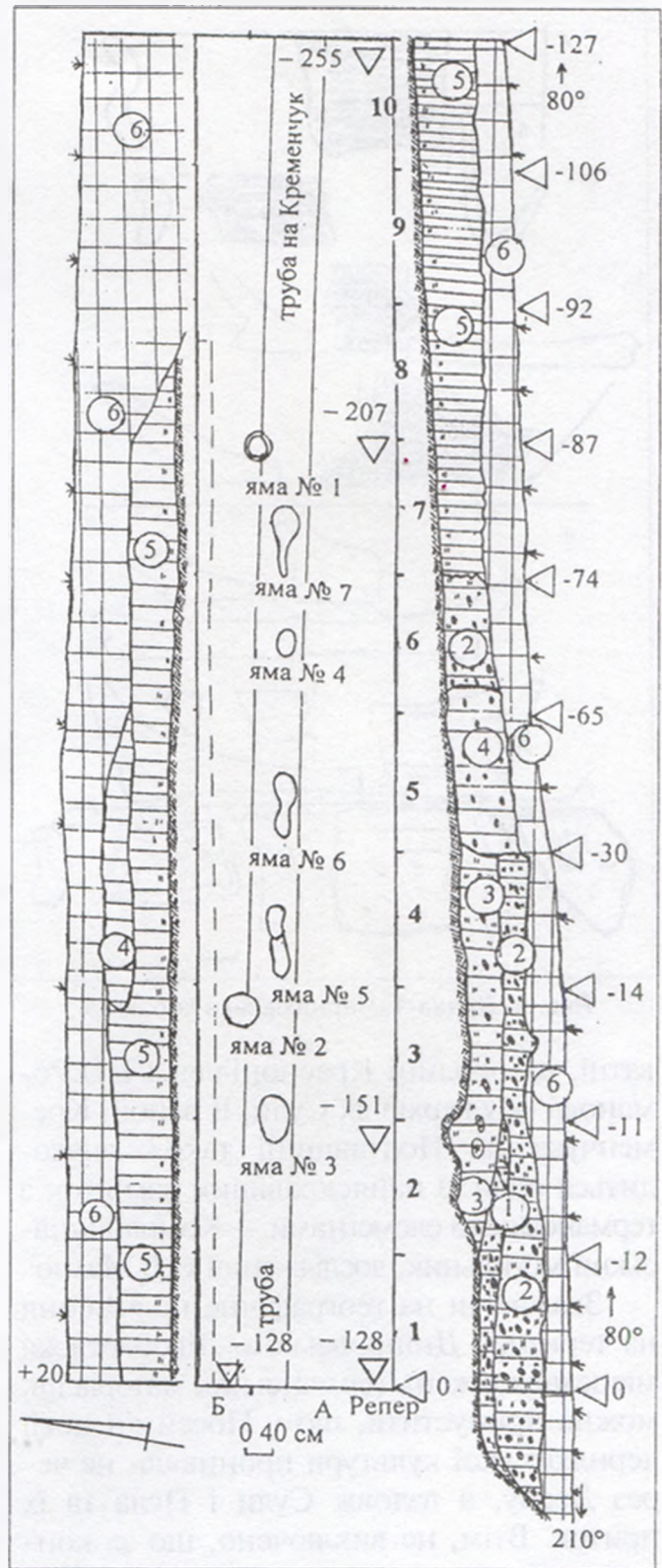

Рис. 3. Лучка-1. Розкоп № 1. План.

на селищі поблизу Білопілья, яке досліджувалося Г.М.Некрасовою, у межиріччі Псла і Сейму. Крім того, наземне двокамерне приміщення черняхівської культури дослідив О.І.Журко на одному із селищ на правій притоці Псла — р.Сиро-

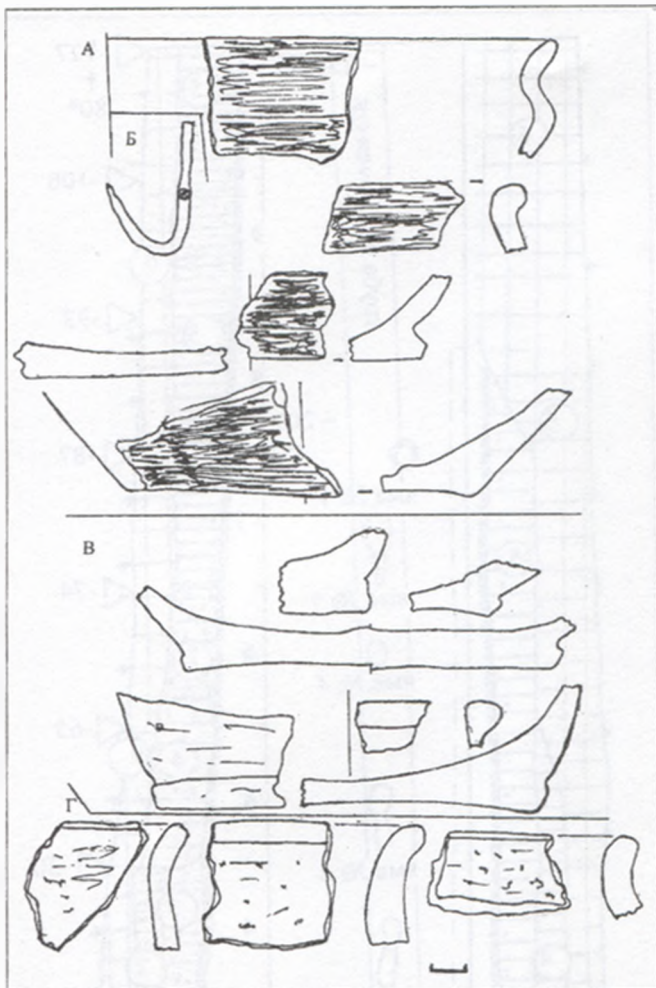

Рис. 4. Лучка-1. Черняхівська кераміка.

ватці, на околиці Краснопілля, і Г.О.Романова — у верхів'ях Сули. В районі Кременчука на Полтавщині також знаходиться одна із найяскравіших пам'яток з германськими елементами — Компанійцівський могильник, досліджений Є.В.Махно².

Зважаючи на географічне положення на території Дніпровського Лівобережжя місцезнаходжень германських матеріалів, можна припустити, що у Посейм'я носії черняхівської культури проникали не через Десну, а вздовж Сули і Псла та їх приток. Втім, не виключено, що за концентрацією готського населення у Посейм'ї та верхній частині середньої течії Псла, стоїть намагання забезпечити порядок на кордоні із населенням деснинського варіанту київської культури, яке, на думку Р.В.Терпиловського і А.М.Обломського, перебувало у ворожих стосунках із черняхівськими насельниками Лівобереж-

ного Лісостепу. Проте, навіть із цих міркувань, р.Псел мала відігравати важливу роль водної магістралі від північно-східної околиці вглиб черняхівського масиву пам'яток, тому присутність германського населення на кінцевих пунктах водного шляху по території Лівобережжя (в районі Сум, де знаходяться відгалуження до Сейму, і Кременчука) є закономірною.

Необхідно зазначити, що на Лохвицькому могильнику, розташованому неподалік перехрестя сухопутного шляху на захід і Ромоданівського на південь та річкової транспортної артерії — Сули, виявлені поховання, в одному з яких є відерцеподібна підвіска, що вважається одним з індикаторів присутності германців у черняхівській культурі. Відстань між Лохвицьким могильником і селищем Лучка-1 становить близько 45 км.

Відкриття селища *Лучка-2* також становить значний інтерес. Селище розташовується за 40–50 м від південної околиці селища *Лучка-1* (рис.5). Знаходиться в місці впадіння у долину Хоролу невеликого струмка, який відділяє обидва поселення. Пам'ятка займає першу надзаплавну терасу правого берега р.Хорол, висота якої досягає 3 м. Поселення витягнуте із південного заходу на північний схід на 550 м, з півночі на південь — на 80–100 м. Потужність культурного шару — 0,3–0,5 м. Територія селища зайнятагородами. На ній у великій кількості трапляються уламки пенківського ліпного посуду, представлені уламками вінець та стінок, в т.ч. з характерним ребром, а в західній частині — фрагменти черняхівського посуду, однак, у значно меншій кількості та більш подрібненого (рис.6). Поселення розташовується на відстані близько 50 км від досліджуваного В.А.Іллінською та О.В.Сухобоковим селища Курган-Азак на Пслі і близько 50 км — від селища Сенча на Сулі, майже на однаковій віддалі між ними. На північ від с.Лучка, на такій же відстані, знаходиться група черняхівських і колочинських пам'я-

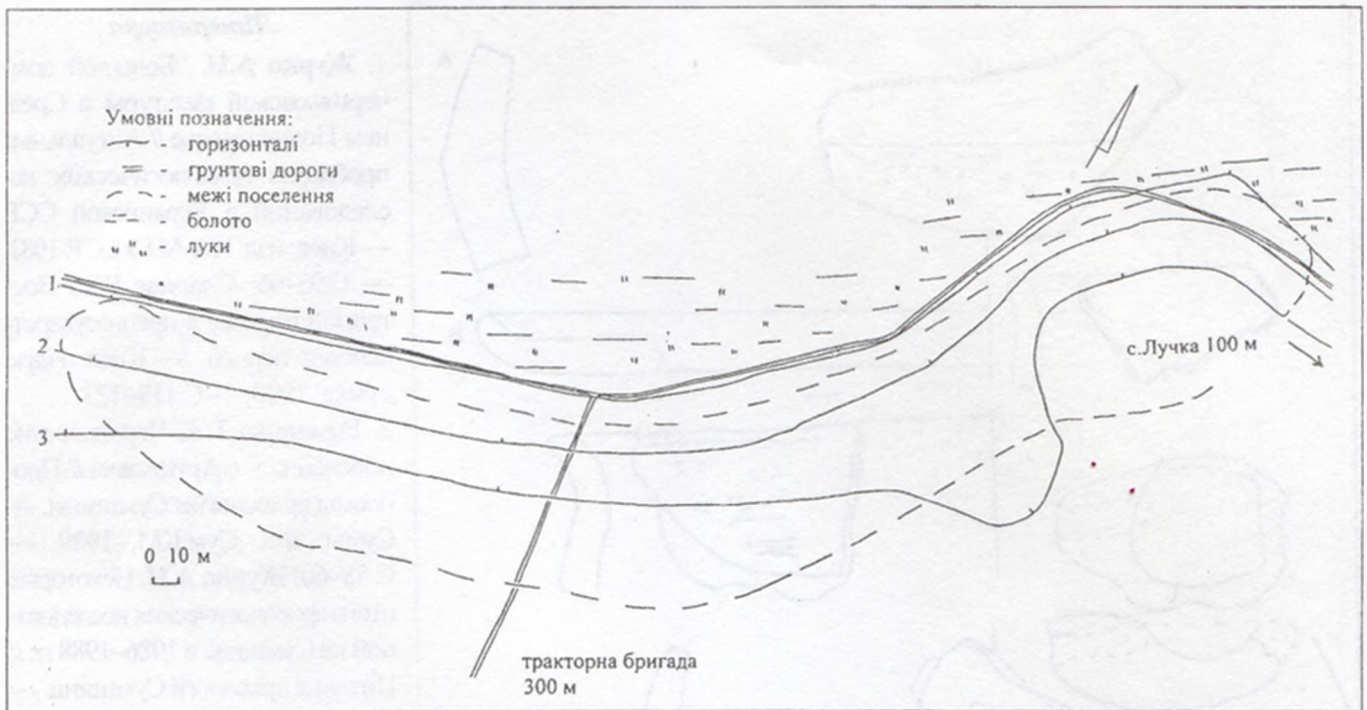

Рис. 5. Селище Лучка-2. План.

ток на Сулі (Беседівка, Великі Будки та ін.), які вивчалися Є.В.Махно та колективом дослідників з північної столиці Росії (Є.О.Горюнов, В.М.Горюнова, Г.О.Романова)³. Досить перспективним у плані вивчення мікрорегіонів уявляється розташування поряд селищ двох культур, з різними господарськими моделями існування.

У V ст. носії київської культури з Подесення та Посейм'я проникали вглиб Лівобережжя, після відходу на Захід готів, внаслідок чого і склалися колочинська та пеньківська культури. Саме дещо східніше Рильська, на думку А.М.Обломського, проходить межа між деснинським і сеймсько-донецьким локальними варіантами київської культури. Присутність колочинських елементів далеко на півдні, на Ворсклі, у районі Полтави, засвідчена матеріалами селища Полузир'я⁴. А.М.Обломський та Р.В.Терпиловський схильні пояснювати відмінності між пеньківськими пам'ятками саме етнографічними причинами, тобто, спадкоємністю традицій різних груп київської культури⁵. Очевидно, із Сейму носії різних варіантів київської культури лівими притоками першого і правими притоками Псла потрапляли до

долини останнього, а звідти — у басейн Ворскли. Судячи зі строкатості етнічної ситуації на Ворсклиці і її притоці Пожні, саме через останню та праві притоки Псла — Рибицю і Сироватку — могли просуватися носії традицій деснинського варіанту київської культури до Поворскля. Певну роль в цих міграціях відігравали і р.Сула та, як свідчать матеріали селищ біля с.Лучка, р.Хорол. Наступні дослідження обох пам'яток перспективні в плані уточнення ходу процесів формування колочинської і пеньківської культур на Лівобережжі, а також у контексті з'ясування механізму адаптації господарства населення київської культури до нових для них ландшафтних умов.

Вибір місця для поселення на нових територіях у носіїв традицій деснинського і сеймсько-донецького локальних варіантів київської культури зумовлювався певними факторами, які залишаються поки що невідомими. До них, звичайно, належать своєрідні риси господарювання у Поліссі, насамперед, скотарство. На сьогодні можна припускати, що в нових умовах повинні були враховуватися і такі фактори:

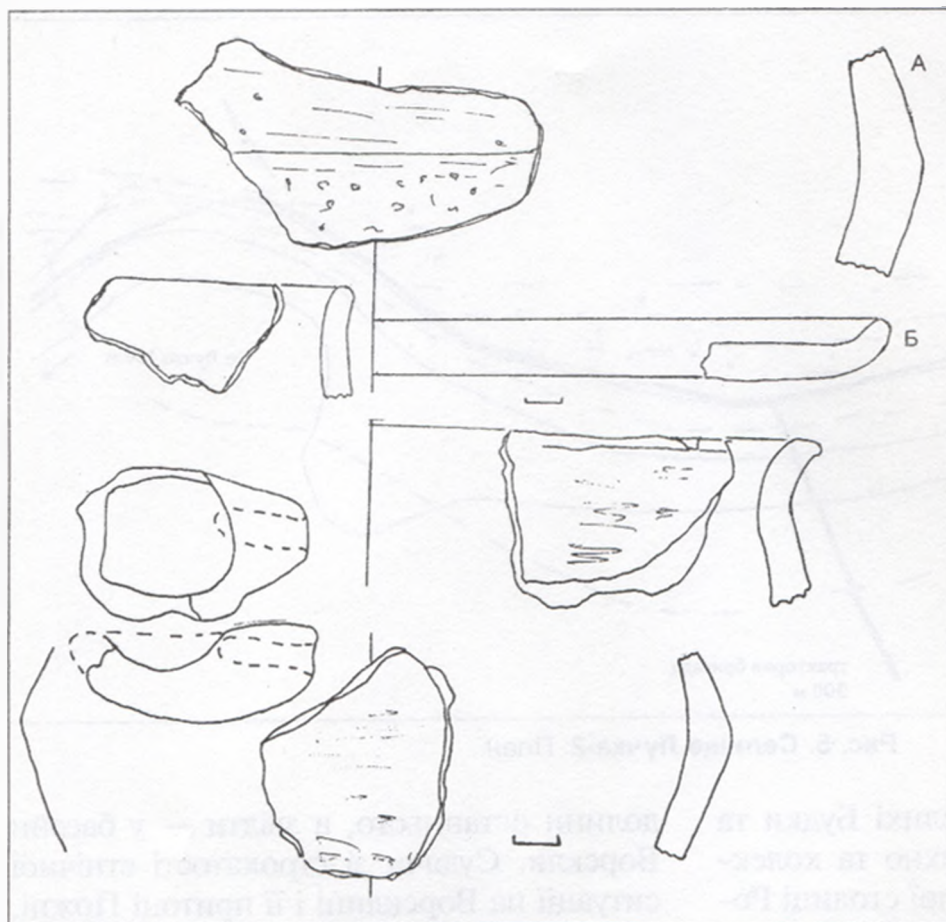

Рис. 6. Лучка-2. Черняхівська (а) та пеньківська (б) кераміка.

— знайомство зі способом обробітку чорноземів (сірих лісових ґрунтів та опідзолених);

— наявність ґрунтів, які не встигли вкритися потужним шаром дерну (що, звичайно, відбувається за період в 30 років);

— наявність на черняхівських поселеннях певної кількості носіїв традиції обробітку чорноземів (за умови відсутності такого досвіду у переселенців).

З'ясувати, чи це так, можна лише шляхом вивчення діахронних пам'яток мікрорегіонів або поселень, на яких є на шарування черняхівської і колочинської або пеньківської культур. Такі роботи були розпочаті Є.О.Горюновим у Посуллі, здійснюються автором (за участю М.В.Любичева та Д.В.Середі) на пам'ятках околиць Сум (Токарі, Бездрик). Перспективними для такого вивчення мікрорегіонів є групи селищ на р.Многа, в районі сіл Вороньки, Пізники, Городище, а також — обидва селища поблизу с.Лучка.

Література

1. Журко А.И. "Большой дом" черняховской культуры в Среднем Поднестровье // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. — Киев: изд. ИА АН УССР, 1981. — С.95–96; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — Киев: Наук. думка, 1990. — С.119–123.
2. Романова Г.А. Черняховские поселения у с.Арпоховка // Проблемы археологии Сумщины. — Сумы: изд. Сум.КМ, 1989. — С.58–60; Журко А.И. Некоторые итоги археологических исследований на Сумщине в 1986–1988 гг. // Питання археології Сумщини. — Суми: вид. Сум.КМ, 1990. — С.69–73. — Табл.14.
3. Романова Г.А. Там же; Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеимерское и гуннское время (середина III – первая половина V в н.э.). — Москва: Наука, 2003. — С.111.

4. Казанский М.М., Середа Д.В. Поселение пеньковской культуры Полузорье – 1 на Полтавщине // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.25.

5. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Славянское поселение и кочевнический могильник V–VII вв. на Ворскле // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.14.

Приймак В.В.

ДВА ПОСЕЛЕНИЯ ВТОРОЙ ЧЕТВЕРТИ – СЕРЕДИНЫ I тыс. н.э. НА НЕФТЕПРОВОДЕ МИЧУРИНСК - КРЕМЕНЧУК

Резюме

Статья посвящена двум памятникам — черняховской и пеньковской культур, — расположенным рядом, в верховьях р.Хорол (бассейн р.Псел), на границе Сумской и Полтавской областей Украины. На черняховском селище исследована часть большого дома, который, в отличие от большинства аналогичных, был углублен в грунт.

30.11.2003.

О СПОСОБЕ ОРГАНИЗАЦИИ ГОНЧАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОЙ ЛЕСОСТЕПИ В V-VIII вв. н.э.

Поводом для написания этой статьи послужило открытие гончарного горна около с.Ксизово Задонского района Липецкой обл. в Лесостепном Подонье (рис.1). Печь для обжига керамики была найдена местным жителем, который сообщил об этом экспедиции Липецкого госпедуниверситета, проводившей исследования неподалёку от села¹. К сожалению, находчик на месте развала печи вырыл яму, чем сильно повредил её остатки. Многие детали конструкции горна, по этой причине, проследить не удалось. Ясно лишь, что печь была выкопана в глинистом грунте берега Дона. Глубина её основания от дневной поверхности составляла около 1,6 м, при общей толщине слоя гумуса в этом месте — не более 0,3-0,7 м. Нижняя часть печи в плане была овальной, размерами 1,74 x 2,12 м. Стенки куполообразно суживались кверху. В заполнении горна и в отвале ямы находчика была обнаружена гончарная керамика, в т.ч. и бракованная. По фрагментам удалось восстановить форму верхней части округлобokoго горшка (рис.2:1) и полный профиль широкодонной миски (рис.2:2). Кроме того, в печи была найдена серия обломков каких-то, не поддающихся реконструкции, сосудов с ручками (рис.2:4,5).

Происходящие из горна черепки имели черный или серый цвет (в т.ч. и серый в изломе). Керамика хорошо обожжена, тесто — плотное, без четко выраженных примесей. Поверхность горшка, миски и некоторых других сосудов покрыта горизонтальным лощением, как снаружи, так и изнутри. На ней встречается орнамент в виде пролощенных зигзагов из 3-4-х параллельных линий, неглубоких горизонтальных каннелюр. Поверхность других сосудов — шероховатая.

Керамика из ксизовской печи имеет

аналогии среди продукции гончаров позднеантичных городов Северного Причерноморья — от Нижнего Подунавья на западе до Пантикапея и Фанагории на востоке. К сожалению, массовая гончарная керамика позднеантичных городов опубликована выборочно. По этой причине можно найти параллели лишь некоторым формам сосудов и деталям их орнаментации.

Сковороды с вертикальными стенками, утолщенным и отогнутым наружу краем найдены в Пантикапее, в т.ч. и в слоях III-IV вв.² Орнамент в виде зигзага из трех-четырех параллельных линий известен на керамике Пантикапея и Фанагории III-IV вв.³ Гончарные горшки, по общей профилировке и пропорциям похожие на ксизовские, происходят из позднего горизонта Танаиса (гуннский период), имеются на этих горшках и слабо углубленные горизонтальные желобки⁴. Венчики с вертикально срезанным внешним краем, плоской поверхностью со стороны устья, в сочетании с отчетливо выраженной шейкой и округлобokoим туловом, характерны для некоторых форм кухонных горшков IV-VI вв. Нижнего Подунавья как серо-, так коричнево- или красноглиняных (тип II из горизонтов С-Е крепости Ятрус в Болгарии и аналогичные — из ряда других пунктов)⁵. Правда, сосуды Нижнего Подунавья не украшались фризом из пролощенных зигзагов, как керамика из Замятино и Ксизово.

Сама печь, по всей видимости, функционировала в V в. Обломки сосудов, судя по деталям орнаментации и особенностям формы венчика, изготовленные мастером из Ксизово, обнаружены на поселениях Замятино-7 и 8, расположенных в 2 км выше по течению Дона. Эти памятники датируются концом IV - второй половиной V вв.⁶

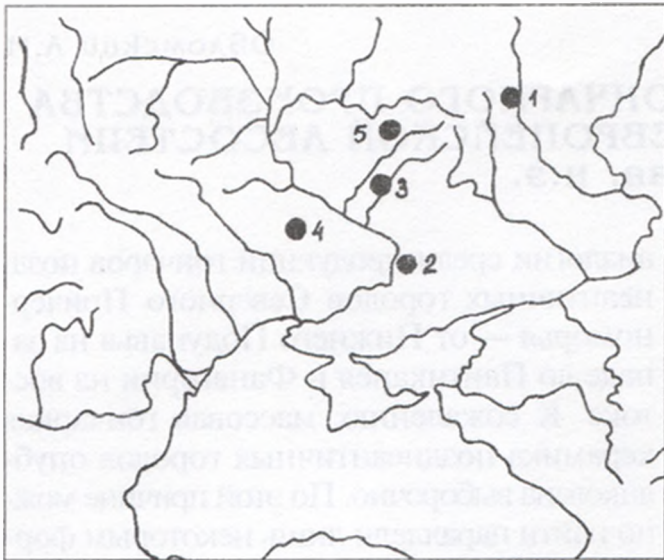

Рис. 1. Гончарные центры на территории Днепро-Донской лесостепи.

1 - Ксизово; 2 - Балка Канцерка; 3 - Мачухи (Судиевка); 4 - Пастырское; 5 - Битица.

Находка в Верхнем Подонье гончарного горна гуннского времени, где обжигали керамику позднеантичного облика, кажется исключительным явлением лишь на первый взгляд. На территории Лесостепи Восточной Европы археологам известны несколько гончарных центров раннего средневековья, позволяющих поставить вопрос, каким образом и кем были предприняты попытки организовать ремесленное производство керамики в этом регионе в период, наступивший после исчезновения черняховской культуры, и продолжавшийся до появления государственных образований, где изготовленная на круге посуда была широко распространена (Хазария, Киевская Русь).

К таким центрам, кроме Ксизово, относятся поселения на балке Канцерке и у с.Мачухи⁷, Пастырское городище⁸, не найденные пока мастерские по производству гончарной посуды волынцевского типа, которые, скорее всего, находились где-то в верховьях Псла.

На балке Канцерке, которая перерезала край долины Днепра в районе порогов и сейчас затоплена, между с.Федоровка Верхнехортицкого района Запорожской обл. и с.Любимовка Солонянского района Днепропетровской обл., раскопками исследовано три поселения гонча-

ров, где изучены остатки 12-ти мастерских и 18-ти горнов. У с.Мачухи (Судиевка) Полтавского района Полтавской обл. местными крестьянами при корчевке леса был случайно найден горн, в котором обнаружено более десятка сосудов типа тех, что изготавливались в Канцерке. Место находки обследовано Н.Е.Макаренко. Он раскопал остатки гончарной печи и приобрел у находчиков три кувшина. На территории Пастырского городища (Смелянский район Черкасской области), во время многолетних раскопок, непосредственных следов гончарного производства не обнаружено, но поскольку специфическая, изготовленная на круге посуда, получившая название „пастырской“, концентрируется на этом памятнике, у археологов утвердилось мнение, что её изготавливали либо на самом городище, либо в его ближайших окрестностях⁹.

Несмотря на то, что эти центры довольно далеко отстоят друг от друга по территории и датируются по-разному, между ними есть ряд черт сходства.

Во-первых, все они находятся в пределах ареалов тех культур, которые считаются славянскими, либо тех археологических общностей, в составе которых раннеславянский компонент признается господствующим. Ксизово расположено на территории группы памятников типа Чертовицкое-Замятино¹⁰, Балка Канцерка и Мачухи — в пределах пеньковской культуры¹¹. Пастырское городище возникло, по-видимому, на финальном этапе пеньковской археологической общности и продолжало функционировать на раннем этапе существования памятников круга Сахновки¹². В VIII в. специфическая гончарная керамика была распространена на памятниках волынцевского культурно-хронологического горизонта¹³.

Во-вторых, все перечисленные выше мастерские производили керамику, чуждую (по формам и технологии) традициям местных культур. Как я уже отмечал, сосуды из горна у с.Ксизово имели позд-

нсантические прототипы. Посуда из Мачух и Канцерки относится к одному кругу. Т.М.Минаева, специально анализирувавшая материалы Канцерки, пришла к выводу, что весь комплекс ремесленных традиций, расположенных на этой балке поселков (от конструкций гончарных печей до характера обжига, форм и орнамента сосудов), имеет северокавказское происхождение¹⁴. Этот вывод подтвердил В.Ю.Малашев, отметивший, что наиболее близкие аналогии керамика из Канцерки и Мачух находит среди посуды района Кавказских Минеральных вод¹⁵. Прототипы пастырской гончарной керамики О.М.Приходнюк находит на Балканах и в Нижнем Подунавье¹⁶. Технология изготовления волынцевской гончарной посуды близка к канцерской, пастырской и салтово-маяцкой, но набор форм сосудов — своеобразен¹⁷. Он не имеет прототипов в гончарной продукции Поднепровья 3-й четверти I тыс. н.э., а на салтово-маяцких памятниках — волынцевская керамика встречается крайне редко и, по всей видимости, в качестве импорта. О.А.Щеглова и В.В.Седов высказали предположение о происхождении ведущей формы волынцевских горшков (округлобоких, с вертикальными венчиками и наибольшим расширением в верхней трети высоты) от прототипов из Среднего Поволжья, в первую очередь именьковских¹⁸. Эта точка зрения не лишена оснований, но заимствована в этом случае может быть только форма, а не технология, поскольку именьковская керамика — лепная¹⁹. Интересно, что во всех перечисленных лесостепных гончарных центрах изготавливалась, в основном, парадная посуда, с тщательно обработанной поверхностью, зачастую — богато орнаментированная.

В-третьих, все гончарные центры лесостепи V-VIII вв. функционировали относительно недолго. К сожалению, не все памятники опубликованы полностью, а хронология некоторых из них является предметом дискуссии. Тем не менее, как уже указывалось выше, гончарная кера-

мика из Ксизово датируется V в. (не исключая конец IV в.). Материалы Канцерки, к сожалению, полностью не опубликованы. По сосудам, которые приводятся в издании А.Т.Смиленко, В.Ю.Малашев сделал вывод о синхронности канцерских мастерских тем периодам относительно хронологии эталонного для Кисловодской котловины могильника Мокрая Балка, для которых характерно использование геральдической поясной гарнитуры (IIa - IIIb), что в абсолютных датах, по И.О.Гавриутину, соответствует концу VI - второй половине VII и началу VIII вв.²⁰ Это максимально широкие хронологические рамки канцерского сгустка памятников. Большая часть продукции канцерских мастеров, судя по описаниям, которые приводит А.Т.Смиленко, относится к этапу IIIb Мокрой Балки и, возможно, к несколько более позднему времени, т.е. расцвет гончарного центра датируется второй половиной VII - началом VIII вв.

Дату Пастырского городища О.М.Приходнюк определяет в рамках последней четверти VII - середины VIII вв.²¹ Отмечу, что оно могло прекратить существование и несколько раньше. На этом памятнике обнаружены матрицы для изготовления некоторых украшений, входивших в состав антских кладов второй группы, по О.А.Щегловой (браслетов и сережек)²². Наиболее вероятное время сокрытия самых поздних из этих кладов (типа Харьевского), совпадающее с выходом из употребления гарнитур второй группы — первая половина VIII в.²³

Хронологические рамки производства гончарной волынцевской керамики специалисты определяют по-разному. С.П.Юренко датирует волынцевские древности серединой VII - второй половиной VIII вв., при этом гончарная посуда начинает употребляться только в VIII в.²⁴ О.А.Щеглова датирует работу гончарного центра на Верхнем Псле второй половиной VIII - началом IX вв.²⁵ Как бы то ни было, если не вдаваться в детали спора об абсолютных датах, волынцевская гончарная керамика

производилась сравнительно недолго — в течение 50-70 лет, по данным обеих исследовательниц. Само собой разумеется, нужно учитывать, что длительность этого диапазона условна. В реальности он мог быть значительно более узким.

При анализе гончарных центров необходимо ответить на вопрос, кто же был потребителем их продукции? В отношении производств V-VIII вв. мы сталкиваемся с парадоксом. В большинстве случаев потребителя назвать довольно трудно. Из всех памятников круга Чертовичское-Замятино, а в настоящее время в Верхнем Подонье от г.Данкова Липецкой обл. до г.Воронежа их раскопано 10, гончарная керамика «ксизовского типа» обнаружена только на поселениях Замятино-7 и 8, которые находятся по соседству с ксизовским горном. На этих селищах посуда, изготовленная на круге (за исключением обломков позднеантичных амфор), составляет, соответственно, 0,5% и 0,9%, причем, далеко не вся она происходит из ксизовской мастерской. Часть керамики является импортом с территории Азиатского Боспора.

Еще более загадочен в этом отношении феномен ремесленного центра в Балке Канцерке. Здесь исследован не единственный горн, а три производственных поселения с 18-ю гончарными печами. Причем ни один из памятников не раскопан полностью. Продукция такого центра должна быть достаточно массовой и расходиться далеко от места изготовления. По сводке О.М.Приходнюка канцерская гончарная керамика встречена всего лишь на трех пеньковских поселениях (Сушки, Семенки, Будыше). При этом она представлена, как правило, единичными черепками и ни на одном из памятников не составляет даже 1%²⁶. Подавляющее большинство известной нам канцерской керамики найдено на поселениях в Балке Канцерке и в Мачухах, т.е. в самих гончарных центрах.

Почти вся посуда пастырского типа сосредоточена на Пастырском городище.

Как и в случае с канцерской керамикой, находки обломков сосудов, которые можно считать пастырскими, на пеньковских памятниках единичны. Такая керамика обнаружена только в Хитцах, Засулье, Вильховчике, Семенках, Самчинцах, Тростянце, Ханска-2 и Селиште, да и то, в мизерном количестве²⁷. Получается, что мастера Канцерки и Пастырского работали, в основном, сами на себя, что совершенно невероятно.

В отношении Ксизово, Канцерки, Мачух и Пастырского, таким образом, возникает некое неизвестное — то население, которому предназначалась продукция гончарных мастерских. Славянское окружение поселков гончаров, как правило, их изделиями почти не пользовалось.

Исключением в этом случае является волынцевская керамика, но лишь на первый взгляд. О.А.Щеглова, проанализировав характер ее распространения, пришла к выводу, что гончарная посуда от верховьев Псла, где ее больше всего, расходится по Днепровскому Левобережью «как круги по воде». При этом, чем дальше памятник находится от района производства, тем гончарной посуды меньше²⁸. С этим выводом согласились О.В.Сухобок и В.В.Приймак, отметив, что наибольшая доля изготовленной на круге посуды (56%) зафиксирована на Битицком городище под г.Сумы. Возможно, на этом поселении её и производили²⁹. На селищах Среднего Поднепровья, которые находятся на правом берегу Днепра (Ходосовка, Обухов-2 и ряд других), гончарные волынцевские сосуды составляют не более 4-5% от общего количества керамики³⁰.

Волынцевская круговая посуда, таким образом, употреблялась в быту, в основном, недалеко от места производства. В этом нет ничего удивительного, но поражает другое. На памятниках роменской культуры, лепная керамика которой, в основном, наследует волынцевские традиции, есть подражания гончарным горшкам, но они — лепные, т.е. ремесленное производство прекратилось. Славяне Дне-

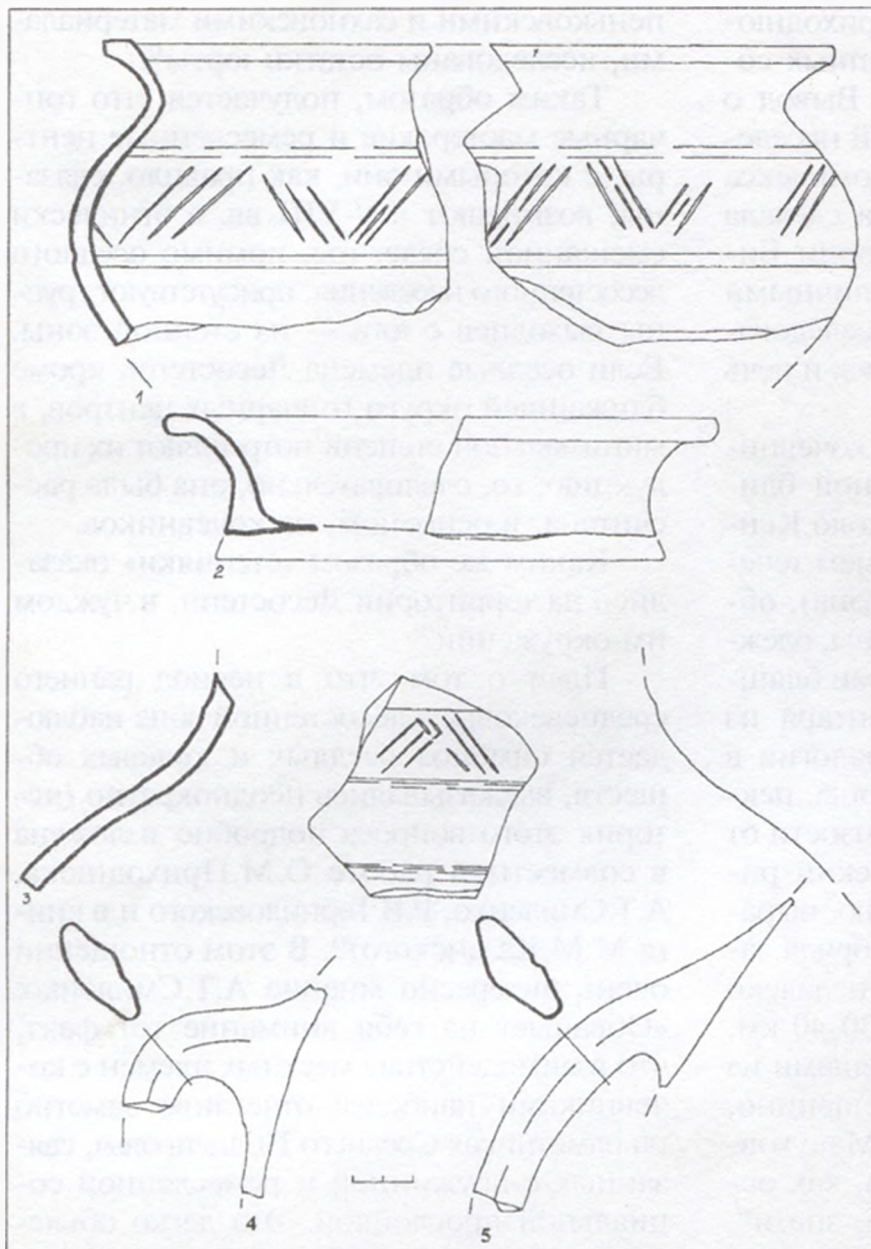

Рис. 2. Гончарная керамика из горна у с.Ксизово.
1-3,5 - лощеная; 4 - с шероховатой поверхностью.

провского Левобережья перестали использовать приемы волынцевского гончарства. Для сравнения, можно привести пример черняховской культуры. В поздне-римское время население лесостепи усвоило навыки гончарного ремесла, заимствованные у мастеров дунайских провинций Римской империи. Изготовленная на круте керамика стала массовой ремесленной продукцией, её производство не прекращалось вплоть до гибели «Готской державы». Черняховские мастера изготавливали все виды посуды: кухонную, столовую и тарную. Гончарные горны об-

наружены на всей территории черняховской культуры: от её западных границ до восточных³¹.

Битицкие же мастера, создавшие, вероятно, на салтовской базе производство собственной оригинальной керамики, ничему не сумели научить потомков. Гончарство оказалось не востребовано славянами Днепровского Левобережья, вплоть до Киевской Руси. Земледельческое славянское население приобретало качественную красивую волынцевскую керамику, пока кто-то её производил. Устойчивой же потребности в гончарной посуде не было.

Для какой же цели устраивались гончарные производства, и на кого, в основном, была рассчитана их продукция? Для ответа на этот вопрос, как мне кажется, нужно обратить внимание на несколько обстоятельств.

Гончарная керамика, как правило, изготавливалась там, где зафиксированы следы и других ремесел (на тех же поселениях или рядом с ними). В ступке селищ у с.Замятино, куда входит и поселение у Ксизово, открыты две мастерские костерезов-гребенщиков, остатки бронзолитейного и кузнечного (по черному металлу) ремесел. Жители Пастырского, кроме гончарства, занимались черной металлургией и металлообработкой, изготовлением украшений³². Исследователи материалов Битицкого городища сделали вывод, что среди его обитателей были гончары и кузнецы³³. Гончары, таким образом, работали вместе с другими ремесленниками, выпускавшими разнообразную продукцию.

На некоторых из этих ремесленных центров исследователями отмечены элементы культуры кочевников. «Степное» про-

исхождение, по мнению О.М.Приходнюка, имеют отдельные формы лепных сосудов Пастырского городища³⁴. Вывод о существенном влиянии традиций населения степей на формирование комплекса лепной посуды этого памятника сделала и В.А.Петрашенко³⁵. На территории Битицкого городища, наряду с типичными для славян полуземлянками, исследованы остатки юртообразных построек и печь типа тандыра³⁶.

В других случаях памятники кочевников находятся в непосредственной близости от поселений гончаров. Около Ксизово, на селище Мухино, в нижнем течении р.Сновы (левого притока Дона), обнаружены два погребения: женщины, одежда которой была расшита золотыми бляшками, и ребенка³⁷. Набор инвентаря из женского захоронения имеет аналогии в гуннских погребениях степной зоны, некрополях Танаиса и Керчи. Поблизости от Канцерки исследован Вознесенский ритуальный комплекс, с отчетливо выраженными тюркскими чертами обряда захоронения³⁸. На Полтавщине, недалеко от Мачух, в округе, в пределах 30-40 км, найдено несколько «кладов» с вещами из золота и серебра (Малое Перещепино, Новые Санжары-Зачепиловка, Макуховка), которые обычно трактуются, как остатки погребений кочевнической знати³⁹.

Находки раннесредневековой гончарной керамики зачастую связаны с памятниками культуры кочевников. Так, канцерская гончарная посуда обнаружена в пределах валов Вознесенки⁴⁰. М.М.Казанский обратил внимание на находки обломков сосудов, близких к канцерско-мачухскому кругу, на некоторых памятниках Полтавщины (Полузорье-2, Лаврики, Белокони, Чередники, постройка 9 Вовков), которые, по набору лепной керамики, отличаются от пеньковских. Он интерпретировал эти памятники как стоябища кочевников⁴¹. Пастырская и канцерская керамика в значительном количестве обнаружена на поселении Стецовка, где, кроме раннеславянских жилищ с

пеньковскими и сахновскими материалами, исследованы остатки юрты⁴².

Таким образом, получается, что гончарные мастерские и ремесленные центры, с которыми они, как правило, связаны, возникают в V-VIII вв. в этнически смешанной среде, где, помимо оседлого лесостепного населения, присутствуют группы выходцев с юга — из степной зоны. Если оседлые племена Лесостепи, кроме ближайшей округи гончарных центров, в минимальной степени потребляют их продукцию, то, следовательно, она была рассчитана, в основном, на кочевников.

Каким же образом «степняки» оказались на территории Лесостепи, в чуждом им окружении?

Идеи о том, что в период раннего средневековья в лесостепной зоне наблюдается симбиоз оседлых и кочевых обществ, высказывались неоднократно (история этого вопроса подробно изложена в совместной работе О.М.Приходнюка, А.Т.Смиленко, Р.В.Терпиловского и в книге М.М.Казанского)⁴³. В этом отношении очень интересно мнение А.Т.Смиленко: «Обращает на себя внимание тот факт, что взаимодействие местных племен с кочевниками наиболее отчетливо заметно на памятниках Среднего Поднепровья, связанных с дружинной и ремесленной социальной прослойкой. Это легко объясняется большей зажиточностью и подвижностью тех групп населения, которые имели возможность для широкого спектра взаимодействия и для того, чтобы получать привозные вещи (ремесленники нередко занимались торговыми операциями)⁴⁴.

В современной археологической литературе делались попытки трактовать Пастырское и Битицкое городища, как смешанные славяно-тюркские общины и как ставки наместников кочевых государств в славянских землях⁴⁵. Рискну предположить, что и прочие ремесленные центры были отражением тех же процессов. Гончары, как и некоторые другие ремесленники, скорее всего, были переселены в

«пункты власти» для обслуживания тех, кто эту власть осуществлял, — группировок «степняков».

Попытки создания государственных образований с участием оседлых народов и выходцев из степи, под главенством последних (вроде Аварского каганата), на территории Днепро-Донской лесостепи в раннем средневековье, по-видимому, предпринимались неоднократно. Первые из них относятся к гуннскому времени (судя по поселению у с.Ксизово и Замятинскому археологическому комплексу). При этом я считаю бессмысленными споры о том, какое именно кочевое объединение в тот или иной период распространяло свое господство на лесостепные территории. Это могли быть не обязательно акции центральной власти гуннов, болгар или хазар, а «самодеятельность» отдельных орд. Все эти попытки были кратковременны. Показательно, что и поселения у Канцерки, и Пастырское, и Битица были кем-то разгромлены⁴⁶, что могло быть результатом либо новых нашествий кочевников, либо восстаний местного населения.

Литература

1. Раскопки горна проводились под руководством А.Н.Бессуднова и Г.Л.Земцова, полную публикацию материалов комплекса готовит Г.Л.Земцов.
2. Зеест И.Б. Пантикапейская керамика сарматского времени // МИА. — Москва, 1957. — № 56.
3. Кругликова И.Т. О местной керамике Пантикапея и её значении для изучения состава населения этого города // МИА. — Москва, 1954. — № 33. — Табл. IV: 4-6.
4. Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Раскопки Танаиса в центре восточной части городища // Древности Боспора. — Москва: изд. ИА РАН, 2001. — Вып. 4. — Рис. 43: 3,4.
5. Böttger B. Die Gefäßkeramik aus dem Kastel Iatrus // Iatrus-Krivina. — Berlin, 1982. — Bd.II. — Taf.45,46; Opail A. Aspecte ale vieii economice din provincia Scythia (s. IV-VI p. Ch.). — Bucuresti, 1996. — P.229. — Pl.36: 4,5; Кузманов Г. Ранневизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV - начало на VII в.) // Разкопки и проучвания. — София, 1985. — Кн. XIII. — С.51. — Табл. 30: Г45; 31: Г46.
6. Обломский А.М. Раскопки поселения Замятино-8 в лесостепном Подонье // АО 1998 г. —

Москва: Наука, 2000.

7. Макаренко Н.Е. Археологические исследования 1907-1909 гг. // ИАК. — СПб., 1911. — Вып.43. — С.116-118; Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї. — Київ: Наук. думка, 1975. — С.118-140.
8. Приходнюк О.М. Основні підсумки та завдання вивчення Пастырського городища // Археологія. — Київ, 1998. — № 3.
9. Там же. — С.19.
10. Обломский А.М. О ритмах развития лесостепного Поднепровья и Подонья в поздне римское и гуннское время // Археология Центрального черноземья и сопредельных территорий. — Липецк, 1998; Медведев А.П., Акимов Д.В. Верхнее Подонье на рубеже древности и средневековья // Исторические записки: Науч. тр. исторического ф-та ВГУ. — Вып.7. — Воронеж, 2001.
11. Ср. карту на рис.1 и карты, опубликованные в издании: Приходнюк О.М. Пеньковская культура. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1998. — Рис. 1:4.
12. Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. — Київ: Наук. думка, 1980. — С.103; Його ж. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). — Київ-Чернівці: Прут, 2001. — С.67-68.
13. Щеглова О.А. Ранние элементы в керамическом комплексе памятников волынцевского типа // КСИА. — Москва: Наука. 1986. — Вып. 187. — С.21.
14. Минаева Т.М. Кераміка балки Канцерки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі // Археологія. — Київ: Наук. думка. 1961. — № XIII. — С.119-128.
15. Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический аспект. — Москва: изд. ИА РАН, 1996. — С.123.
16. Приходнюк О.М. Степове населення... — С.64-65.
17. Изложение дискуссии о происхождении волынцевской гончарной посуды см.: Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII - поч. IX ст. — Суми, 1994. — С.11, 12; классификация форм сосудов приводится: Юренко С.П. Волынцевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. — Киев: Наук. думка, 1985. — С.122-123.
18. Седов В.В. Очерки по археологии славян. — Москва, 1994. — С.62-63.
19. Салугина Н.П. О некоторых чертах гончарной технологии племен именьковской культуры //

- Древности Среднего Поволжья. — Куйбышев, 1985.
20. **Гавритухин И.О., Обломский А.М.** Гапоновский клад... — С.83, 123; **Малашев В.Ю.** Керамика раннесредневекового могильника Мокрая Балка. — Москва: изд. ИА РАН, 2001. — С.47-48.
21. **Приходнюк О.М.** Степове населення... — С.68.
22. **Приходнюк О.М.** Технологія виробництва та витоки ювелірного стилю металевих прикрас Пастирського городища // Археологія. — Київ, 1994. — № 3. — С.65-69.
23. **Гавритухин И.О., Обломский А.М.** Гапоновский клад... — С.136.
24. **Юренко С.П.** Волинцевская культура. — С.123-124; **Смиленко А.Т., Юренко С.П.** Керамика / Восточные славяне VIII-IX вв. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — Киев: Наук. думка, 1990. — С.279.
25. **Щеглова О.А.** Среднее Поднепровье конца VII - первой половины VIII вв.: причины смены культуры // Социогенез и культуригенез в историческом аспекте. — СПб., 1991. — С.47.
26. **Приходнюк О.М.** Пеньковская культура... — С.35. — Табл.VII.
27. Там же; **Сидоренко О.В.** .
28. **Щеглова О.А.** Ранние элементы... — С.22-23.
29. **Сухобоков О.В.** До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. — Київ, 1999. — №2. — С.29; **Приймак В.В.** К вопросу о происхождении гончарной волинцевской керамики // Археология и история Юго-Востока Руси. — Курск, 1991.
30. **Петрашенко В.О.** Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення) // Археологія. — Київ, 1989. — №2.
31. **Бобринский А.А.** Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. — Москва: Наука, 1991. — С.134-208; **Гудкова А.В.** Ранняя кружалная керамика черняховской культуры // STRATUM plus. — СПб.-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2000. — № 4; **Магомедов Б.В.** Черняховская культура: Проблема этноса. — Lublin, 2001. — С.45-61.
32. **Приходнюк О.М.** Основні підсумки... — С.12-16.
33. **Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В.** Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — Киев: Наук. думка, 1989. — С.104.
34. **Приходнюк О.М.** Археологічні пам'ятки... — С.103.
35. **Петрашенко В.О.** Слов'янська кераміка VIII-IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я. — Київ: Наук. думка, 1992. — С.102.
36. **Сухобоков О.В.** До походження... — С.26-28.
37. Сообщение автора раскопок Г.Л.Земцова.
38. **Сміленко А.Т.** Слов'яни... — С.157, 158; **Амброз А.К.** Восточноевропейские и среднеазиатские степи V - первой половины VIII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья / Археология СССР. — Москва: Наука, 1981. — С.19-20.
39. **Приходнюк О.М.** Степове населення... — С.25-32.
40. **Сміленко А.Т.** Слов'яни... — С.155.
41. **Казанский М.М., Середа Д.В.** Поселение пеньковской культуры Полузорье-1 на Полтавщине // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.24.
42. **Приходнюк О.М.** Археологічні пам'ятки... — С.49-51. — Рис.34; **Рутковская Л.М.** О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с.Стецовки на р.Тясмин // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Ленинград: Наука, 1974. — С.32-34; **Флеров В.С.** Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — Москва: изд. ИА РАН, 1996. — С.35.
43. **Приходнюк О.М., Смиленко А.Т., Терпиловский Р.В.** Славяне и окружающий мир // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — Киев: Наук. думка, 1990. — С.328-333; **Kazanski M.** Les Slaves. Les origines (Ier - VIIe siècle après J.-C.). — Paris: Editions errance, 1999. — P.109-120.
44. **Сміленко А.Т.** Слов'яни... — С.158.
45. **Баран В.Д.** Давні слов'яни. — Київ: Альтернативи, 1998. — С.66; **Приходнюк О.М.** Степове населення... — С.122.
46. **Приходнюк О.М.** Степове населення... — С.68, 122; **Сміленко А.Т.** Слов'яни... — С.157.

Обломський А.М.

**ПРО СПОСОБИ ОРГАНІЗАЦІЇ ГОНЧАРНОГО
ВИРОБНИЦТВА НА ТЕРИТОРІЇ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ**

У V-VIII ст. н.е.

Резюме

У статті аналізується відкриття гончарного горна гунського часу V ст. поблизу с.Ксизове Задонського району Липецької області на території Російської Федерації та способи організації гончарних майстерень і ремісничих центрів V-VIII ст. у Східноєвропейських степах. Наводиться висновок про те, що такі гончарні ремісничі центри забезпечували продукцією переважно кочове населення і створювалися за ініціативою окремих угруповань кочівників. Діяли ці гончарні осередки упродовж досить короткого часу.

15.08.2003.

СИДЯЧЕ ПОХОВАННЯ З АЛАНСЬКОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА БІЛЯ с.ВЕРХНІЙ САЛТІВ

У 1989 р. на північний захід від с.Верхній Салтів (Вовчанський район Харківської обл.), на східних схилах Нетечінського яру, завідуючим відділом археології Харківського історичного музею В.Г.Бородуліним був випадково відкритий Верхньо-Салтівський IV катакомбний могильник другої половини VIII - першої половини X ст. З того часу могильник досліджували: експедиції Харківського педуніверситету ім.Г.С.Сковороди під керівництвом В.В.Колоди (1996 р.) та Харківського історичного музею на чолі з В.Г.Бородуліним (1989, 1990 р.) й автором статті (1997-2003 рр.). За весь час на могильнику було досліджено 73 поховальні комплекси, серед яких домінують катакомбні могили, в незначній кількості репрезентовані поховання у звичайних ґрунтових ямах та ямах із підбоєм¹. Із загальної кількості досліджених поховальних комплексів привертає увагу катакомба №58, що містила не звичайне поховання людини.

Катакомба №58 відноситься до тих нечисленних поховальних комплексів Верхньо-Салтівського IV могильника, що не мають слідів проведення у давнину обряду знешкодження небіжчика. Сліди проведення цього обряду були відзначені майже у всіх поховальних комплексах зазначеного могильника². Дромос катакомби мав у плані форму подовженого прямокутника, без будь-яких натяків на присутність у його східній частині ходу повторного проникнення до поховальної камери (рис.1:1). Він орієнтований вздовж схилу Нетечінського яру у напрямку схід — захід, із незначними відхиленням на південь (аз.125°). Загальна довжина дромосу досягала 5,9 м, при ширині — 0,56 м у західному кінці та 0,64 м у східному. Заповнення дромосу складалося з материкової глини, із незначними домішками чорнозему, тому воно ледь відрізнялося за кольором від материка. У верхніх шарах заповнення знай-

дено кілька дрібних фрагментів салтівського кухонного горщика, орнаментованого на тулубі прокресленими горизонтальними смугами (рис.2:1) та два крупніші уламки від верхньої частини салтівського столового дворучного горщика (рис.2:2). Ці фрагменти кераміки є свідченням проведення так званої "тризни".

Дромос мав комбіноване'дно. Так, у західній його частині зафіксовано 7 сходиночок. Від останньої з них дно дромосу полого (під кутом близько 180°) спускалося до входу, у поховальну камеру. Перша сходинка була зафіксована на глибині 0,65 м від сучасної денної поверхні. Ширина сходиночок коливалася від 0,12 до 0,62 м, висота — 0,12-0,20 м. Глибина дромосу біля входу до поховальної камери досягала 3,15 м.

Вхід до поховальної камери мав аркоподібну форму. Його верхній край фіксувався не досить чітко, бо був частково зруйнованим при обвалі склепіння камери. Ширина входу дорівнювала 0,52 м, а його глибина — 0,45 м. Вхід до поховальної камери мав поріг заввишки 0,05 м. Вхід був заповнений ґрунтом, ідентичним за складом, кольором та консистенцією до заповнення дромосу.

Поховальна камера розташована перпендикулярно дромосу. Вона мала в плані форму, близьку до овалу (рис.1:3). Її розміри: довжина — 1,77 м, ширина — 1,45 м, висота на момент дослідження — 1,0 м. Підлога — тарілкоподібна, на 4-9 см нижче від дна входу. Підлогу камери перекривав пласт ґрунту, товщина якого зменшувалася від входу до східної торцевої стінки камери. Найбільша товщина цього шару не перевищувала 0,3 м, тоді як мінімальна — складала 0,08-0,10 м. Ґрунт, що утворив цей шар, був аналогічним заповненню дромоса і потрапив з нього до поховальної камери. Під шаром ґрунту, що перекривав підлогу камери, виявлене глинисте затічне заповнення,

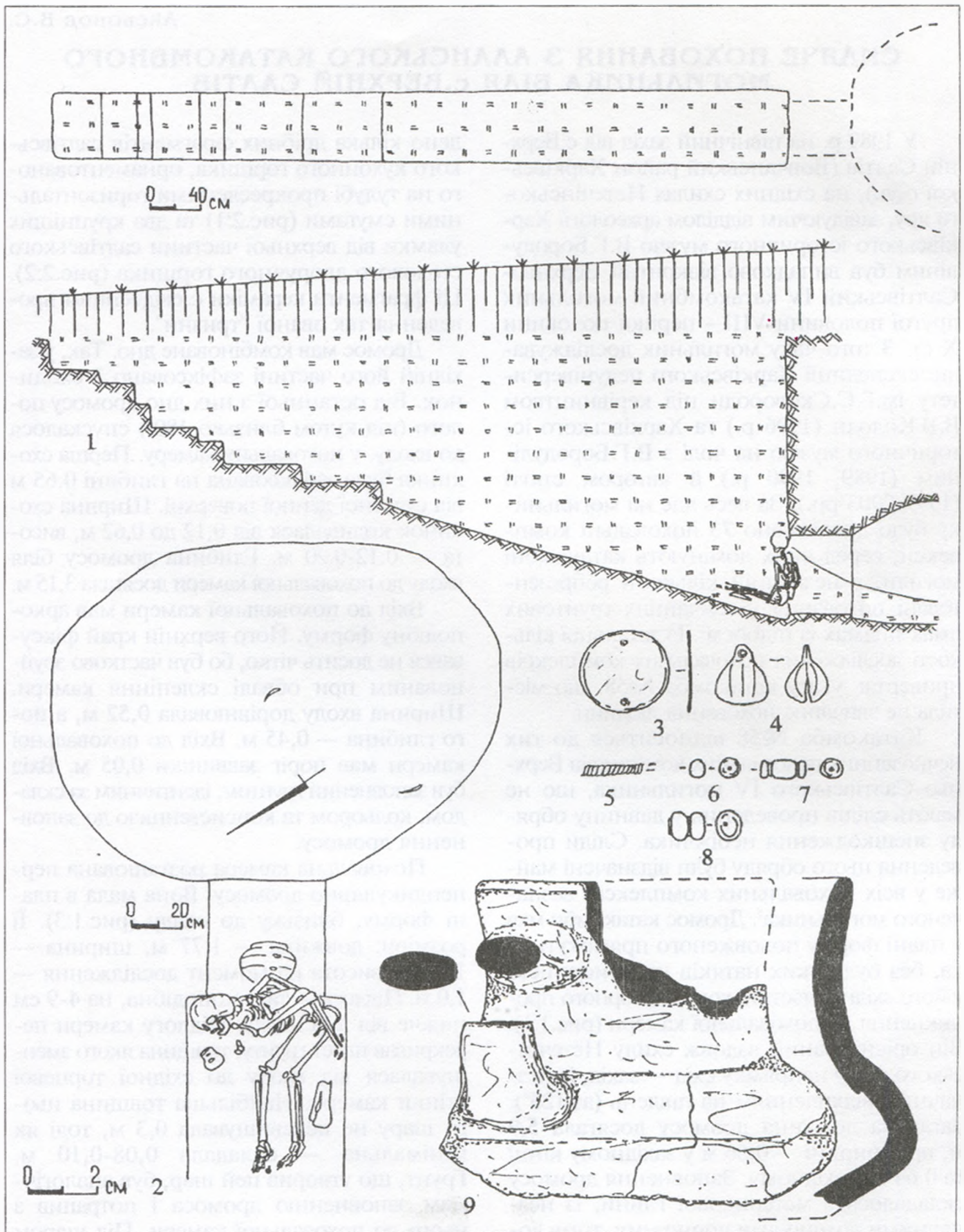

Рис.1. Верхньо-Салтівський IV катакомбний могильник. Катакомба №58.
 План, перетин та знахідки. 3-4 — бронза; 5-8 — склопаста; 9 — кераміка.

що складалося з трьох прошарків. Максимальна його товщина у центрі камери досягала 2,7 см. Товщина ж кожного із трьох прошарків — 0,9 см. Межі всіх трьох прошарків були досить чіткими. У даному випадку, ми маємо справу із потраплянням до поховальної камери рідкого глинистого ґрунту, котрий збирався на підлозі та встигав засохнути до наступного разу. Після, не менш як триразового, потрапляння до камери цього глинистого заповнення дромос було остаточно закидано. Це є доказом того, що поховальна камера деякий час стояла відкритою, і до неї, через вільний вхід, з дромосу потрапляла рідка волога глина під час дощів.

Поховальна камера виявилася порожньою, на її підлозі були відсутні будь-які людські рештки. У кротовинах, що пронизували ґрунт, котрий перекривав шари затічної глини, було знайдено два людські ребра. До камери ці кістки занесені кротою, де біля входу і було здійснене єдине поховання цієї катакомби.

Небіжчиця сиділа на дні дромосу, спиною до поховальної камери (рис.1:2). Ноги її були дещо зігнуті у колінах та випростані у напрямку до початку дромосу. Вони лежали на шарі ґрунту, товщина якого під кістками ступнів ніг досягала 0,15-0,20 м і поступово зменшувалася, сходячи нанівець при наближенні до входу у камеру. Руки були зігнуті у ліктях та випростані вниз, кисті рук знаходилися по обидва боки від кісток тазу. Верхня частина тулуба нахилена праворуч, з розворотом лівим плечем уперед так, що її череп торкався північної бокової стінки дромосу. Дівчина немов би перегороджувала своїм тілом вхід до камери.

При ній знаходився нечисленний поховальний інвентар. Так, біля кісток стопи правої ноги лежав бронзовий литий бубонець (рис.1:4). На місці шиї знайдено 4 намистини: кулясту, сплющену жовтого кольору, двосекційну блакитного кольору та дві котушкоподібні жовтого кольору (рис.1:6-8). Між північною боковою стінкою дромосу та коліном правої

ноги небіжчиці знаходилися великий фрагмент салтівського ліпного кухля жовтого кольору (рис.1:9) та відбита у давнину ручка столового горщика. Горщик же (рис.2:3) лежав на боці за спиною небіжчиці, на дні входу до камери. У горщика ще в давнину була навмисне відбита не тільки одна з ручок, що кинута поряд із небіжчицею, а й частково відбите дно. Біля гомилкової кістки лівої ноги знаходилися залишки м'ясної їжі — трубчаста кістка великої рогатої худоби.

На дні дромосу, за 1,4 м від входу до камери, знайдені речі, які, можливо, належали небіжчиці: бронзові спіралеподібна пронизка та позолочена кругла бляшка з двома отворами для прикріплення її до м'якої основи (рис.1:3,5).

Поховання у дромосах катакомб на Верхньо-Салтівському могильнику зустрічалися і раніше. Однак, такі поховання дослідниками трактувалися по-різному. Так, у 1902 р. В.О.Бабенко дослідив поховання з подібним розташуванням кістяка в дромосі катакомби №21 Верхньо-Салтівського II могильника, відкритого ним на схилах того ж Нетечінського яру. Дослідник припустив, що кістяк у дромосі міг належати підлітку-грабіжнику, який збирався зробити підкоп до могили, але був завалений ґрунтом³. Проте, специфічна поза небіжчиці у дромосі катакомби №58 не дозволяє розглядати у такому ключі дане поховання.

Значно частіше у дромосах салтівських катакомб зустрічаються кістяки людей, які лежать у випростаному положенні на спині безпосередньо у заповненні⁴ або у навмисне зроблених нішах-підбоях в одній з бокових стінок дромосу (кат.: №165 Дмитрієвського, №6 Верхньо-Салтівського I; №24 Верхньо-Салтівського III могильників)⁵. У цих випадках кістяки, як і в дромосі катакомби №58, лежать ногами у напрямку до його початку, а головою — до входу у поховальну камеру. С.О.Плетньова вважає, що ці поховання належать нерівноправним представникам (рабам) аланського середньовічного суспільства⁶. На це, на думку дослідниці, вказує бід-

ність поховального інвентаря та антропологічна відмінність небіжчиків (брахікранність) від людей, які були поховані у камерах.

Поховання у дромосах, підбоях та звичайних ґрунтових ямах, котрі зустрічаються на катакомбних могильниках салтівської культури Подоння, С.О.Плетньова пов'язує з болгарським етнічним компонентом⁷. Цієї ж думки дотримувались І.І.Ляпушкін, Н.Я.Мерперт, Д.Т.Березовець⁸. Зі слов'янами пов'язували такі поховання Верхньо-Салтівського могильника В.О.Бабенко і С.О.Семенов-Зусер⁹.

Проте, Г.Є.Афанасьєв поставив під сумнів ці припущення, вказавши на традицію існування різних типів поховальних споруд на аланських могильниках Північного Кавказу¹⁰. Пізніше О.Б.Бубенок довів, що ямні та підбійні поховання, поховання у дромосах катакомб на аланських могильниках Подоння належать аланським дітям і підліткам. Різниця ж у типах поховальних споруд є відображенням статеві-вікової стратифікації, що існувала всередині салтівського суспільства¹¹.

Однак, дівчина, що була похована у дромосі катакомби №58 в сидячому положенні, навряд чи могла належати до аланського етносу. Її череп має деякі антропологічні відмінності, в порівнянні до черепів людей, які поховані у камерах Верхньо-Салтівського IV катакомбного могильника. За польовими спостереженнями, небіжчиця мала брахікранний череп, більш сплющене лице та менш виступаючий ніс, ніж це можна було спостерігати на черепах дорослих індивідів із сусідніх катакомб. До того ж, сидячі поховання дуже рідко зустрічаються на аланських катакомбних могильниках салтівської культури Подонеччя, але всі вони були здійснені у поховальних камерах. Так, сидяче поховання у камері було відкрито при дослідженні Маяцького городища 1906 р.¹² В сидячому положенні знаходився небіжчик у поховальній камері катакомби №7 Старо-Салтівського могильника¹³. Поховання у сидячому положенні в сармато-аланських некрополях I-III ст. н.е. Північного Кавказу здійснювалися місце-

вим населенням, яке зберігало цю поховальну традицію від часів існування каякентсько-хорочоевської культури бронзового віку¹⁴. У більш пізні часи на аланських пам'ятках Північного Кавказу сидячі поховання не зустрічаються. Для епохи середньовіччя сидячі поховання наявні лише у деяких племен фіно-угорських народів (водь)¹⁵. Цікаво, що положення ніг небіжчиці з катакомби №58 повторює їх положення у водьських похованнях, тоді як в аланських сидячих похованнях воно інше.

На можливу належність до аланського етносу небіжчиці вказує лише нашивна кругла позолочена бляшка з двома отворами. Подібні бляшки доволі часто зустрічаються саме в аланських катакомбних похованнях Подоння¹⁶. Проте, у старожитностях Подоння аналогічні бляшки — прикраси налобної пов'язки, інколи трапляються й у могилах представників інших етносів салтівської археологічної культури. Так, подібну бляшку-нашивку знайдено на черепі дитини в інгумаційному болгарському похованні №300 біритуального могильника Червона Гірка¹⁷. Роль другої бляшки в цьому похованні виконував фальшивий дирхем (150 р.х./767 р. н.е.) Аббасіди ал-Мансур ас Салам з двома пробитими отворами.

Як показали дослідження пам'яток аланського населення Північного Кавказу, аналогічні бляшки використовувалися як прикраси налобних пов'язок, котрі були розпізнавальною відзнакою дівчат, що вже пройшли обряд ініціації та не досягли ще шлюбного віку¹⁸. Вірогідно, цю ж роль вони виконували й у вбранні інших народів, що входили до складу Хозарського каганату. На налобну пов'язку найчастіше пришивалося 2-3 бляшки. Той факт, що в нашому випадку бляшка була всього одна, і знайдена вона не на черепі, слід пояснювати специфікою самого поховання.

Серед поховального інвентаря привертає увагу не характерний для салтівських старожитностей столовий горщик. Він має широке горло з високими вертикальними вінцями, круті високі плічка, конусо-

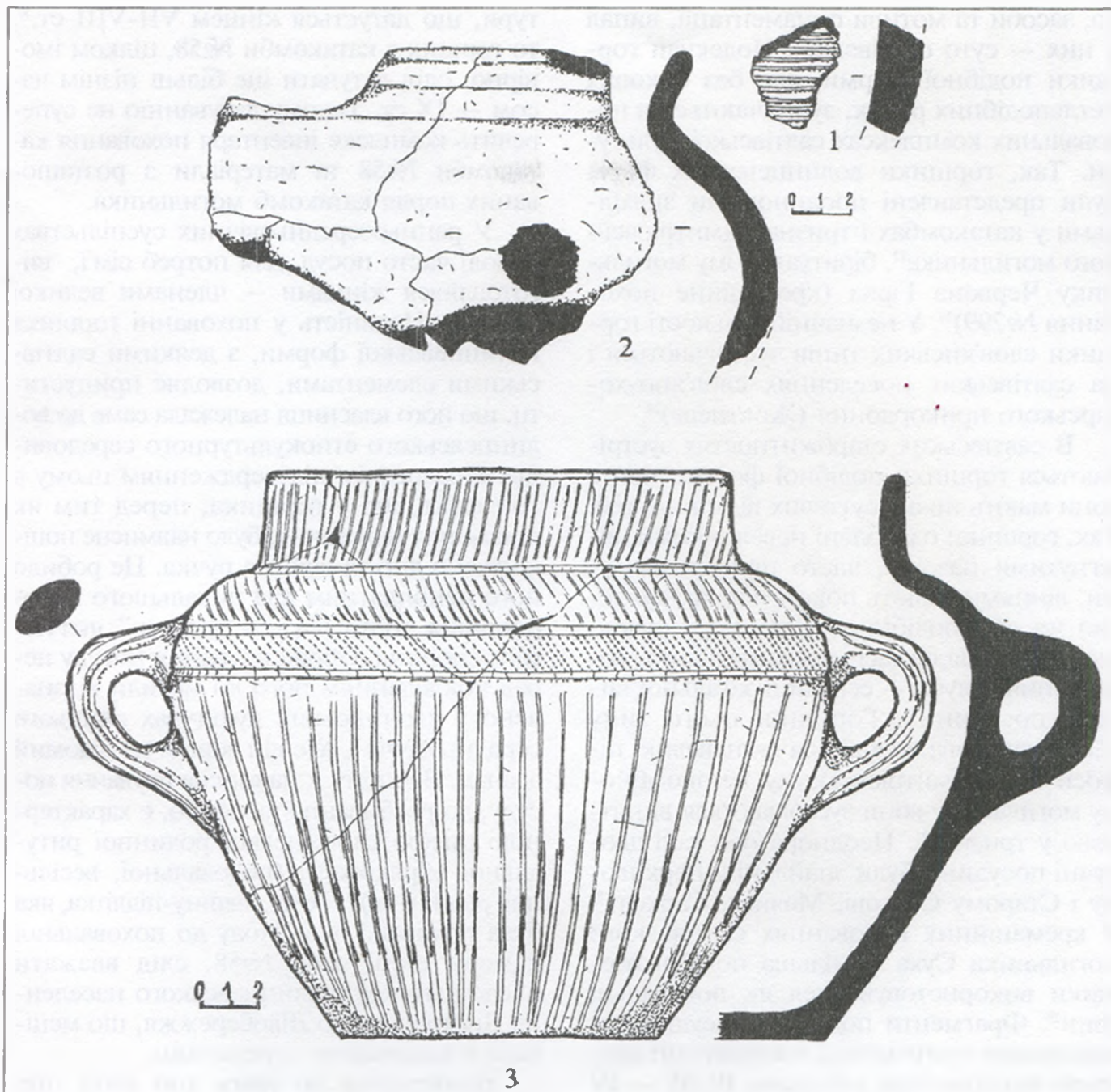

Рис.2. Верхньо-Салтівський IV катакомбний могильник. Катакомба №58. *Кераміка.*

подібний тулуб та невелике дно. Висота горщика дорівнює 28,8 см, діаметри: вінець — 22,4 см, максимальний тулуба — 31,6 см, дна — 15,2 см. Посудина має дві бокові петлеподібні ручки, котрі прикріплені в місці переходу плічок у конусоподібний тулуб. Колір поверхні горщика коливається від світло-коричневого до темно-коричневого. Горщик прикрашено вертикальними лискованими смугами на вінці, плічках, тулубі, а також трьома горизонтальними канелюрами. Зона між двома нижніми канелюрами, що знаходять-

ся на максимальному розширенні тулуба, прикрашена орнаментом зі скошених відбитків гребінцевого штампу. Третій канелюр розташовано в основі вертикального горла.

За класифікацією С.О.Плетньової, горщик належить до третього виду типу Г столової кераміки (горщики, корчаги)¹⁹. Посуд подібної форми переважно є характерним для пам'яток волинцевської культури²⁰. Як відзначає С.О.Плетньова, така форма горщиків хоча й є типово слов'янською, однак техніка виготовлення, тіс-

то, засоби та мотиви орнаментациі, випал у них — суто салтівські²¹. Подекуди горщики подібної форми, але без бокових петлеподібних ручок, зустрічаються в поховальних комплексах салтівської культури. Так, горщики волинцевських форм були представлені поодинокими знахідками у катакомбах і тризнах Дмитрієвського могильника²², біритуальному могильнику Червона Гірка (кремаційне поховання №299)²³. У незначній кількості горщики слов'янських типів зустрічаються і на салтівських поселеннях слов'яно-хазарського прикордоння (Жовтневе)²⁴.

В салтівських старожитностях зустрічаються горщики подібної форми, проте вони мають низку суттєвих відмінностей. Так, горщики оздоблені невеличкими, відігнутими назовні, часто профільованими, вінцями, мають покаті плічка, кулястий чи яйцеподібний тулуб, пару ручок, що кріпляться на місці максимального розширення тулуба — середині загальної висоти посудини²⁵. Горщики цього типу С.О.Плетньова визначила як невеликі піфоси²⁶. На Дмитрієвському катакомбно-могильнику вони зустрічаються винятково у тризнах²⁷. Неодноразово такі дворучні посудини були знайдені у Верхньому і Старому Салтові, Маяках, Саркелі²⁸. У кремаційних похованнях салтівського могильника Суха Гомільша подібні горщики використовувалися як поховальні урни²⁹. Фрагменти подібних посудин неодноразово зустрічались в заповненні дромосів катакомбних поховань ВСМ — IV (№37, 39, 53, 54,). В заповненні дромосу катакомби №58 також виявлені фрагменти подібного горщика (рис.2:1).

Таким чином, горщик з катакомби №58, завдяки наявності двох петлеподібних ручок, займає проміжне місце між аналогічними йому, за формою та декоруванням, волинцевськими горщиками і типово салтівськими лискованими дворучними горщиками-піфосами. У ньому поєднуються риси, властиві і волинцевським, і салтівським виробам. Якщо волинцевські горщики подібних форм характерні для пізнього етапу існування куль-

тури, що датується кінцем VII-VIII ст.³⁰, то горщик з катакомби №58, цілком імовірно, слід датувати ще більш пізнім часом — IX ст. Такому датуванню не суперечить комплекс інвентаря поховання катакомби №58 та матеріали з розташованих поряд катакомб могильника.

У ранньосередньовічних суспільствах доволі часто посуд, для потреб сім'ї, виготовлявся жінками — членами великої родини. Наявність у похованні горщика волинцевської форми, з деякими салтівськими елементами, дозволяє припустити, що його власниця належала саме до волинцевського етнокультурного середовища. Посереднім підтвердженням цьому є той факт, що у горщика, перед тим як покласти у поховання, було навмисне пошкоджено дно та відбита ручка. Це робило його непридатним для подальшого використання, тобто, він теж “умирав”, як і його господаря. Обряд псування посуду перед покладенням його до могили відзначено у слов'янських культурах раннього середньовіччя³¹, але він зовсім не відомий аланам. В цілому ж навмисне псування посуду, до розбивання включно, є характерною рисою слов'янської родинної ритуальної обрядовості (поховальної, весільної, родильної)³². Тому дівчину-підлітка, яка була похована біля входу до поховальної камери катакомби №58, слід вважати представницею волинцевського населення Дніпровського Лівобережжя, що мешкала в аланському середовищі.

Приймаючи до уваги той факт, що алани домінували у військово-політичному відношенні над усіма іншими етнічними групами Подоння в другій половині VIII — першій половині X ст., включення до складу аланської общини вихідців з іншого етнокультурного середовища слід розглядати як наслідок екзополітарної експлуатації своїх безпосередніх сусідів. Дівчина могла потрапити до аланського середовища внаслідок вдалого походу салтівців у прикордонні райони, де мешкало волинцевське населення, для його грабунку, отримання данини чи для захоплення наречених. Такі джерела отриман-

ня домашніх рабів і дружин були широко розповсюджені в багатьох народів середньовіччя³³. На нерівноправне становище похованої дівчинки, по відношенню до представників аланської общини Верхнього Салтова, на нашу думку, вказує скорчена поза та місцезнаходження небіжчиці в цьому поховальному комплексі — біля порожньої поховальної камери. Скорченість кістяків жінок і дітей, на думку С.О.Плетневої, однозначно вказує на їх підлегле становище чоловічій частині тогочасного суспільства, що й знайшло відображення у поховальному обряді більшості катакомб Дмитрієвського могильника³³. Для Верхньо-Салтівського та, розташованих на незначній віддалі від нього, Старо-Салтівського, Рубіжанського могильників скорчені кістяки жінок і дітей зовсім не характерні. Жінки та діти на цих могильниках, незалежно від типу поховальної споруди, завжди лежать в випростаному положенні, на спині³⁴.

Таким чином, катакомба №58, мабуть, була споруджена для повноправного члена аланської родини, але з якихсь причин його тіло не потрапило до поховальної камери. Камера простояла відносно тривалий час відкритою, про що свідчать три шари затічного ґрунту на її підлозі. Через деякий час у дромосі, перед залишеною пустою камерою, було здійснене поховання дівчинки-підлітка. Катакомбу №58 можна вважати своєрідним кенотафом, адже тіло небіжчика, для якого була вирита простора поховальна камера, так до неї і не потрапило. Встановити, яка роль була відведена при створенні цього кенотафа дівчинці-служниці чи посмертній дружині, — за матеріалами поховання, — важко. Проте, це ще раз підтверджує складність соціальної структури аланського населення басейну Сіверського Дінця доби існування салтівської культури.

Література

1. Аксенов В.С. Исследования Верхнесалтовского IV катакомбного могильника // АБУ 1999-2000 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2001. — С.65-67; Аксенов В.С. Исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника // Там само. — С.3-5; Аксенов В.С. Раскопки

Верхнесалтовского IV катакомбного могильника и могильника Красная Горка салтовской культуры // АБУ 2000—2001 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2002. — С.83-85.

2. Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры // РА. — Москва, 2002. — №3. — С.98-114.

3. Бабенко В.А. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове Волчанского уезда Харьковской губ. // Тр. Харьковского комитета по устройству XIII АС. — Харьков, 1905. — С.568.

4. Плетнева С.А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура // МИА. — Москва: Наука, 1967. — №146. — Рис.18:7; Бородулин В.Г. Дневник раскопок Верхнесалтовского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции Института археологии АН УССР. — Рукопись. — Харьков, 15 мая — 15 сентября 1987 г. // Архів Харківського історичного музею. — Арк.30.

5. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — Москва: Наука, 1989. — Рис.104; Бородулин В.Г. Дневник раскопок Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1984 г. — Рукопись. — Харьков, 15 мая — 1 октября 1984 г. // Архів Харківського історичного музею. — Арк.33-34; Бородулин В.Г. Дневник раскопок Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1992 г. — Рукопись. — Харьков, 21 апреля — 16 сентября 1992 г. // Архів Харківського історичного музею. — Арк.25.

6. Плетнева С.А. От кочевий к городам ... — С.85; Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... — С.206.

7. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... — С.209, 255.

8. Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. — Москва, 1962. — №62. — С.147; Мерперт Н.Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. — Казань, 1957. — С.36; Березовец Д.Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959-1960 гг. // КСИА АН УССР. — Киев, 1962, — Вып.12. — С.22.

9. Бабенко В.А. Дополнение к докладу "Что дали новые раскопки в Верхнем Салтове" // Тр. XIII АС. — Москва, 1907. — Т.1. — С.399; Семенов-Зусер С.А. Раскопки коло с.Верхнього Салтова 1946 р. // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т.III. — С.120-123.

10. Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. — Москва: Наука, 1987. — Вып.2. — С.147-149.

11. Бубенок О.Б. Етнічна належність ямних поховань Верхньосалтівського могильника // Археологія. — Київ, 1993. — №4. — С.51-57.

12. Милотин А. Раскопки 1906 г. на Маяцком городище // ИАК. — Санкт-Петербург, 1909. — Вып.29. — С.156. — Рис.3.
13. Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // Vita antiqua. — Київ, 1999. — №2. — С.142. — Рис.1:18.
14. Смирнов К.Ф. Археологические исследования в районе дагестанского селения Тарки в 1948-1949 гг. // МИА. — Москва-Ленинград, 1951. — №23. — С.257; Марковин В.И. Дагестан и юго-восточная Чечня в скифо-сарматское время // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — Москва: Наука, 1989. — С.288.
15. Седов В.В. Водь // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. — Москва: Наука, 1987. — С.38-39. — Табл.1: 5,6.
16. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... — Рис.58; Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // Vita antiqua. — Київ, 1999. — №2. — Рис.4: 5,22; 5: 31,32; 6: 36; Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце // Донская археология. — Ростов-на-Дону, 2002 — №1-2. — Рис.4: 26; 6: 13-15.
17. Михеев В.К. Отчет о раскопках салтовского могильника Красная Горка Средневековой археологической экспедицией Харьковского госуниверситета в 1994 г. — Рукопись. — Харьков, июля — 22 июля 1994 г. // Архів Музею археології та етнографії Слобідської України. — Арк.5.
18. Иерусалимская А.А. Кавказ на шелковом пути: Каталог временной выставки. — Санкт-Петербург: Аврора, 1992. — С.7, 62.
19. Плетнева С.А. От кочевий к городам ... — С.121.
20. Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району, Сумської області // АП УРСР. — Київ, 1952. — Т.III. — Табл.1:4; Ляпушкин И.И. К вопросу о памятниках волынцевского типа // СА. — Москва, 1959. — Т.ХХІХ-ХХХ. — Рис.1-3; Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья — Киев: Наук. думка, 1975. — Рис.24: 1,2; 25; 26: 4-6.
21. Плетнева С.А. От кочевий к городам ... — С.121.
22. Плетнева С.А. От кочевий к городам ... — Рис.31:3,4; Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... — Рис.76.
23. Михеев В.К. Отчет ... 1994 г. — Арк.4.
24. Parchomenko O.V. Die keramik der Saltovo-kultur am obere lauf des Don (nach Materialien auf ukrainischem Boden) // Die keramik der Saltovo-Majaki kultur und ihrer varianten. — Budapest, 1990. — Taf.10: 9-11.
25. Плетнева С.А. От кочевий к городам ... — Рис.31: 2.
26. Плетнева С.А. От кочевий к городам ... — С.121.
27. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... — Рис.77, 78.
28. Parchomenko O.V. Die keramik der Saltovo-kultur am obere lauf des Don... — Taf.10: 1-3, 5; Flerov V.S. Einige arten der polierten keramik der Saltovo-Majaki kultur // Die keramik der Saltovo-Majaki kultur und ihrer varianten. — Budapest, 1990. — Taf.12.
29. Михеев В.К. Сухогомольшанский могильник // СА. — Москва, 1986. — №3. — Рис.2: 19,20.
30. Юренко С.П. Население Днепровского Левобережья в VII — VIII вв. н.э. (волынцевская культура) // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов. — Киев: Наук. думка, 1988. — Т.4. — С.248.
31. Липкинг Ю.А. Могильники третьей четверти I тыс. н.э. в Курском Посемье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Ленинград: Наука, 1972. — С.149.
32. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. — Москва: Наука, 1993. — С.80.
33. Васюгин С.А. Типология постарых и политических систем кочевников // Кочевая альтернатива социальной эволюции. — Москва, 2002. — С.87-88.
33. Плетнева С.А. От кочевий к городам ... — С.76.
34. Бубенок О.Б. Етнічна належність ямних поховань ... — С.52. — Рис.1; Покровский А.М. Верхне-Салтовский могильник // Тр. XII АС. — Москва, 1905. — Т.1. — С.466-468; Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник ... — С.137-149; Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник ... — С.62-78.

Аксёнов В.С.

**СИДЯЧЕЕ ПОГРЕБЕНИЕ ИЗ АЛАНСКОГО
КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА
ОКОЛО с.ВЕРХНИЙ САЛТОВ**

Резюме

Работа посвящена погребению, произведенному в дромосе катакомбы №58 Верхне-Салтовского IV могильника. Специфичность позы погребенной, местоположение захоронения — на дне дромоса, возле входа в пустую погребальную камеру, указывает на зависимое положение девочки-подростка по отношению к хоронившемуся в камерах аланскому населению. Присутствие в составе инвентаря сосуда, совмещающего в себе типичные волынцевскую форму, салтовские приёмы орнаментации и технику обжига, позволяет видеть в погребенной представительницу волынцевской этнокультурной среды, попавшую в аланскую общину в результате экзополитарной эксплуатации салтовским населением своих непосредственных соседей.

27.04.2003.

ДЕТАЛІ ПОЯСНОГО НАБОРУ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У ЗБІРЦІ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У колекції Кременчуцького краєзнавчого музею зберігається численна група предметів доби середньовіччя, що репрезентують переважну більшість археологічних культур, котрі мали поширення на Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі України. Яскравою є добірка знахідок кінця I тис. н.е. — зразків ужиткового мистецтва кочових народів, які в цей час займали широкі простори передstepів та просувалися на захід. Серед групи цих речей вирізняється чимало яскравих деталей поясних наборів, що походять, як і більшість випадкових знахідок з цього регіону, із розмивів лівого берега Дніпра — Кременчуцького водосховища. В даному випадку, знахідки, що вводяться до наукового обігу, виявлені в околицях с. Шушвалівка Глобинського р-ну Полтавської обл., у відслоненнях так званого Шушвалівського острова — останця другої тераси лівого берега Дніпра, котрий вже понад 40 років інтенсивно розмивається. Всі вони походять із розмитих водосховищем підкурганних чи ґрунтових поховань. Спеціальних публікацій щодо цих знахідок у фаховій літературі практично ще не існує, крім короткого опису білоногового наконечника ремня, пов'язаного зі старожитностями стародавніх угорців часу їх перебування в Леведії та Ателькузу, себто із другою половиною IX ст.¹

До числа не менш показових деталей поясної гарнітури, які прикрашають експозицію музею, належать і прикраси ремнів під інвентарними номерами: КрКМ КВ.34991-34993, А.1277-1279.

Поясна накладка на ремінь, підпрямокутної форми, із хвилеподібними вигинами на довгих боках, прикрашена рельєфним стилізовано-рослинним орнаментом, який займає всю лицеву площину деталі поясного набору, і відокремлений від країв, по всьому периметру, рельєфною рамкою, що утворює замкнену у картуші композицію. Коротші краї загнуті так, що мають невеликі пази для кріплення на поясі. Один із цих пазів відламаний. На зворотній стороні — зображення відсутнє. Розміри: довжина — 3,7 см; ширина — 1,9 см; товщина — 0,3 см (рис.1:1).

Поясна накладка, аналогічна за формою, орнаментом і технікою виконання описаній вище, різницею є лише вдавлення майже по центру виробу, нанесені вже на готову річ, у вигляді незамкненого кола, та збережені пази для кріплення. Розміри: довжина — 4,1 см; ширина — 1,9 см; товщина — 0,3 см (рис.1:3).

Поясна накладка підпрямокутної форми, із хвилеподібними вигинами на довгих боках. Прикрашена рельєфним, стилізовано-рослинним орнаментом, який складається із трьох квіток. Центральна квітка розкрита вправо своїми пелюстками, інші ж дві, що розташовані праворуч і ліворуч від неї, звернуті вліво. Коротші краї накладки загнуті, утворюючи невеликі пази для закріплення на ремні. На зворотньому боці зображення відсутні. Розміри виробу: довжина — 3,1 см; ширина — 1,3 см; товщина — 0,25 см (рис.1:2).

Ця група прикрас, що належать, безсумнівно, до одного поясного набору, виготовлена із високоякісного білону. Технікою виконання накладок є лиття, з наступною доводкою заготовок гравіюванням, за допомогою ювелірних інструментів. На деталях поясної гарнітури подекуди зберігся товстий шар посріблення.

Щодо культурно-хронологічної атрибуції описаних вище деталей поясного набору, то їх належність, у зв'язку із відірваністю виробів від певного археологічного комплексу, встановлюється за характером орнаменталізації та прийомами передачі образів. Зображені на прикрасах рослинні мотиви можна ідентифікувати як квітки «лотоса»². За типологією зображення лотоса в рослинному орнаменті на металевих виробах салтово-маяцької культури, розробленою Н.А.Фоняковою, візерунки описаних вище виробів належать до *групи I*. Ця група включає орнаменти у вигляді трилистників із геометричними вставками поміж листя, багатопелюсткових квіток і квіток «лотоса», з виділеною центральною частиною. В таких зображеннях, частіше за все, відсутні стебла, хоча інколи зустрічаються трилистники на гладкому стебельці. Вироби цієї групи відливалися в бронзі або ж у сріблі. Зразки цієї ремінної гарнітури належить до етапу первісного освоєння «лотоса», на якому здебільшого салтівські майстри старанно копіювали іноземні взірці, що і поклало по-

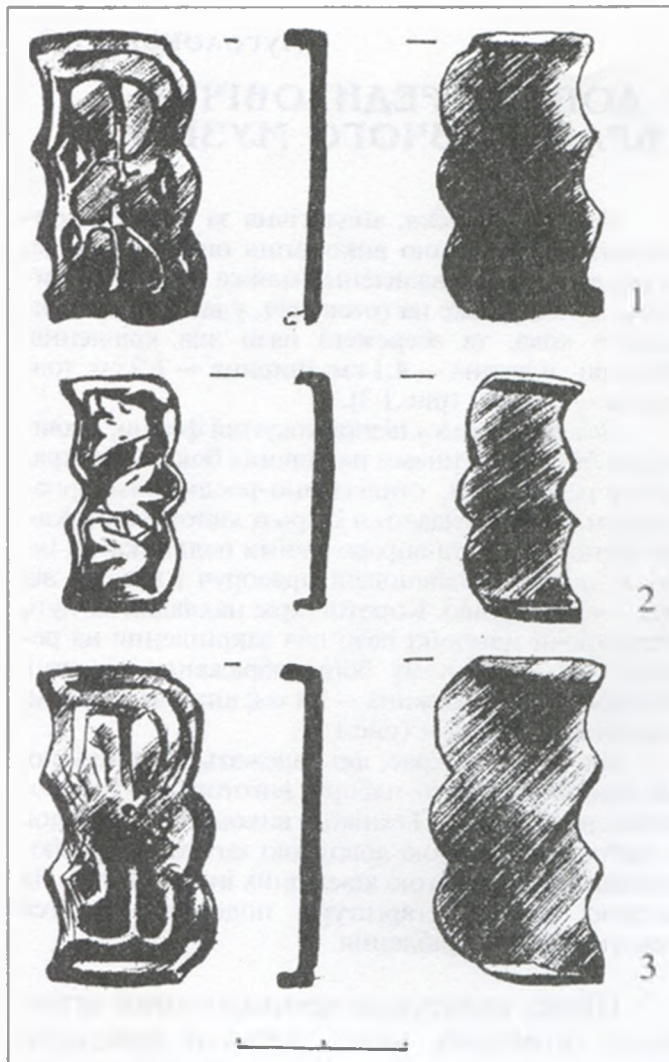

Рис. 1. Шушвалівка, с. Поясні накладки.
Білон, посріблення.

чаток розвитку вже самобутнього орнаменту³.

Як підсумок, можна констатувати, що деталі поясного набору, що зберігаються в Кременчуцькому краєзнавчому музеї, належать до продукції ювелірів салтівської культури VIII-IX ст.⁴, носії якої на берегах Славути — кочове болгарське населення степів межиріччя Сіверського Дінця й Дніпра — в цей час мешкали на степових ділянках Дніпровського лівобережного терасового Лісостепу. Переважна більшість випадкових знахідок салтівського кола та відомих поховальних комплексів тяжіє до дніпровських переправ, позначаючи економічні та торгові вектори у зносинах населення Хозарського каганату останньої чверті I тис. н.е.

Варто звернути пильнішу увагу на перспективність власне археологічного дослідження цього мікрорегіону Полтавщини

щодо виявлення кочівницьких старожитностей, адже чимало речей із розмивів Кременчуцького водосховища потрапляє на «чорний ринок» і до так званих «колекціонерів», чим наноситься непоправна шкода не тільки археологічній науці, а й пам'яткам культурної спадщини України. На сьогодні у фаховій літературі відомо кілька комплексів цієї епохи саме на території Кременчуччини. Це, насамперед, матеріали зі зруйнованих поховань, виявлених біля одного із курганів у складі групи III неподалік від с. Волошине Дмитрівської сільської ради поблизу м. Комсомольськ⁵ та з кургану в околицях Великої Кохнівки у Кременчуці⁶, а також окремі знахідки кераміки і прикрас з околиць наддніпрянського міста та знайдені між сс. Мозоліївка і Шушвалівка Глобинського району Полтавської обл.⁷

Література

1. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракалю І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — С.108-109.
2. Фоянкова Н.А. Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII-IX вв. // СА. — Москва: Наука, 1986. — №3. — С.37.
3. Там само. — С.38-41.
4. Археологія Української ССР. — Київ: Наук. думка, 1985. — Т.3. — С.212-218.
5. Кулатова І.М., Мироненко К.М., Охріменко А.І., Супруненко О.Б. Археологічні розвідки в зоні Срітківського родовища залізистих кварцитів у Кременчуцькому районі на Полтавщині // АБУ 2002-2003 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2004. — С.25. — Рис.1.
6. Мельнікова І.С. Салтівське поховання в околицях Кременчука // АЛІУ. — Полтава, 2001. — №2(10). — С.116.
7. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракалю І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука. — Полтава-Кременчук, 2004. — С.107-108.

Пуголовок Ю.А.

ДЕТАЛИ ПОЯСНОГО НАБОРА ЕПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ В СОБРАННІИ КРЕМЕНЧУГСКОГО КРАЄВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Резюме

Публикуются бیلонные детали поясного набора — ременные накладки салтовской культуры, обнаруженные в размытом Кременчугском водохранилище погребении у с. Шушваловка Глобинского района Полтавской области.

01.04.2003.

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ ПОХОВАННЯ НА КРЕМЕНЧУЧЧИНІ

Дослідженнями останніх років у південній частині Полтавської області, зокрема, в Кременчуцькому районі, було виявлено цілу низку пам'яток різної культурно-хронологічної належності. Увагу дослідників привертає відкриття старожитностей золотоординської епохи на півдні Кременчуцького району, в околицях м. Комсомольськ. Публікації матеріалів з кількох поховань кочівників золотординського періоду і присвячена ця публікація.

В 1993 р. Ю.О.Шиловим, при розкопках насипу № 3 групи курганів “Кормилиця”, неподалік с. Єриствітка Кременчуцького району, було досліджене пізньосередньовічне кочівницьке поховання¹, як виявилось, золотординського часу². Подібне поховання трапилось й у найбільшому кургані групи “Цегельня”, поблизу с. Підлужне того ж району в 1992 р.³

Поховання кургану № 3 “Кормилиця” впущене з вершини насипу у неглибоку підпрямокутну яму, можливо, із закругленими кутами, з широтною орієнтацією. Її збережені розміри складали 0,9х1,7 м, а довжина, напевне, досягала 2,0 м. Долівка ями у кількох місцях була вкрита очеретом. Похований, чоловік зрілого віку (30-40 років), був покладений випростано на спині, головою на захід. Його ліва рука розміщувалася вздовж тулуба, права, дещо зігнута в лікті, — лежала на миску долонею вниз. Зліва від небіжчика знаходилися рештки коня. Вздовж північної стінки ями викладені у давнину череп, кістки передньої і задньої кінцівок тварини та єдина берцева кістка, вміщені до могили, ймовірно, разом зі шкурою коня (рис. 1: план).

Поверх кісток лівої руки і до кісток тазу чоловіка лежав берестяний сагайдак, сплетений із нешироких смужок берести, з чотирма залізними наконечниками стріл, орієнтованими вздовж плечової кістки

(рис. 1, план: 2). Більша частина берести і дерева від сагайдака зогліла, позначаючи розміри виробу близько 0,2х0,6 м. Всі інші металеві предмети зі складу напутнього інвентаря — залізні. Поряд із черешками стріл знайдені уламки двох пряжок від облаштування сагайдака (рис. 1, план: 3), а край ліктьового суглобу — фрагменти ножа із вигнутою спинкою (рис. 1, план: 4). Серед кісток лівої кисті руки виявлені уламки кресала із кременем, напевне, вкладеного до долоні померлого (рис. 1, план: 5). Поряд зі стегною кісткою правої ноги виявлений розвал наконечника дротика (рис. 1, план: 6). У щелепі коня трапився уламок вудил (рис. 1, план: 7), а під правим коліном похованого і поряд із копитами коня — 2 стремена (рис. 1, план: 8), біля одного з яких знаходилася пряжка від пут (рис. 1, план: 9).

Тип поховання, речовий комплекс та його розміщення у могилі вказують на післямонгольський час здійснення цього захоронення. Характерними ознаками чого є наявність серед спорядження вершника різної форми яйцеподібних за обрисом стремени типу Д IV, за Г.О.Федоровим-Давидовим, із розплющеною верхньою частиною дужки, з округлим виступом над прорізом для путаниця та вузькою круглою підніжкою, дужка якої сплющена у нижній частині і в одному випадку має виступи (рис. 1:11,12)⁴. Не менш виразним є й втульчастий наконечник дротика зі сплющеним, підтрикутної форми пером і короткими гранями, типу II, за тією ж класифікацією (рис. 1:5)⁵. Черешкові залізні наверхня стріл репрезентують добре відомі на Русі типи наконечників, що побутували й у середовищі кочівників: пліскої підтрикутної форми, з широкою лопаттю та тупим загостренням вістря — типу 70, характерного для XIII-XIV ст., за

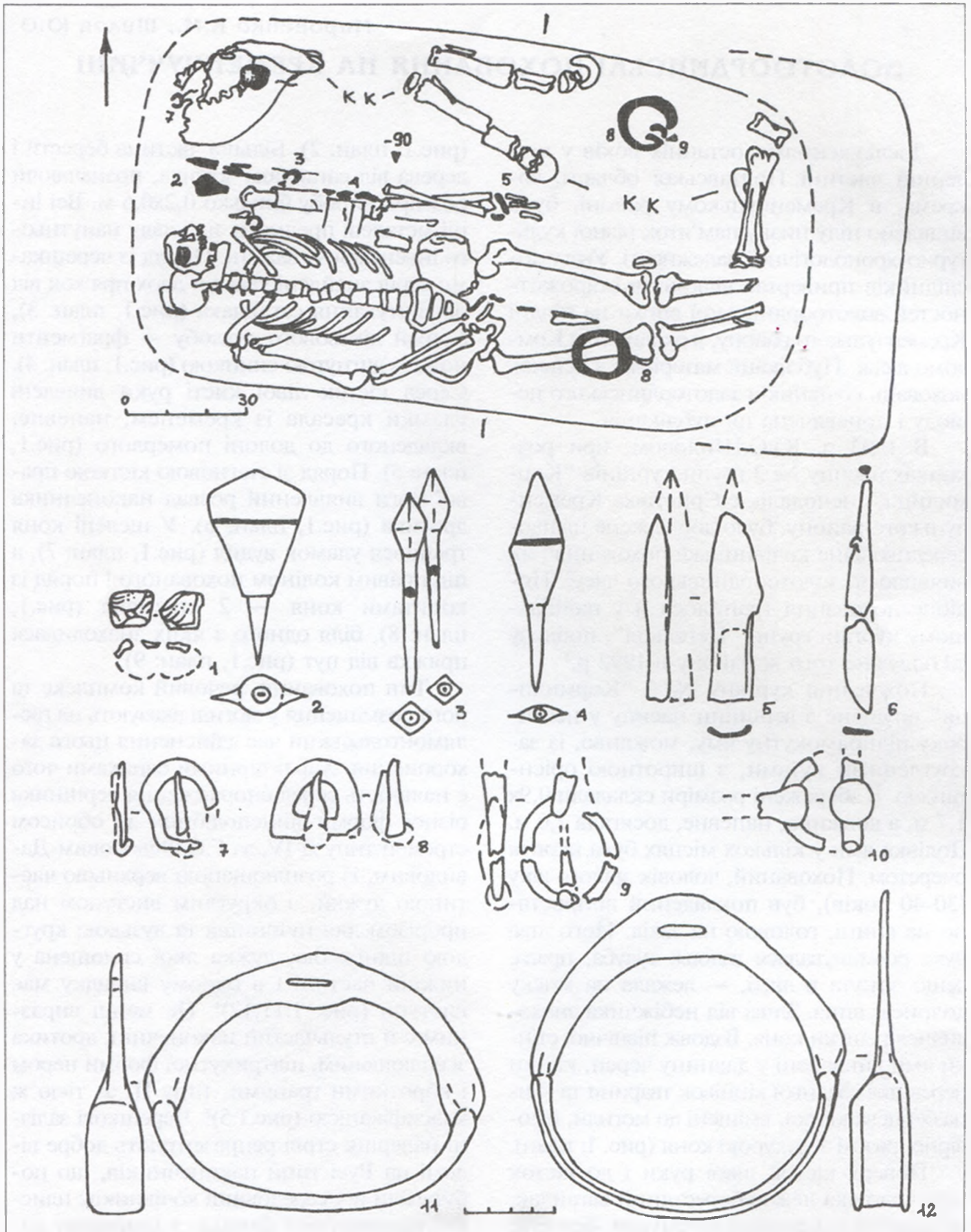

Рис. 1. Єристівка, с., Кременчуцький р-н, курган "Кормилиця" (№ 3). Золотоординське поховання. План та знахідки (1-12) Залізо (2-12), кремень (1).

О.Ф.Медведєвим, і В IV, за Г.О.Федоровим-Давидовим (рис.1:2); гранеїної пірамідально-квадратної або біпірамідальної, з короткою і масивною голівкою, — відповідно типи 8 і Б II; ромбічної кілеподібної — типи 14 і В III (рис.1:3-4)⁶. Час побутування таких сагайдачних наборів лежить у межах другої половини XIII-XIV ст. Це стосується й сагайдаків, виготовлених із берести, і залізних пряжок типів IIАVa та ІІДІІ (рис.1:7-9)⁷.

Принагідно зауважимо, що, аналогічний згаданому вище, кілеподібний наконечник стріли виявлений під час обстеження невеликого городища у Середньому Поворсклі — в ур.Городище-Брусія, що поблизу с.Михайлівка Диканського району Полтавської обл.⁸

Ще одне золотоординське поховання відкрите Ю.О.Шиловим на найбільшому кургані у складі групи „Цегельня”, на південно-західній околиці с.Солонці та на схід від с.Підлужне Кременчуцького району, за 3,5 км на захід від с.Єристівка⁹. Поховання 15 кургану № 1 здійснене на його вершині у підпрямокутній ямі, розміром 0,60-0,85 x 2,0 м, втущеній на глибину 1,65 м та орієнтованій за віссю північний захід — південний схід. Північно-західна частина ями мала нерівномірне незначне розширення, південно-східна — була знищена перекопом новітнього поховання¹⁰. Похований, чоловік зрілого віку, лежав горілиць на спині, з ледь помітним нахилом на лівий бік, головою на північний захід. Права рука знаходилася вздовж тулуба, ліва, зігнута в лікті, — на тазу. Зліва від похованого лежали рештки коня — череп і окремі кістки передніх кінцівок тварини. Від дощатої дерев'яної домовини збереглися сліди тліну і три залізні скоби для кріплення дощок із відбитками деревини, розмірами 2,3x7,5 см, розкидані вздовж скелета похованого (рис.2: план). Одна зі скоб мала інші розміри — 6x2x1 см.

Серед напутнього інвентаря — залізний ніж із прямим лезом, уступом при

переході від спинки до черешка і виступом на гострій частині леза в основі черешка, типу I, за Г.О.Федоровим-Давидовим (рис.2:9)¹¹. Дві залізні пряжки — одна круглої форми (рис.2:4), інша — видовжена і стиснута з боків, зі скругленим кінцем, належать відповідно до типів IIАІІ та IIАVa (рис.2:5), третя — не збережена пряжка прямокутної форми, — напевне, відносилися до типу ІІБІІ¹². Петельчастий виріб із рештками заклепочного кріплення є деталлю для закріплення сагайдака, з аналогіями серед кістяних скоб цього призначення (рис.2:3)¹³. Кресало мало вигляд залізного стрижня від однолезового „вогнива”, у вигляді масивної смужки, свого часу, із петлями на кінцях з внутрішнього боку леза (рис.2:7)¹⁴. Стремена із розплющеною верхньою частиною дужки майже не мали округлого виступу вгорі, де помітний лише невеликий проріз для путаниця. Вони були за обрисами яйцеподібної форми і відносилися до типу ДІІ, поширеного у XIII-XIV ст. (рис.2:1,2)¹⁵. До зразків озброєння вершника належать наверх двох стріл лавролистий форми, з широким хронологічним діапазоном побутування, за О.Ф.Медведєвим, від XII до кінця XIII ст. (рис.2:10)¹⁶, котрі об'єднані Г.О.Федоровим-Давидовим у тип ВІ¹⁷, а також п'ять бронебійних наконечників пірамідально-видовженої форми, квадратних у перетині, які, за О.Ф.Медведєвим, належать до типу 90 (рис.2:8)¹⁸, а, за Г.О.Федоровим-Давидовим, — до типу БІV¹⁹. Більшість дослідників останні деталі стріл відносять до XIV ст.

З огляду на тип поховань, їх орієнтацію та вміщення до могил частин туш коней, а також деякі ознаки печенізько-торчеського обряду, що за золотоординської доби почав поступово видозмінюватися²⁰, датування таких впускних поховальних комплексів лежить у межах другої половини XIII - початку XIV ст.²¹

Останніми дослідженнями курганів у околицях м.Комсомольськ 2003-2004 рр.

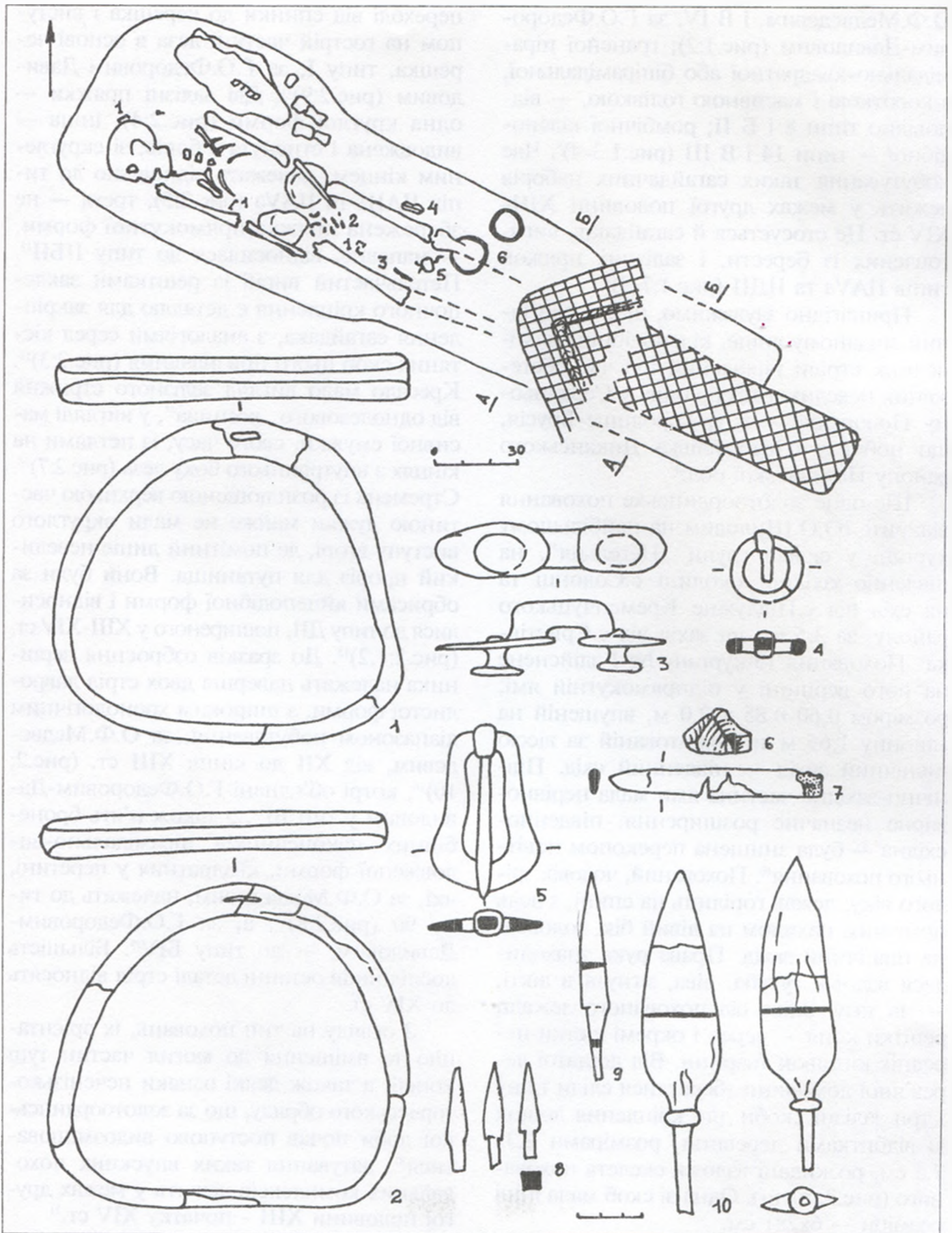

Рис. 2 Підлужне, с., Кременчуцький р-н, курган "Цегельня" (№ 1). Золотоординське поховання на вершині насипу. План та знахідки (1-10). Залізо (1-5, 7-10), кремій (6).

— поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради та неподалік с.Єристівка Кременчуцького р-ну, що проводилися під керівництвом О.Б.Супруненка, виявлено більше півтора десятка впускних поховань золотоординської доби, які склали своєрідний некрополь великого кочовища, розташованого за 5-6 км на схід від гирла Псла, де знаходилася група поселень землеробського післямонгольського населення. Ці поховання, вірогідно, позначають місце розташування ставки одного із кочівницьких феодалів, який здійснював контроль за підвладним населенням регіону.

Література

1. Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Еремеев С.А. Отчет о раскопках курганов и разведках поселений в Кременчугском р-не Полтавской области. — Киев, 1993 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.370. — Арк. 4, 17-19, 23.
2. Шилов Юрий, Мироненко Костянтин. Пізньокочівницькі поховання у пониззі Псла // П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: М-ли доп. і повідомл. (3-4 грудня 2003 р.). — Полтава: вид. ПДПУ, 2003. — С.265-269.
3. Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Стахив Н.А., Еремеев С.А. Отчет о раскопках кургана „Цегельня” у с.Подлужье Кременчугского р-на Полтавской области. — Киев, 1992 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 368. — Арк. 5, 19-20; 118; Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Стахив Н.А., Еремеев С.А. Альбом иллюстраций к Отчету о раскопках кургана „Цегельня” у с.Подлужье Кременчугского р-на Полтавской области. — Киев, 1992 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 369. — Арк. 5, 6, 40-41; Шилов Ю.О. Курган — святилище „Цегельня” // АДУ 1992 р. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1993. — С.143.
4. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — Москва: Изд-во МГУ, 1966. — С.12, 13. — Рис.1.
5. Там же. — С.24, 26. — Рис.3:5.
6. Там же — С.26-27; Медведев А.Ф. Ручное и метательное оружие: Лук и стрелы, самострел VIII-XIV вв. // САИ. — Москва: Наука, 1966. — Вып. Е1-36. — С.77, 165. — Табл. 26:1.
7. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — С. 28, 29, 43, 46-47.
8. Коваленко О.В., Кулягова І.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Нове городище давньоруської доби у Середньому Поворсклі // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С.43. — Рис.1:9.
9. Шилов Ю.О. Курган — святилище „Цегельня”. — С.143.
10. Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Стахив Н.А., Еремеев С.А. Отчет о раскопках кургана „Цегельня” у с.Подлужье Кременчугского р-на Полтавской области. — Киев, 1992. — Арк. 5, 19.
11. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — С.42, 46.
12. Там же. — С.66, 85.
13. Там же. — С.31.
14. Там же. — С.66, 84.
15. Там же. — С.13, 116.
16. Медведев А.Ф. Ручное и метательное оружие: Лук и стрелы, самострел VIII-XIV вв. — Табл. 20:32,33; 26:4,5.
17. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — С.26.
18. Медведев А.Ф. Ручное и метательное оружие: Лук и стрелы, самострел VIII-XIV вв. — С.83. — Табл.25:2.
19. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — С.27.
20. Супруненко О.Б., Кулягова І.М., Мироненко К.М., Кракалю І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — С.119.
21. Добролюбовский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — Киев: Наук. думка, 1986. — С.72-73.

Мироненко К.Н., Шилов Ю.А.
**ЗОЛОТООРДЫНСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ
 НА КРЕМЕНЧУЧИНЕ**
 Резюме

Публикуются комплексы впускных погребений кочевников золотоординской эпохи, исследованные в курганах на левом берегу р.Днепр у г.Комсомольск Полтавской области в 1992-1993 гг.
 20.07.2003.

К ВОПРОСУ О СУЩЕСТВОВАНИИ ПИСЬМЕННОСТИ У НАСЕЛЕНИЯ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ СТЕПНОГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Как известно, погребения срубной культуры (далее — СК) содержат ритуальные сосуды. Зачастую орнаментика этой керамики состоит из одинарного или двойного пояса треугольников со вписанными внутрь треугольников линейными знаками в виде прямых линий, уголков, крестов, свастик, решеток, точек и иных знаков, в различных сочетаниях. Иногда такие знаки встречаются и без оформления в треугольных рапортах. Специфический вид этих знаков, отсутствие симметрии и ритма, обязательных для орнаментов, вызывает закономерные вопросы относительно назначения и содержания этой графики.

Одним из первых свой взгляд на орнаментуку сосудов СК высказал А.А.Формозов¹. Он предложил считать её некой разновидностью зачатков письма. Исходя из внешнего вида, знаки на сосудах СК определялись им как прообраз или исходный вариант, ставший предтечей «черт и резов» древних славян, упоминаемых Черноризцем Храбром. Но никаких конкретных предложений по чтению или пониманию семантики этих знаков им не предлагалось.

По мере накопления нового археологического материала проблема интерпретации графического оформления сосудов СК становилась все более актуальной. Участились публикации, связанные с описанием новых находок сосудов с не идентифицированными знаками². Появились работы, в которых обобщается материал по орнаментике сосудов эпохи бронзы³. Е.Ю.Захаровой, С.Ж.Пустоваловым, А.Б.Супруненко сделаны попытки классификации и анализа знаков на доступном материале⁴. Как решение проблемы, авторы этих публикаций предлагали два вариан-

та содержания рассматриваемой графики: — знаки соответствуют ритуально-символьной семантике; — утилитарно-бытовое назначение — фиксация хронологических циклов.

Однако, отсутствие реально действующей методики не позволило достоверно выявить в изображениях на сосудах СК предполагаемую информативную составляющую ни по линии символики, ни в плане обнаружения связи с психологическими особенностями мировосприятия представителей той отдаленной эпохи и отражения его средствами графики.

Несколько лет назад автор получил предложение от профессора ДНУ И.Ф.Ковалевой ознакомиться с образцами погребальной керамики из собрания археологической лаборатории ДНУ и выяснить вопрос о возможном применении графики на этих сосудах в качестве знаков письменности. Данная статья знакомит с некоторыми результатами этого исследования.

Цель исследования. Используя накопленный опыт в области грамматологии и достижения в смежных с ней науках (мат. лингвистика, информатика, семиотика и др.), выполнить комплексное изучение образцов графики на памятниках СК для определения их соответствия системным параметрам письменности. В случае подтверждения возможности применения этой графики для передачи информации, определить качественные параметры такой системы и попытаться восстановить структуру и механизм функционирования этой письменности.

Методы.

1. Палеографическое исследование образцов для определения способов нанесения надписей и выявления структурных единиц текста, их позиционирования и межэлементных связей внутри предполагаемой системы письменности.

2. На основании обобщения и систематизации множества способов и приемов, использовавшихся в различных письменностях для кодирова-

ния (записи), передачи (хранения) и декодирования (воспроизведении при чтении) информации, определить общий уровень и варианты методов, освоенных мировой письменной культурой на момент существования срубной культуры. Особое внимание было уделено системам письма, синхронным периоду СК.

3. После анализа фактов исторического и лингвистического характера соответствующей эпохи, была выделена группа наиболее вероятных способов кодирования информации, применяемых в конкретной ситуации создания исследуемой графики СК.

4. Используя результаты, полученные в п.п. 1, 2 и 3, сделана попытка поэлементной реконструкции системы письменности и механизмов ее действия. Полученные результаты подвергались перекрестной проверке. Основным методом проверки стало сравнение общеупотребительных способов кодирования информации и механизмов ее фиксации в других системах письма, с выявленными фактами в исследуемых образцах.

5. В случае выявления аналогий и соответствий сравниваемых фактов, между исследуемой и образцовой письменностью, конкретная методика кодирования информации признается допустимой в исследуемой графике. В ином случае она подвергается уточнению и корректировке.

6. После проверки и уточнения общей структуры текстов формируется перечень используемых приемов кодирования информации, который позволяет выявить возможные рамки применения данной письменности и привлечь соответствующий научный аппарат для последующего исследования структуры памятников этой письменности.

В результате проведенной работы, по совокупности признаков, графику на сосудах СК следует отнести к начальной форме идеографического письма, с развитой системой знакообразования. Вероятными направлениями практического использования его являются: создание хозяйственно-учетных записей, обработка и фиксация вычислений, культовая практика. Эта письменность возникла на основе интеллектуального опыта скотоводческих племен Восточной Европы без какого-либо влияния извне.

Описание письменности.

Структура знаков. В основе конструкции знаков лежат два элементарных начертания — точка и прямая линия. Зна-

кообразующей функцией обладает только прямая линия. Точки используются:

- как элемент группы, образованной точками;
- как вкрапление в структуру знаков на линейной основе;
- как контурный пояс.

Графические объекты, вписанные в треугольники, могут состоять из единичных элементарных начертаний, групп элементарных начертаний, собственно знаков и композиционных знаков. Композиционные знаки сформированы из нескольких простых знаков уменьшенного размера и дополняющих их элементарных начертаний. Они представляют собой наиболее сложные графические конструкции, вписанные в треугольники.

Знаки, образованные прямой линией, представлены геометрическими конструкциями: треугольники, квадраты, углы, свастики, решетки, гребни.

Наблюдаются случаи схождения нескольких одинаковых знаков подряд. На данный момент нет возможности сказать определенно, образует ли такая группа одинаковых знаков, вписанных в разные треугольники в объеме одного текста, некое множество элементов, или это некая единая семантическая конструкция, которая должна восприниматься как один знак. И в том, и в другом случае эта запись будет подразумевать некое значение. Если это два различных знака, то мы будем иметь пример омографа.

Структура текста. Форма и принципы построения текста на сосудах СК не находят аналогов. Предварительно на поверхность сосуда наносились треугольники, в соответствии с количеством знаков в будущем тексте. Запись знака осуществлялась в треугольном пространстве. В треугольник вписывается один или несколько знаков, ориентированных относительно сторон треугольника. Пустых треугольников, то есть без вписанных внутрь треугольников знаков, в тексте не наблюдается. По-видимому, такая практика

отсутствовала. Запись текста производилась правой рукой и всегда справа налево. Для записи знаков использовался специальный инструмент. Его формообразующая поверхность имела вид прямой линии. Применение специализированного инструмента привело к нормированию внешнего вида знаков. Специальные инструменты для письма и нормированность знаков письма являются признаками развитой практики применения письменности.

На данный момент остается открытым вопрос о функции треугольника в организации пространства текста. От определения его статуса в организации текста зависит классификация знаков в поле единичного треугольника как единицы текста: элементарный знак, выражение или блок текста. Пока этот вопрос не решен, нет возможности проводить исследования по структуре предложения (высказывания) и структуре текста. Бесспорно одно: текст имеет линейную организацию, основанную на последовательности единиц текста.

Исходя из структуры знаков, типа знакообразования, и, сравнивая эти параметры с синхронно существовавшими на тот момент системами письма, можно утверждать, что они наиболее соответствуют знакам идеографической и, в меньшей степени, логографической письменности. Наименее вероятно соотносить эти знаки с пиктографической формой письма. Предполагается, что общее число знаков этой письменности не превышало 80-100. Реально можно ожидать, что число используемых знаков будет близко к 50.

Исходя из примеров реально функционировавших систем письма, наиболее вероятной предполагается следующая модель рассматриваемой письменности.

Основное ядро составляют знаки-идеограммы. Их должно быть не менее 85% от общего количества знаков. Второй, по численности, должна быть группа знаков-пиктограмм, утративших под влиянием техники письма свой первоначальный рисуночный вид. И самая малочисленная

группа знаков — логограммы. Она могла составлять не более 1%. Такая структура письма наиболее соответствовала бы эволюционным процессам, лингвистической и интеллектуальной ситуации той эпохи.

Преобладание идеограмм вызвано невозможностью существования на тот момент среди племен единого нормированного языка. Но, учитывая давнее совместное проживание, мог сложиться устойчивый пласт понятий, единый для всего сообщества племен СК. В среде племенной олигархии этот пласт конкретизировался и получал терминологическое оформление. Однако термины получали согласование по содержанию, а не по отношению к речевой форме. Нормирование термина по речевой форме в то время было невозможно. Любое нормирование приводит к изменениям в произношении и лексическом наборе пользователя языка. В таком случае носитель нормированного языка в своем племени имел бы большие сложности в общении. В племенной общности отказаться от языка своего племени было равнозначно потере родства с этим племенем, т.е. это бы приводило к опасности стать чужаком. По этой причине не было никаких реальных факторов воздействовать на разноязыкую толпу, а тем более выработать единые речевые формы. В таких условиях существование логографического письма принципиально невозможно. С другой стороны, пиктография (рисуночное письмо) было уже пройденным этапом. Основной ее недостаток — неупорядоченность структуры сообщения, зависимость внешнего вида знака от способности отдельного индивидуума к изобразительной деятельности, отсутствие нормы при изображении знака.

Социальная основа использования письма. На достаточно длинном хронологическом отрезке существования, сообщество племен СК достигло социальной и пространственной стабилизации. В благоприятных условиях повысилась плотность контактов внутри сообщества, что

повлекло за собой изменение организационной структуры. Диффузия и поглощение мелких и, в меньшей степени, крупных племен под воздействием силовых, экологических или экономических факторов, приводила к изменению функций властных структур. Племенная знать активно участвовала в процессе создания надплеменного аппарата власти. Конечно, на таком огромном пространстве, которое занимали племена СК, не могло существовать единого центра по объединению и консолидации племен могла происходить только регионально. В таких региональных центрах концентрировались политические и экономические связи. Здесь же могли формироваться единые культурные центры. В результате изменений власть отдельных вождей подверглась регламентации. На смену единоличному правлению пришло правление корпоративное. В этих условиях повысилась роль посредников, наделенных полномочиями по выполнению отдельных функций — временно или постоянно. Потребность в эффективном контроле над имеющимися людскими и материальными ресурсами, распределение их в соответствии с установленными правилами и договоренностями порождает качественный скачок — рост неконтролируемых событий. Помочь в таких условиях могла бы только система учета и распределения ресурсов. Но такая система, основанная на личных качествах исполнителей (способность к беглому счету, хорошая память), очень нестабильна и зависит от многих факторов. Но ее существование — обязательный этап в формировании системы письменности. В обществе должен был сложиться интеллектуальный слой наиболее одаренных людей, имеющих подобные качества. В будущем он становится основой для формирования слоя писцов.

Неправильным будет утверждение, что в период СК сложился полноценный слой писцов. Он только зарождался в некоторых региональных центрах. Да и сами

писцы занимались этой деятельностью время от времени, в дополнение к какой-то своей постоянной обязанности. Это была небольшая группа людей, связанных корпоративными узами и занимавших достаточно высокое социальное положение. В нашем случае создатели погребальной керамики были отличными гончарами, создавали надписи и занимали важное место при выполнении ритуальных действий. По аналогии с древнегреческими знатоками письма, их правильнее было бы называть не писцами, а грамматиками — знающими знаки. В те времена письменность больше напоминала искусство, а процесс нанесения знаков — ритуальное действие.

Сферы применения такой письменности очень отличаются от принятых сейчас. Это были преимущественно учетные записи, выполнявшие мнемоническую роль при хозяйственных операциях. Применение подобной письменности возможно и для фиксации хронологических периодов. Но даже при таких ограничениях носители этой письменности добились впечатляющих успехов. В области счета они владели навыками вычислений в пределах тысячи и методами приближенных расчетов. Освоенные операции: счет количественный и порядковый, сложение, вычитание, умножение, деление чисел, определение части от целого. Однако надо учитывать, что указанные числовые операции только частично соответствуют принятым сейчас определениям этих математических действий. То есть действия выполнялись только в положительных целых числах.

Важен и вопрос о количественном представительстве грамматиков среди населения той эпохи. Если для средневековья в Европе этот показатель никогда не превышал 3%, по отношению ко всему населению, то можно предполагать, что в нашем случае он не превышал 0,01%. Естественно, что при таком незначительном числе вероятных знатоков письма, могло остаться только незначительное ко-

личество письменных памятников.

Происхождение. Рассматриваемая письменность, без всякого сомнения, является самостоятельной и с точки зрения происхождения, и с точки зрения внутренней и внешней структуры.

Надо сразу исключить возможность заимствования или формирования письма СК под влиянием какой-либо письменности из существовавших на тот момент в регионах древнего мира. Нет никаких реальных доказательств в существовании массивного культурного влияния из этих центров на регион Восточной Европы. На протяжении всей эпохи бронзы прослеживается иной процесс — проникновение племен скотоводов из Восточной Европы в смежные пространства Азии и Европы⁵.

На данный момент можно представить весомые факты самостоятельного развития письменности исключительно на местном материале. Учитывая опыт археологического изучения насыщенных памятниками письменности государств Древнего мира, можно было бы ожидать заведомо низкую частоту находок памятников, относящихся к письменности в Приднепровском регионе.

Однако, можно без натяжки назвать два памятника, бесспорно отражающих процесс эволюции письменности в регионе. Первый — это знаки абстрактного и рисуночного типа, нанесенные охрой в обнаруженных погребениях высшей катакомбной знати на р. Молочной⁶. Вторым памятником рисуночного письма можно, без всякого преувеличения, считать Керносовское изваяние⁷.

Оба памятника демонстрируют глубокие хронологические корни традиции пиктографического письма и подтверждают самостоятельный и независимый путь развития письменности эпохи СК в Среднем Поднепровье.

Перспективы изучения и значение письменности СК. Надо сразу признать, что вероятность полного прочтения текстов

этой письменности очень мала. Только после сбора и систематизации всей, сопутствующей этому явлению, информации можно будет приступать к попыткам выявления структурных и семантических соответствий в текстах. Эта работа, в лучшем случае, может закончиться определением значения нескольких знаков. Это уже будет замечательно для столь своеобразной и удивительной, по своему происхождению, письменности. Но для выполнения такой работы необходимы объединенные усилия многих специалистов.

Трудно переоценить значение этой письменности. Она заставляет совершенно по иному взглянуть на интеллектуальные и творческие способности кочевников бронзового века Восточной Европы и полностью опровергает тезис о возможности формирования письменности только оседлыми народами. Для изучения истории возникновения письма она является тем недостающим звеном, которое позволит уточнить механизм перехода от пиктографии к идеографии, выявить механизмы и пути эволюции этих систем письменности.

В заключение хочу выразить благодарность за помощь и консультации д.и.н., профессору ДНУ И.Ф.Ковалевой и зав. сектором археологии ДИМ им. Д.И.Яворницкого Л.Н.Чуриловой.

Литература

1. **Формозов А.А.** Сосуды срубной культуры с загадочными знаками // ВДИ. — Москва, 1953. — № 1; **Формозов А.А.** Сосуды со знаками эпохи энеолита и бронзы и история письменности // ВДИ. — Москва, 1963. — № 2.
2. **Андриенко В.П.** О семантике орнамента сосуда из Владимировки // Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы / ТДК. — Донецк, 1979. — С.70; **Татаринов С.И.** Новые сосуды эпохи бронзы со знаками (Донбасс) // СА. — Москва, 1981. — №4. — С.250-253; **Супруненко О.Б.** Горщик з календарним орнаментом у зрубному комплексі в Пооріллі // Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя: Матеріали між-

народної археологічної конференції. — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 1999. — С.80–86; Його ж. Горщик з календарним орнаментом у зрубному комплексі в Пооріллі // Український керамологічний журнал. — Опішня: Укр. народознавство, 2001. — № 2 (4). — С.11-13.

3. Княшко А.В. Параллели в орнаментации керамики и других предметов эпохи средней бронзы Предкавказья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе / ТД науч.-практич. семинара. — Донецк, 1989. — С.92-94; Княшко А.В. Морфология и орнаментика керамики эпохи средней бронзы Волго-Донских степей // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2001. — Вып. 4. — С.25-43.

4. Захарова Е.Ю. О преемственности графических знаковых систем абашевского и срубного населения // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: М-лы 5-го Украинско-Российского полевого археологического семинара. — Киев-Воронеж, 2001. — С.38-40; Пустовалов С.Ж. К вопросу о наличии знаковой системы у населения катакомбной общности Северного Причерноморья // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век): Материалы международной конференции. — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С.44-46; Супруненко О.Б. Горщик з календарним орнаментом у зрубному комплексі в Пооріллі. — С.80–86;

5. Массон В.М. Древние цивилизации Востока и

степные племена в свете данных археологии // STRATUM rus. — Кишинёв, 1999. — № 2. — С.265-297; Субботин Л.В. Северо-Западное Причерноморье в эпоху ранней и средней бронзы // STRATUM rus. — Кишинёв, 2000. — № 2. — С.350-376.

6. Пустовалов С.Ж. К вопросу о наличии знаковой системы... — С.44-46.

7. Крылова Л.П. Керносовский идол (стела) // Энеолит и бронзовый век Украины. — Киев: Наук. думка, 1976; Супруненко А.Б. Сосуды срубной культуры из окрестностей села Орлик // СА. — Москва, 1986. — № 4. — С.243-244; Его же. О Федоровском идоле и кургане // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С.80-86; Супруненко А.Б. Антропоморфная стела эпохи раннего металла из Полтавской области // СА. — Москва, 1991. — №3. — С.153-160.

Титаренко К.І.

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСНУВАННЯ ПИСЕМНОСТІ У НАСЕЛЕННЯ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ СТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я

Резюме

Розглядаються дискусійні питання існування у зрубних племенах Степового Подніпров'я писемності, структури та типу письма.

24.12.2003.

Осадчий Є.М., Коротя О.В.

УКРІПЛЕННЯ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ПОБЛИЗУ с.КУЗЕМИН

Вивчення старожитностей Більського городища триває вже понад 225 років. Результати досліджень відображені у величезній кількості наукових праць. Одним з перших археологів, хто почав масштабні розкопки на Більському городищі, був В.О.Городцов. Започаткований ним напрямок робіт, з певними перервами, триває і по сьогодні. В.О.Городцовим розпочате і вивчення Куземинського укріплення Більського городища, позначене візуальними обстеженнями укріплень, впевненістю в його існуванні та зняттям першого плану пам'ятки¹. Досліджували чи обстежували цю складову частину грандіозного укріплення раннього залізного ві-

ку у ХХ ст. Б.А.Шрамко², Г.Т.Ковпаненко³, Б.М.Граков⁴, А.О.Моруженко⁵, які продовжили і розвинули гіпотезу про наявність північно-східної цитаделі у складі комплексу Великого укріплення Більського городища. В останній час побачила світ робота ще одного дослідника Більського городища, учня Б.А.Шрамка, П.Я.Гавриша, який намагається спростувати, на його погляд, хибні уявлення попередників про існування Куземинської цитаделі та необґрунтовану точку зору щодо місцезнаходження тут, у заплаві Ворскли, «торгового порту» скіфської доби⁶. Таким чином, початок дискусії щодо існування Куземинського укріплення отримав перший

Рис.1. Схема розташування укріплень поблизу с.Куземин. 1 — укріплення; 2 — Котелевське городище
 Основа: Топографическая карта "Ахтырка, Диканька". — М 1:100 000. — Киев: ГП ВКФ, 2000.

поштовх. Тому дане повідомлення, не претендуючи на остаточну вичерпність відповідей, може визначити один із напрямків наступних досліджень з цього питання.

Восени 2003 р. здійснювалися обстеження північних околиць Більського городища в межах Сумської області. У ході

розвідок, проведених під керівництвом В.В.Приймака, увагу привернув об'єкт, схожий на укріплення, який розташований за 0,2 км на схід від с.Куземин Охтирського району Сумської області (рис.1). Він розташований на піщаному мису лівого берега р.Ворскла, майже навпроти ро-

Рис.2. Куземин, с. План укріплень раннього залізного віку (1) та знахідки (2).
 А — фрагмент горщика; б — бронзова бляшка.

менсько-давньоруського городища в ур.Замок. Це заплавне укріплення складається з валу і рову. Ширина валу, біля підніжжя, становить 20-22 м, висота — коливається від 1,0 до 2,5 м. З напільного боку від нього розташований рів, в окремих місцях дуже замулений. Ширина рову — 18-20 м, глибина — 1,0-1,5 м. Вал насипаний з піску, має протяжність 800 м та відрізає мис від масиву прибережної заплави, утворюючи замкнену ділянку. У південній частині від основного валу відходить півколом серпоподібний вал, призначення якого не зовсім зрозуміле. Не виключено, що залишки цієї цитаделі могли використовуватися як схованка. На валу та із внутрішнього боку укріплень виявлені окремі підйомні матеріали скіфського ча-

су: вінце ліпного горщика з проколами, фрагменти стінок ліпного посуду та бронзова монетоподібна бляшка (рис.2).

Для інтерпретації даного об'єкта слід розглянути його топографічні особливості і розташування відносно інших городищ раннього залізного віку. Правий берег Ворскли високий, зі стрімкими схилами, а перша надзаплавна тераса — досить вузька. Від Куземинських укріплень до заплави йде досить довгий каньйон, по якому сьогодні проходить дорога. Не виключено, що і в скіфський час це зручне місце могли використовувати для сполучення між заплавою та Більським городищем. Укріплення розташовані на лівому березі — як раз напроти. До того ж, лівий берег тут дуже зручний для розван-

таження суден, човнів. Пристаючи до правого берега, поставала проблема підйому вантажу на значно вищий схил та подолання перешкод стрімкої течії Ворскли. Лівий берег мав досить простору для зручного розташування значної кількості людей і транспортних засобів. Зважаючи на сезонний характер торгівлі за скіфського часу, тут у певний період могли накопичуватися великі обсяги товарів, у першу чергу — зерна. Можна припустити, що в цьому місті існувала переправа, адже тут річка не широка і має незначні глибини.

Також з лівого берега відкривається зручний сухопутний шлях до степового масиву на території сучасних Харківської і Донецької областей. Слід зауважити, що укріплення на лівому березі побудовані практично між Куземинським та Котелевським городищем (розташованим ближче до с.Українка Охтирського району Сумської обл.)⁷.

Який сенс було зводити дві потужні фортеці на відстані 1,5 км в місці, де відкритих поселень не виявлено? Отже, ділянка берега між двома городищами мала важливе значення для жителів Більського городища-Гелону. Цілком ймовірно, що вони захищали місце, де проходило розвантаження і навантаження човнів та невеликих суден, тобто, його можна співставити з портом у сучасній інтерпретації.

На жаль, недостатнє дослідження пам'ятки поки що не дозволяє остаточно визначити її як надпортове укріплення. Це можна буде зробити тільки після комплексного вивчення цього археологічного об'єкту в майбутньому.

Література

1. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. XIV АС. — Москва, 1911. — Т.3. — С.94.
2. **Шрамко Б.А.** Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. — Киев: Наук. думка, 1973; **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987; **Шрамко Б.А.** Куземинская пристань и торговые связи жителей Бельского городища // Проблемы археологии Сумщины / ТДК. — Сумы, 1990. — С.42-43.
3. **Ковпащенко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. — Київ: Наук. думка, 1967.
4. **Граков Б.Н.** Скифы. — Москва: Изд-во МГУ, 1971.
5. **Моруженко А.А.** Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху // Скифский мир. — Киев: Наук. думка, 1975; **Её же.** Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII-III вв. до н.э. // СА. — Москва, 1985. — № 1.
6. **Гавриш П.Я.** Куземинське укріплення в Більському городищі // Археологія. — Київ, 2003. — № 4.
7. **Супруненко О.Б.** Котелевське городище у Середньому Поворсклі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2002. — Вип.ХV. — С.251-257.

Осадчий Е.М., Коротя А.В.

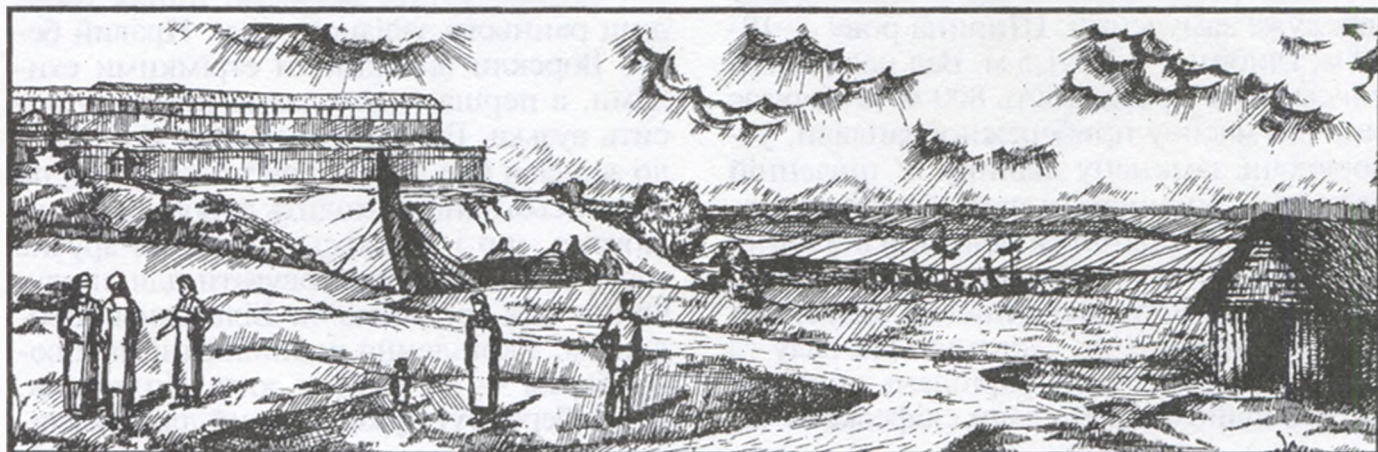
УКРЕПЛЕНИЕ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА У с.КУЗЕМИН

Резюме

Рассматриваются вопросы, связанные с существованием Куземинской цитадели Бельского городища на границе Полтавской и Сумской областей, обозначенной на планах комплекса В.А.Городцова и Б.А.Шрамко. Сообщается об открытии укреплений на левом берегу р. Ворскла, напротив с.Куземин Ахтырского района Сумской области, расположенных в пойме реки, отдельных находках скифского времени, выявленных в районе фортификационных объектов.

10.12.2003.

Гньоздове у Х ст. Рис. Т.В.Менчинської, 2000.

ОСТЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В УРОЧИЩІ ХОЛОДІВЩИНА ПОВЛИЗУ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

В 2004 р. визначені остеологічні матеріали з поселення скіфського часу в ур.Холодівщина, що датується V-IV ст. до н. е. (розкопки О.Б.Супруненко, І.М.Кулатової та А.В.Гейка, 2002 р.¹, яким ми щиро вдячні за надання матеріалів та можливість їх публікації). Результати визначень наведені в Таблицях 1-6.

Перш за все зазначимо, що ці остеологічні матеріали є типовими кухонними рештками, на що вказує роздрібленість кісток та наявність на них зарубок і порізів, що залишилися від розбирання туш.

Оскільки знайдено практично всі частини скелету і, особливо, наявність трьох (копитних) фаланг (Таблиці 1-6), то маємо зробити висновок, що тварин, кістки яких було знайдено на Холодівщині, розводили та утримували або на самому поселенні, або поряд із ним. Якщо на сели-

ще доставлялися б вже готові розібрані туші, копитних фаланг там не було, адже вони завжди залишаються у знятій шкурі.

Так як в остеологічних матеріалах практично відсутні рештки тварин, яким було менше, ніж один рік (Таблиці 1-6), можна вважати, що населення Холодівщини мало добру кормову базу тваринництва. На цій території це було можливим лише при умові спеціальної заготівлі кормів для зимової підгодівлі худоби. А останнє дозволяє припустити і розвинене землеробство у мешканців цього поселення. Очевидно, влітку тварин випасали на пасовищах, а взимку їх утримували в якихось приміщеннях.

Цікаві результати отримані при математичній обробці даних визначень (Таблиця 7). Вибірка невелика, проте впадає у вічі невелика мінливість кісток всіх свій-

ТАБЛИЦЯ 1. Перелік знахідок кісток тварин з ями № 2 поселення скіфського часу в ур.Холодівщина V-IV ст. до н.е.

<i>Ознака</i>	<i>Бик свійський</i>	<i>Кінь свійський</i>	<i>Собака свійський</i>
1. Частина скелету			
Мозкові частини черепа	4		
Лицьові частини черепа	1		1
Зуби верхні		1	
Хребці	3		
Лопатка		1	
Плечова	2		1
Променева+ліктьова	3	2(1) ¹	
П'ясткова	1		
Тазова	2		
Стегнова	3	1	
Великогомілкова	5	1	
Таранна	4	1	
I фаланга	1		
<i>Разом</i>	29	7	2
2. Число особин			
Напівдорослі	1	1	
Дорослі	3	1	1
<i>Разом</i>	4	2	1

¹ В дужках тут і далі вказано кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи.

ТАБЛИЦЯ 2. Перелік знахідок кісток тварин з ями № 3 (споруда № 1) поселення скіфського часу в ур.Холодівщина V-IV ст. до н.е.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський
1. Частина скелету							
Рогові стрижні самки			1				
Мозкові частини скелета	27 ¹	1	7	4	11		1
Лицьові частини черепа	23		2	10	10	1	
Зуби верхні	6			3	1	2	
Нижні щелепи	9		6	8	24	4	
Зуби нижні	1			1	4		
Хребці	25	2	4	63	33	2	
Ребра	21			19	2	2	
Лопатка	6	1	4	1	5	2	
Плечова	7(3) ²		9(2)	1	6(3)	5	
Променева+ліктьова	6(2)	1	6(2)		3(3)	3	
П'ясткова	7(1)		5		2(2)	2	
Тазова	8	1	2	4	6	5	
Стегнова	5(2)	2	3	6(6)	4(4)	5	
Великогомілкова	6(4)		2(1)		7(4)	4	
Малогомілкова					2		
Таранна	3		1		2	2	
П'яткова	3(2)				2(1)	2	
Центральна	4						
Наколінок	2						
Грифельна						3	
Інші суглобові	6				1	1	
Плеснова	7(2)		4		2(1)	4	
Метоподії					1		
I фаланга	10(1)		2		2	5	
II фаланга	7				1	1(1)	
III фаланга	4						
Разом ³	203	8	58	120	133	54	1
2. Число особин							
Молоді	2				5		
Напівдорослі	2	1	3	1	5	1	
Дорослі	4	1	4 ⁴		5	3 ⁵	1
Разом	8	2	7	1	5	4	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп							
M/2 ще немає				1	1		
M/3 ще немає	2				5		
M/3 прорізується			1		9		
M/3 є				1			
Всі постійні	3		5	2	5	3	
Разом	5		6	4	20	3	

¹ Із них 3 належали комолим черепам. На жаль, вимірам вони не піддаються.

² В дужках тут і далі вказано кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи.

³ Крім того, не визначено 4 фрагменти кісток ссавців.

⁴ За роговими стрижнями та фрагментами черепів — всі самки.

⁵ За щелепами — 2 самці та 1 самка.

рин. Таке явище спостерігається, як правило, при сталому розведенні однієї тільки породи кожного із видів. Та остаточні висновки робити ще зарано.

Знахідки фрагментів комолих черепів від свійського бика вказують на розведення саме комолої породи цього виду, що влас-

тиве всім племенам скіфського часу. На жаль, ці фрагменти вимірам не піддаються.

На перший погляд, серед знайдених на Холодівщині тварин переважали кістки самок (за винятком коня). Отже, можна припустити, враховуючи також індивідуальний вік забитих тварин, що тваринни-

ТАБЛИЦЯ 3. Перелік знахідок кісток тварин з дна ями № 3 (споруда № 1) поселення скіфського часу в ур.Холодівщина V-IV ст. до н.е.

<i>Ознака</i>	<i>Бик свійський</i>	<i>Вівця та коза</i>	<i>Свиня свійська</i>	<i>Кінь свійський</i>
1. Частина скелету				
Мозкові частини черепа	3	1	1	
Лицьові частини черепа	5			
Нижні щелепи	3			2
Зуби нижні			1	
Хребці	3	1	2	
Ребра	1	7	2	1
Грудина	1			
Лопатка	2	1	1	1
Променева+ліктьова	2	1(1) ¹	2(2)	2
П'ясткова	1			
Тазова	1	1		
Стегнова	1			1
Таранна				1
Центральна	1			
Грифельна				1
Інші суглобові	1			
Плеснова	3(1)			1
Мета події			1	
II фаланга				2
III фаланга	2			1
<i>Разом</i> ²	<i>30</i>	<i>12</i>	<i>10</i>	<i>12</i>
2. Число особин				
Молоді	1	1	1	
Дорослі	2		1	1
<i>Разом</i>	<i>3</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>1</i>
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп				
M/3 є	1			2
<i>Разом</i>	<i>1</i>			<i>2</i>

¹ В дужках тут і далі вказано кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи.

² Крім того, не визначено 1 фрагмент кістки ссавця.

ТАБЛИЦЯ 4. Перелік знахідок кісток тварин з ями № 4 поселення скіфського часу в ур.Холодівщина V-IV ст. до н.е.

<i>Ознака</i>	<i>Бик свійський</i>	<i>Вівця свійська</i>	<i>Кінь свійський</i>
1. Частина скелету			
Мозкові частини черепа			1
Хребці			3
Ребра	1		
П'ясткова	1		
Таранна		1	
I фаланга			1
III фаланга			1
<i>Разом</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>6</i>
2. Число особин			
Дорослі		1 ¹	
<i>Разом</i>		<i>1</i>	

¹ Кістки інших видів відносяться до особин, вказаних для ями № 2.

ТАБЛИЦЯ 5. Перелік знахідок кісток тварин зі скупчення у квадраті № 55 поселення скіфського часу в ур.Холодівщина V-IV ст. до н.е.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Свиня свійська	Кінь свійський
1. Частина скелету				
Зуби верхні	2			
Нижні щелепи	2			1
Плечова	1		1	
Променева	1			
П'ясткова	1			1
Тазова	2			3
Стегнова	1			1
Великогомілкова	1	1		
Інші суглобові	1			
II фаланга	1			
Разом	13	1	1	6
2. Число особин				
Дорослі			1 ¹	
Разом			1	
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп				
Всі постійні	1			
Разом	1			

¹ Кістки інших видів відносяться до особин, вказаних для ям №№ 2 та 4

ТАБЛИЦЯ 6. Загальний перелік знахідок кісток тварин з поселення скіфського часу в ур.Холодівщина V-IV ст. до н.е.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський
1. Частина скелету							
Рогові стрижні самки			1				
Мозкові частини черепа	34 ¹	1	7	5	12	1	1
Лицьові частини черепа	29		2	10	10	1	1
Зуби верхні	8			3	1	2	
Нижні щелепи	14		6	8	24	7	
Зуби нижні	1			1	5		
Хребці	31	2	4	64	35	5	
Ребра	23			26	4	2	
Грудина	1						
Лопатка	8	1	4	2	6	4	
Плечова	10(3) ²		9(2)	1	7(3)	5	1
Променева+ліктьова	12(2)	1	6(3)	1(1)	5(5)	7(1)	
П'ясткова	11(1)		5		2(2)	3	
Тазова	13	1	2	5	6	8	
Стегнова	10(2)	2	3	6(6)	4(4)	8	
Великогомілкова	11(4)	1	2(1)		7(4)	5	
Малогомілкова					2		
Таранна	7	1	1		2	4	
П'ясткова	3(2)				2(1)	1	
Центральна	5						
Наколінок	2						
Грифельна						4	
Інші суглобові	8				1	1	
Плечова	10(3)		4		2(1)	5	
Метаподії					2		
I фаланга	11(1)		2		2	6	
II фаланга	8				1	3(1)	
III фаланга	6					2	
Разом³	277	10	58	132	142	85	3

¹ Із них три від комолих черепів. Вимірам не піддаються

² В дужках тут і далі вказано кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи

³ Крім того, не визначено 5 фрагментів кісток ссавців

2. Число особин							
Молоді	3			2	6		
Напівдорослі	3	1	3		5	2	
Дорослі	9	2	4 ¹		7 ²	5	2
Разом	15	3	7	2	18	7	2
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп							
М/2 ще немає				1	1		
М/3 ще немає	2				5		
М/3 прорізується			1		9		
М/3 є	1			1			
Всі постійні	4		5	2	5	5	
Разом	7		6	3	20	5	

¹ За роговими стрижнями і фрагментами черепів — всі самки

² За щелепами — із них 2 самця та 1 самка

цтво постачало населенню не тільки м'ясо, кістки, жири, шкури, а й молоко, а дрібна рогата худоба — давала ще і вовну. Чисто м'ясний напрямок мало розведено лише свиней, на що вказує їх віковий склад у кухонних залишках, встановлений як за станом зубного ряду нижніх щелеп, так і за рештою кісток (Таблиці 1-6).

Перевагу у тваринництві в населення Холодівщини мало свинарство, що взагалі властиве для лісостепового населення скифського часу, особливо на території Лівобережної України. Друге місце займало скотарство, тобто розведення великої рогатої худоби. На жаль, цей спеціальний термін часто вживають як синонім тваринництва, що вносить плутанину у висновки про те, як саме велося тваринництво у того чи іншого стародавнього населення. На третьому місці була дрібна рогата худоба. Привертає увагу кількісна перевага кіз над вівцями. Таке явище спостерігається, як правило, у тих випадках, коли оточуючі ландшафти не дозволяли випасати овець. Тому розводили тварин, які легко переносять стійлове утримання, а саме свиней, велику рогату худобу та кіз.

Цікавою є відсутність кісток від диких тварин. Очевидно, тваринництво давало населенню все необхідне, і потреби ганятися за дикими звірами просто не було. Оскільки у землеробів та пастухів взагалі майже немає вільного часу на мисливські забави, до того ж, полювання, наприклад, на великих копитних вимагає ще й спеціальної підготовки, то даний факт не може викликати особливого здивування. Очевидно, на цьому поселенні меш-

кало рядове населення, якому було просто не до полювання.

Підводячи підсумки, можна констатувати, що в населення поселення скифського часу Холодівщина-1, лише невелика частина якого була охоплена охоронними дослідженнями², існувало розвинене тваринництво з доброю кормовою базою, в якому переважало свинарство та скотарство.

Література

- Кулатова І.М., Гейко А.В., Супруненко О.Б. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скифського часу в ур.Холодівщина біля с.Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. восени 2001 р. — Полтава, 2002 // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.327. — 87 арк.
- Кулатова І.М., Гейко А.В., Супруненко О.Б. Рятівні дослідження на поселенні скифського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині // АБУ 2001-2002 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2003. — С.25-28.

Журавлєв О.П.

ОСТЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ПОСЕЛЕНИЯ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В УРОЧИЩЕ ХОЛОДИВЩИНА У БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА Резюме

Публикуются результаты изучения остеологических материалов, полученных в результате охранных исследований селища скифского времени Холодывщина-1 у северо-западной оконечности Большого укрепления Бельского городища, на границе Котелевского и Зеньковского районов Полтавской области, произведенных Бельским отрядом Охранной археологической экспедиции Полтавского областного Центра археологи, под руководством А.Б.Супруненко.

Констатируется, что население этого предградия Бельского городища в V-IV вв. до н.э. имело развитое животноводство, обеспеченное надёжной кормовой базой, в котором преобладало свиноводство и разведение крупного рогатого скота.

01.12.2003.

ВИЗНАЧЕННЯ ПРИДАТНОСТІ ВИКОПНИХ КІСТОК, ЗНАЙДЕНИХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ, ДЛЯ АНАЛІЗУ ДНК

Вступ. Морфометричне визначення видової належності за кістковими матеріалами ускладнюється відсутністю повного, неушкодженого кістяка, віковою і генетичною варіабельністю. Часто аналіз обмежений однією кісткою чи навіть її фрагментом. Істотні обмеження виникають при ідентифікації диких і домашніх тварин одного виду. Дослідження археологічних матеріалів біологічного походження із застосуванням ДНК-технологій дозволяє істотно доповнити морфологічну інформацію щодо родової, видової чи статевий належності. Джерелом для виділення ДНК може бути різноманітний матеріал рослинного і тваринного походження: зернівка, волосся, цибулина, шматочок нігтя, шкіри, фрагмент кістки і т.п. Через те, що найбільш тривалий час ДНК зберігається в кістках, ці об'єкти є найпривабливішими для дослідження. В них ДНК залишається доступною для аналізу до повної мінералізації кісткової тканини. Крім ступеня мінералізації, на можливість аналізу ДНК впливають специфічні умови, в яких тривалий час знаходилися кісткові залишки. У ряді випадків дослідження давньої ДНК виявляється неможливим через утворення в кісткових тканинах речовин-інгібіторів, схожих за своїми фізико-хімічними параметрами на нуклеїнові кислоти¹. Одним із найбільш розповсюджених методів ДНК-технології, що зараз вико-

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНИЙ СПЕКТР ГОРОДИЩ ПОБЛИЗУ с.ВОЛИНЦЕВЕ

Публікація вводить до наукового обігу матеріали по землеробству слов'ян Дніпровського Лівобережжя останньої чверті I тис. н.е. Об'єктом дослідження є вирощувані культурні рослини волинцевсько-роменського періоду на матеріалах городища та селища поблизу с.Волинцево. Подається інтерпретація матеріалу через аналіз співвідношення культурних рослин в палеоетноботанічному спектрі і, відповідно, в господарстві.

Пам'ятки поблизу с.Волинцево волинцевсько-роменського періоду, одна з яких стала еталонною й епонімною пам'яткою культури, здавна привертають увагу дослідників слов'яно-руських старожитностей. Пам'ятки знаходяться в Сумській обл. на р.Горн, за 1,5 км на південний схід від села, на невисокому мису, що глибоко впадає в заплаву річки. Матеріали представлені волинцевсько-роменськими та давньоруськими старожитностями.

Комплекс неодноразово досліджувався. В середині ХХ ст. на городищі проводилися масштабні археологічні розкопки під керівництвом В.Й.Довженка та Д.Т.Березовця. У 80-х рр. дослідження були поновлені під керівництвом С.П.Юренко та О.В.Сухобокова. На городищі знайдені знаряддя землеробства — наральники типів (за Ю.О.Красновим) І А 3, І В 2, І Б 1¹; мотичка², черешковий серп сучасного типу³, зернотерки⁴. Таким чином, даних цілком достатньо, щоб мати змогу оцінити технічні можливості давніх землеробів, однак відсутня інформація щодо продуктів землеробства. У зв'язку з цим видається цікавим питання щодо палеоетноботанічного спектру пам'ятки.

При підготовці публікації були використані всі матеріали, що зберігаються у даний час в фондах ІА НАН України. Було обстежено увесь керамічний комплекс пам'яток з метою зняття відбитків зернівок культурних рослин. Загалом, кераміка волинцевсько-роменського періоду з пам'яток, за своїм механічним складом, мало чим відрізняється від хронологічно близьких аналогів — в тісті присутні домішки піску, подрібненого каміння та шамоту. Кераміка давньоруського часу відрізняється складом тіста — глина добре вимучена, майже не містить домішок, у тому числі органічних. У зв'язку з чим вважаємо за можливе ПБС пам'ятки віднести до матеріалів волинцевсько-роменського часу.

У ході обстеження керамічного комплексу зазначеної пам'ятки було виявлено сімдесят шість відбитків зернівок різноманітних злакових культур — проса (18),

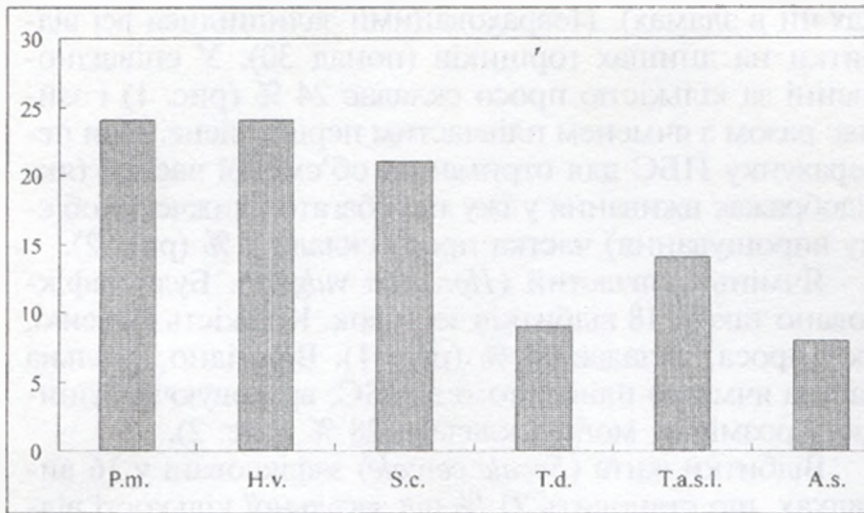

Рис. 1. Палеоетноботанічний спектр за кількістю зернівок.

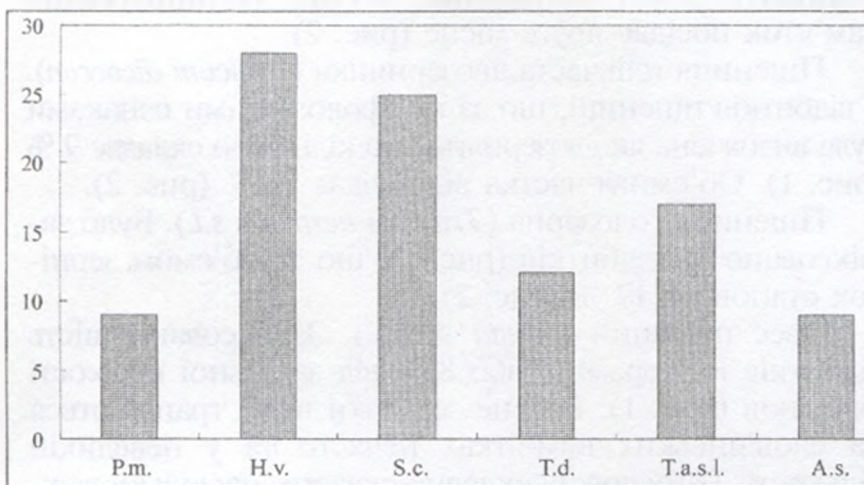

Рис. 2 Палеоетноботанічний спектр за об'ємом.

До рис. 1-2: P.m. - *Panicum miliaceum*; H.v. - *Hordeum vulgare*; S.c. - *Secale cereale*; T.d. - *Triticum dicoccon*; T.a.s.l. - *Triticum aestivum s.l.*; A.s. - *Avena sativa*.

пшениці голозерної (11) та плівчастої (7), жита (16), ячменю плівчастого (18), вівса (6), а також три відбитки бур'яну, ймовірно, бромусу (стоколосу). Такий набір палеоетноботанічних матеріалів загалом зафіксовано на всіх слов'янських пам'ятках.

Нагадаємо, що кількість відбитків не відповідає у повній мірі їх використуваному об'єму для життєдіяльності людей. Тому нами запроваджено співвідношення об'ємів (%) в ПБС⁵. Його головною відмінністю від вже запровадженого⁶ є те, що введене поняття співвідношення за кількістю відбитків є базовим; на основі цієї бази виводиться співвідношення за об'ємом, з урахуванням різниці розмірів зернівок.

Відбитки зернівок проса (*Panicum miliaceum*). Для того, щоб уникнути статистичної похибки під час розрахунків ПБС зернових, враховано лише ту частину відбитків, що були виявлені на тілі кераміки (на стін-

ристовують для аналізу ДНК, є ампліфікація за допомогою полімеразної ланцюгової реакції (ПЛР). Полімеразна ланцюгова реакція — це процес, що імітує природну реплікацію ДНК і дозволяє багаторазово копіювати, за допомогою термостабільної ДНК-полімерази, визначений фрагмент ДНК, *in vitro*. В археометричних дослідженнях копіювання відбувається з матриці давньої ДНК. Як відомо з публікацій, успішним виявилось застосування ДНК-технології при вивченні давніх остеологічних матеріалів, зібраних у географо-кліматичній зоні із сухим кліматом і невеликою вологістю повітря², або в печерах³. Визначення можливості виділення й аналізу ДНК із кісток, знайдених на території України, було метою даної роботи.

Матеріали і методи. Матеріалом для виділення ДНК була права частина верхньої щелепи викопної свині, знайденої в поселенні Китей біля Пантікапею, на Керченському півострові в Криму, датованої III ст. до н.е. Для проведення дослідження було взято 2-3 грами кісткового пилу, отриманого за допомогою пилки. Для запобігання забруднення зразка сторонніми нуклеїновими кислотами, кістку і пилку обпалювали у полум'ї газового пальника.

ДНК виділяли, як описано в науково-методичному посібнику⁴. Подальше очищення і концентрація здійснена з використанням набору для виділення ДНК (НПФ Литех, Росія). Для визначення придатності виділеної ДНК для аналізу, була здійснена ампліфікація ДНК. ПЛР проводили з використанням набору реагентів (ТАПОТИЛИ, Росія) на ампліфікаторі AMPLY-4 (БЮКОМ,

Россия). Об'єктом ампліфікації був фрагмент мітохондріально-го гену свині. Як контроль, використовували ДНК свині великої чорної породи, виділену з крові. Ампліфіковану ДНК гідролізували рестриктазою Asp LEI (Сибензім, Росія). Продукти ампліфікації і гідролізу ДНК аналізували в 6% поліакриламідному гелі. Як маркер використовували ДНК плазмиди pUC19 /MspI. Візуалізацію продуктів ампліфікації і рестрикції здійснювали шляхом фарбування гелю бромистим етидієм і перегляданням на транслюмінаторі в ультрафіолетовому світлі.

Результати й обговорення. У ході роботи з виділення ДНК виникла необхідність у модифікації стандартного методу. Вона полягала в застосуванні додаткового очищення і концентрації нуклеїнових кислот за допомогою сорбенту. У результаті використання вищеописаного підходу до виділення ДНК, з вископної кістки був отриманий матеріал у кількості і зі ступенем очищення, придатним для наступного аналізу. Аналіз проводили з використанням методу ампліфікації ДНК за допомогою ПЛР. Для дослідження був обраний мітохондріальний ген свині Йо-го значно менший розмір, у порівнянні з ядерним, забезпечує більшу збереженість протягом тривалого періоду. Ця властивість була використана в ряді палео-генетичних досліджень⁵. У даній роботі був синтезований фрагмент мітохондріального пролінового тРНК гена свині, розміром 239 пар нуклеотидів.

Для більшого виходу ПЛР-продукту, довелося вдатися до реампліфікації — додаткового синтезу ДНК, де, як матрицю, використовували попередньо ам-

ках чи в зламах). Неврахованими залишилися всі відбитки на днищах горщиків (понад 30). У співвідношенні за кількістю просо складає 24 % (рис. 1) і займає разом з ячменем півчастим перше місце. При перерахунку ПБС для отримання об'ємової частки (яка відображає вживання у їжу та набагато ближче до об'єму вирощування) частка проса складала 9 % (рис. 2).

Ячмінь півчастий (*Hordeum vulgare*). Було зафіксовано також 18 відбитків зернівок. Кількість ячменю, як і проса, складає 24 % (рис. 1). Вірогідно, реальна частка ячменю півчастого в ПБС, враховуючи різницю у розмірах, могла складати 28 % (рис. 2).

Відбитки жита (*Secale cereale*) зафіксовані у 16 випадках, що становить 21 % від загальної кількості відбитків (рис. 1). По співвідношенню за об'ємом, жито становить 25% і, відповідно, в ПБС Волинцевських пам'яток посідає друге місце (рис. 2).

Пшениця півчаста двозернянка (*Triticum dicoccon*). 7 відбитків пшениці, що за морфологічними ознаками була визначена як двозернянка, за кількістю складає 9 % (рис. 1). Об'ємна частка відповідає 12 % (рис. 2).

Пшениця голозерна (*Triticum aestivum s.l.*). Було зафіксовано 11 відбитків (рис. 1), що за об'ємом зернівок становить 17 % (рис. 2).

Овес посівний (*Avena sativa*⁷). Зафіксовано шість відбитків на кераміці, або 8 % від загальної кількості відбитків (рис. 1). Власне зернівки вівса трапляються на слов'янських пам'ятках нечасто та у невеликій кількості. Тому доволі складно сказати, наскільки важливим було вирощування вівса в другій половині I тис. н.е. У даному випадку об'ємна частка вівса становить близько 9 % (рис. 2).

Зафіксовано три відбитки зернівок бромусу (*Bromus sp.*). Існування відбитків зернівок бур'яну серед відбитків зернівок культурних рослин свідчить про використання під поля староорних земель. Можливо, слід відзначити якусь із форм перелогу.

Всі знайдені культурні рослини могли бути вживаними в їжу у якості різноманітних каш, а також для приготування хліба. Солома могла використовуватись для зимової годівлі тварин та у різних побутових цілях.

Дослідження відбитків культурних рослин на кераміці (літописна Лтава⁸, Опішнянське городище⁹) в цілому дають схожі показники співвідношень ПБС зернових. Така схожість ПБС зазначених пам'яток волинцевсько-роменського періоду вказує на доволі сталі традиції землеробства. Це дає можливість використати висновки щодо ПБС літописної Лтави та Опішнянського городища до описаних пам'яток¹⁰.

Якщо досі неможливо впевнено стверджувати про уніфікацію цієї галузі сільського господарства на всій

території розповсюдження археологічної культури, можна дійти висновку, що в лісостеповій частині ареалу розповсюдження волинцевсько-роменських пам'яток (до яких належать усі три згаданих городища) землеробство було доволі уніфікованим. Про це ж свідчать знахідки аналогічних знарядь землеробства, широко відомих на багатьох пам'ятках цього періоду.

Література

1. **Приймак В.В.** Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII-X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — Киев: Наук. думка, 1990. — С.70; **Сухобоков О.В.** Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — Киев: Наук. думка, 1975. — С.94. — Рис. 53:11; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — Киев: Наук. думка, 1990. — Рис.64:9; Фонды ІА НАН України. — 1966. — Інв.№ 2589.
2. **Сухобоков Ю.В.** Указ. работа. — С.94.
3. **Березовець Д.Т.** До питання про літописних сіверян // Археологія. — Київ, 1953. — № 8. — С.31.
4. **Березовець Д.Т.** Дослідження на території Путивльського району, Сумської обл. // АП УРСР. — Київ, 1952. — № 3. — С.247; **Юренко С.П.** Отчет о работе Волынецовского отряда Левобережной Днепровской Славяно-Русской экспедиции Института археологии АН УССР в 1980 г. // НА ІА НАНУ. — 1980/32а. — Арк.23; **Юренко С.П., Сухобоков О.В.** Отчет о работе Волынецовского раннеславянского отряда Левобережной Славяно-Русской экспедиции в 1981 году // НА ІА НАНУ. — 1981/2а. — Арк. 2, 16, 23-25.
5. **Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.** Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002-1/2003. — С.161-163.
6. **Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А.** Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I-го тыс. н.э.) // Археология и методы исторических конструкций. — Киев, 1985. — С.178.
7. За відбитками неможливо точно сказати, був це овес посівний чи якийсь інший вид, але обуглені матеріали із синхронних поселень свідчать про наявність саме вівса посівного.
8. **Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.** Палеоентоботанічний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1. — С. 134-139.
9. **Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.** Відбитки зернівок культурних рослин... — С.161-163.
10. *Див.:* **Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.** Палеоентоботанічний спектр... — С. 136-137.

Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А.

ПАЛЕОЭНТОБОТАНИЧЕСКИЙ СПЕКТР ПАМЯТНИКОВ

У с. ВОЛЫНЦЕВО

Резюме

В научный оборот вводятся новые материалы по земледелию славян Днепровского Левобережья конца I тыс. н.э. Приводится палеоэнтоботанический спектр, полученный по количеству отпечатков на керамике. Произведен пересчет на объемную долю зерновок. Сравнительный анализ аналогичных материалов указывает на достаточно устойчивые традиции земледелия в лесостепной части распространения волинцевско-роменских памятников.

18.09.2003.

пліфіковану ДНК. При використанні контрольної ДНК отриманий фрагмент розміром 239 пар нуклеотидів. Гідроліз продукту ПЛР давньої ДНК рестриктазою *Asp* LEI визначив специфічність ампліфікації. Електрофорезне фракціонування дозволило ідентифікувати 2 фрагменти ДНК розміром 127 і 112 пар нуклеотидів.

Висновки. На основі нашого дослідження можливо зробити висновок, що кліматичні умови Півдня України забезпечують збереженість мітохондріальної ДНК у кістах мінімум 2-2,5 тис. років. Це дозволяє проведення археологічних досліджень остеологічного матеріалу у випадках неможливості морфометричного аналізу.

Література

1. **Arroyo-Pargo E.** et al. HPLC and UV-Spectrophotometry Examination of Ancient DNA and PCR Inhibitors in Old Human Remains // Ancient Biomolecules. — 2002. — 4. — P.33-41.
2. **Kahila Bar-Gal G.**, et al. Ancient DNA Evidence for the Transition from Wild to Domestic Status in Neolithic Goats: A Case Study from the Site of Abu Gosh, Israel // Ancient Biomolecules. — 2002. — 4. — P.9-17.
3. **Burger J., Schoon R., Zeike B., Hummel S., Herrmann B.** Species Determination using Species-discriminating PCR-RFLP of Ancient DNA from Prehistoric Skeletal Remains // Ancient Biomolecules. — 2002. — 4. — P.19-23.
4. Використання аналізу ДНК у судово-медичних експертизах / За ред. Ю.Сиволап та Г.Кривди. — Одеса: вид. Одес. держ. мед. ун-ту, 2001. — 92 с.
5. **Почерняєв К.Ф.** Використання поліморфізму мітохондріальної ДНК у дослідженні сільськогосподарських тварин // Вісник Полтавської державної аграрної академії. — Полтава, 2003. — № 5. — С.122-125.

01.03.2003.

К ИСТОРИИ ЗАБОЛЕВАНИЯ ЖЕНЩИНЫ-САРМАТКИ ИЗ КУРГАНА У с.ЛИВЕНСКОЕ В ПООРЕЛЬЕ

Степень активности лечения в сарматском обществе — вопрос ещё далеко не разработанный в отечественной палеопатологии и медицине. В связи с этим интересны любые свидетельства о таком виде помощи в среде степных кочевников в раннеримскую эпоху.

Сравнительно малочисленными в междуречье рр.Орели и Псла являются среднесарматские погребения I-II вв. н.э. Это, в основном, женские могилы, впушенные в курганные насыпи предшествующих эпох¹. Наиболее выразительным является женское погребение I-II ст. н.э., осуществлённое в неглубокой катакомбе с дромосом в кургане у с.Ливенское Новосанжарского р-на Полтавской обл., исследованное на правом берегу Орели в 1989 г. Женщина возрастом ок. 40-45 лет (половозрастные определения произведены д.и.н. С.П.Сегедой), была уложена в гробовище на кошму, в вытянутом положении на спине, головой на север, с протянутыми вдоль туловища руками. Она была одета в кожаные шаровары, рубаху, богатый серебрянотканый халат. Сопровождал её в загробный мир достаточно яркий напутственный инвентарь и остатки пищи — почти полная разчленённая туша кобылы².

Характеристика, отличительные черты, особенности костяка. Осмотру подвергся фрагментарно сохранившийся костяк, позволявший, несмотря на неполноту некоторых отделов скелета, провести медицинские заключения. Перечень имеющихся плотных материалов сводится к позвонкам шейного, грудного и поясничного отделов, фалангам стоп, кистям и частям тазовых костей.

Обнаруженные заболевания, дефекты. Твёрдые ткани позвоночника, пальцев ног и пястья рук несут следы поражения полиартритом. Срослись основная и концевая фаланги I-го пальца правой ноги, кости обоих лучезапястных суставов, большинство грудных позвонков, участок позвоночного столба в области поясницы.

Современными авторами применяется в данном контексте и термин — дегенеративно-дистрофические поражения суставов³. И сегодня причина этого заболевания во многом ещё не ясна. Основная теория бактериальная: токсический, аллергический характер, в связи с каким-либо инфекционным компонентом. Имеются разные мнения на этот счёт, в одном случае — поражение опорно-двигательного аппарата вызывается определённой инфекцией, возбудитель которой может быть совершенно точно установлен. В других — прямой и непосредственной связи с инфекцией нет, но имеется причинная зависимость с каким-то инфекционным процессом в организме. Патогенез также до конца ещё не выяснен. Отмечается частота поражения именно перечисленных выше костей.

Основным в клинической картине является поражение сложного анатомического образования — суставов, где кости долго остаются не повреждёнными, но в дальнейшем, под действием патологического процесса, изменяются (это является подтверждением длительности заболевания у исследуемой женщины, погребённой в кургане).

Нарушения объясняют многообразие клинических проявлений. Болезнь может начинаться остро или постепенно, незаметно. Локализация поражения, по современным представлениям, бывает связана с профессией, перенесённой травмой. Симптоматика у ряда боль-

ных имеет характер атак, что не исключено и в исследуемом случае. Как указывают современные авторы, дифференциальная диагностика этих поражений от изменений ревматической природы крайне трудна. Отсюда заключаем, что изучаемый пример может быть связан и с болезнями ревматического происхождения. Объективные причины не позволяют провести чёткую грань между этими нозологическими единицами, межкоими и сегодня не проведено резкой границы. Отдельные учёные всё же считают, что заболевания эти тесно связаны с друг другом и представляют различные стадии одного и того же процесса. Полиартриты различной этиологии имеют одинаковые патологоанатомические изменения. И наоборот, из одной причины происходят самые разнообразные изменения и клинические формы.

Выделяют три стадии течения, где нет смысла оттаиваться, в данном случае, на первых двух. У нашей исследуемой зашедший глубоко процесс, соответствующий третьей стадии — деформации костей (дефигурация суставов). Отсюда: боли; припухлость суставов; похудение мышц конечностей; кожа над суставами атрофируется; ломкость ногтей. Движения резко ограничены и болезненны. Не исключены подвывихи. В литературе отмечается, что в патологический процесс могут вовлекаться один, несколько или множество суставов, через определённое время или фактически сразу — одновременно. Общее состояние: выраженная слабость (нередко чувство утренней скованности); субфибрилитет; нарушения со стороны многих систем. Близкие к приведенным страдания пришлось перенести человеку, жившему около двух тысяч лет назад.

У женщины из Ливенского кургана интенсивность, порядок распространения заболевания доказывают тот его вид, когда больной человек прикован недугом к постели. Без посторонней помощи сарматка вряд ли могла поменять положение тела во сне (причисляется к стойкой инвалидности). Больной при этом может погибнуть от пролежней (омертвление мягких тканей — интоксикация). Тем не менее, от времени появления глубоких изменений до смерти прошёл довольно долгий срок. Это доказывает фундаментальные знания по уходу и помощи за тяжело больными в кочевом обществе раннеримской эпохи. Исследователи этого вида заболеваний указывают и сегодня на те значительные социальные последствия, которые влечёт за собой распространение полиартрита⁴.

Литература

1. Кулатова И.Н. К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины // ОДПТАП. Третий обл. наук.-практ. семинар / ТД — Полтава, 1990. — С.144-148.
2. Супруненко О.Б. Сарматские похороны у Полтавскому Поорелю // АЛТУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.41-43.
3. Роклин Д.Г. Болезни древних людей. — Москва-Ленинград: Наука, 1965. — С.44; Назарова Т.А. Новые антропологические материалы из Ольвии и Березани // АЗУ 2002-2003 гг. — Киев: Шлях, 2004. — С.235-236.
4. Быховский З.Е. Лечение болезней суставов (инфекционные полиартриты неопределённой этиологии). — Москва: Медицина, 1951. — 155 с.; Косинская П.С. Дегенеративно-дистрофические поражения костно-суставного аппарата. — Ленинград, 1961. — С.27-32; Дормидонтов Е.Н., Коршунов Н.И., Фризен Б.Н. Ревматоидный артрит. — Москва: Медицина, 1981. — 175 с.; Диагностика и лечение дегенеративно-дистрофических поражений суставов / Под ред. Шумады И.В. — Киев: Здоровье, 1990. — С.3-118.

10.02.2002.

**КАМ'ЯНИЙ СВЕРДЛЕНИЙ
МОЛОТОК З с.ГАЙОВЕ
КОБЕЛЯЦЬКОГО РАЙОНУ**

Влітку 2001 р. колекція Полтавського краєзнавчого музею поповнилася рідкісним експонатом. Жителем м.Кобеляки Ю.О.Попругою передано в дар кам'яний свердлений молоток (рис.). Як вдалося з'ясувати за допомогою вчителя географії Є.В.Копиляця, знаряддя знайдене випадково поблизу с.Гайове Кобеляцького р-ну Полтавської обл.

Шліфований молоток циліндрично-овальної форми, зі сплюсненим біля отвору червцем, виготовлений з дрібнозернистої породи сірого кольору. Робочі поверхні злегка випуклі, із незначними, проте численими вищербинями та сколами. Отвір знаходиться майже по центру (на 0,6 см зміщений до одного з торців). На його стінках помітні паралельні кільця від свердління, яке здійснювалося на конус низу. Довж. молотка — 12,7 см, шир. — 5 см, вис. — 3,8 см, розміри ударних поверхонь — 4х3,5 та 3,9х3,2 см. Дм. отвору: вгорі — 1,8 см, внизу — 2,0 см.

Циліндричні кам'яні молоти характерні для пам'яток передскіфського часу. Походять вони переважно з Північнопричорноморських степів¹. На Полтавщині подібний молот знайдений поблизу с.Оболонь Семенівського р-ну². Такі молоти атрибутовуються як бойові. Знахідка з с.Гайове відрізняється від них менш чіткою циліндричною формою. Найближча аналогія — молоток із кімерійського поховання №2 кургану 15 групи 1 поблизу с.Звонецьке Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.³

Беручи до уваги характерну спряцьованність виробу та не досить ста-

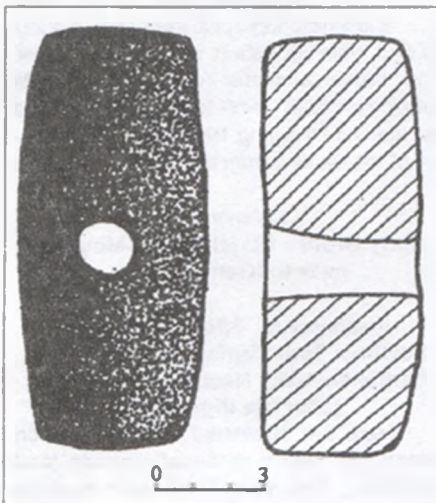

Рис. Гайове, с. Молоток. Камінь.

ранный обробку його поверхні, можна припустити, що молоток міг використовуватися й як знаряддя праці.

Література

1. Тереножкин А.И. Киммерийцы. — Киев: Наук. думка, 1976. — С.41, 50, 54, 55. — Рис. 14:4,5; 20:9; 24:15; Мелюкова А.И. Предскифский период в степях Северного Причерноморья // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — Москва: Наука, 1989. — С.14. — Табл.2:16.
2. Мокляк В.О., Супруненко О.Б. Археологичні матеріали у зібранні Миргородського краєзнавчого музею // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — С.55. — Рис.3:2
3. Ромашко В.А. Киммерийские погребения Правобережного Днепровского Надпорожья // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1991. — С.103-106. — Рис.3:4.

Ткаченко О.М.

КУЛЕЛІЙКА З-ПІД ЛУБЕН

Пам'ятки археології в околицях с.Засулля — східного передмістя Лубен, неодноразово привертала увагу дослідників¹. Мова йде про рештки поселення, розташованого на південний схід від села, у заливній заплаві р.Сула, в ур.Лящівка-1².

Це пагорб останцевого походження, що здійснюється серед заплави. Пам'ятка неодноразово обстежувалася археологами³, в останній час щорічно оглядається автором.

Навесні 2003 р. у західній частині підвищення виявлені кілька виразних предметів козацького часу: кулелійка (рис 1) і люлька (рис 2), що супроводжувалися уламками кераміки доби пізнього українського середньовіччя.

Кулелійка має форму, подібну до кліщів, на шарнірі, з негативами плоских куль у верхніх розширених кінцях і ливарним отвором. Держак, загнутому у нижній частині, надані скруглені обриси. Кулелійка виготовлена із заліза, має довж. 11,2 см, шир. (на місці скріплення 2-х половинок) — 1,3 см.

Після заповнення форми розплавленим свинцем через ливарний отвір, кулелійку швидко опускали до холодної води. Куля, виготовлена у такий спосіб, мала «ливарний хвіст», з виступом лійчатої форми і круглу форму, дм. — 1,2 см. До речі, подібні свинцеві кулі різних розмірів траплялися в ур.Лящівка (пункти 1-2)⁴ й раніше.

Люлька має циліндричну чашечку під тютюн, відбитий верх, корпус, що плавним поворотом нижньої частини переходить у коротку, загнуту наскісно вверх основу чубука, з'єднану із чашечкою внутрішнім каналом. Внутрішній дм. чашечки для тютюну — 1,4 см, її

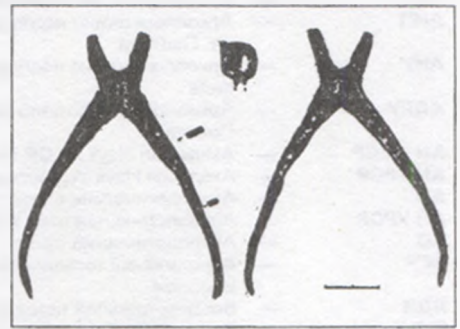

Рис.1. Засулля, с. Кулелійка. Залізо.

вис. — 2,6 см, дм. чубука — 0,8 см, довж. чашечки з чубуком — 4,7 см. Люлька виготовлена в одному з північнопричорноморських міст Туреччини з добре відмуденої глини сірого кольору. Орнамент — у вигляді канельованих вертикальних овалів. Чубук посилений випуклим обідком. Аналогічні люльки знайдені на пункті Лящівка-2⁵ та при розкопках поля битви під Берестечком⁶, що дозволяє датувати вказані знахідки сер. XVII ст. Предмети передані до збірки фондів ЦОДГА.

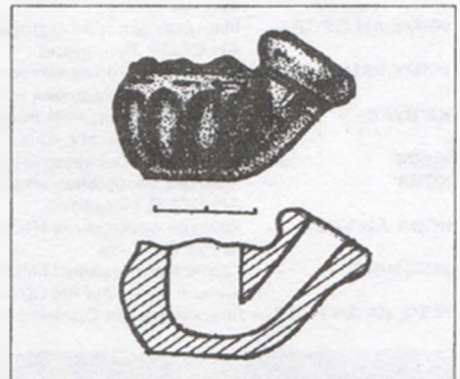

Рис.2. Засулля, с. Люлька. Кераміка.

Література

1. Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.84.
2. Тітков О.В., Сидоренко О.В. Про розвідки у Лубенському Посуллі // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — №1 (9). — С.98.
3. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України. Лубенський музей К.М.Скаржинської. — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — С.210.
4. Сидоренко О.В., Коваленко О.В. Деякі риси матеріальної культури навколлубенських слобід XVII-XVIII ст. // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — № 1-2 (7-8). — С.84.
5. Там само. — С.85. — Рис.2-5.
6. Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — С.250.

Сидоренко О.В.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні, Київ	МИА	— экспедиция Института археологии АН УССР
АДУ	— Археологічні дослідження на Україні, Київ	НА ІА НАНУ	— Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
АИП	— Археологические исследования на Полтавщине, Полтава	НА ПКМ	— Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
АИУ	— Археологические исследования на Украине, Киев	НА ЦОДПА	— Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АЛЛУ	— Археологичний літопис Лівобережної України, Полтава	НМІУ	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
АН СССР	— Академия Наук СССР, Москва	ОДПАП	— Національний музей історії України, Київ
АН УРСР	— Академия Наук Украинской РСР, Київ	ОИПАП	— Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава
АО	— Археологические открытия, Москва	ОИПАП	— Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины, Полтава
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР, Київ	ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава
АС	— Археологический съезд	ПАП	— Пам'ятки археології Полтавщини, Полтава
ВГУ	— Воронежский государственный университет, Воронеж	ПГЗ	— Полтавське губернське земство, Полтава
ВДИ	— Вестник древней истории, Москва	ПДМ	— Полтавський Державний музей ім. В.Г.Короленка, Полтава
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет, Київ	ПДПУ	— Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка, Полтава
ГУ	— Государственный университет	ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ГЭ	— Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург	ПУАК	— Полтавська учена архивна комісія, Полтава
ДГУ	— Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск	РА	— Российская археология, Москва
ДНУ	— Дніпропетровський Національний університет, Дніпропетровськ	РАН	— Российская Академия наук, Москва
ДПІ	— Державний педагогічний інститут	СА	— Советская археология, Москва
ЕИМ ПГЗ	— Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства, Полтава	САИ	— Свод археологических источников, Москва
ЗУНТ	— Записки Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, Полтава	Сум.КМ	— Сумський краєзнавчий музей, Суми
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії наук України, Київ	ТД	— Тези доповідей
ІАК	— Известия Императорской Археологической комиссии, Санкт-Петербург, Петроград	ТДК	— Тези доповідей конференції
ІА РАН	— Інститут археології Російської академії наук, Москва	ТДП	— Тези доповідей і повідомлень
ІИМК АН СССР	— Інститут истории материальной культуры АН СССР, Ленинград	ТДС	— Тезиси докладов и сообщений
ІИМК РАН	— Інститут истории материальной культуры Российской академии наук, Санкт-Петербург	УВУ	— Український Вільний Університет, Мюнхен
КЗ ВУАК	— Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету, Київ	УРЕ	— Українська радянська енциклопедія, Київ
КрКМ	— Кременчуцький краєзнавчий музей, Кременчук	УТОПІК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва	ФПКМ	— Фонди Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев	ХГУ	— Харьковский государственный университет, Харьков
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград	ХНУ	— Харьковский Национальный университет, Харьков
ЛСРЭ ІА АН УССР	— Левобережная Славяно-русская археологическая	ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
		ЦОИПА	— Центр охорони та досліджуваних пам'яток археології управління культури Полтавської облгосадміністрації, Полтава

SUMMARY

Motsia B.O.

Problems of Protection and Use of Cultural Inheritance Archaeological Objects in Ukraine

Kulatova I.N., Myronenko K.N.

Definition of the Kremenchug Town Historical Area

Titova E.N., Kepin D.V.
Definition of a Notion
"Archaeological Park"

The article deals with methodological aspects of using archaeological sites, complexes and separate objects to create a museum exposition.

Here is proposed the typology of "archaeological parks" in situ with the objects of exhibit in situ, without the objects of exhibit, "imaginable" museums ("archaeodromes" – "experimental settlements"). The authors are considering the structure of "archaeoparks" in situ in relation with "zones of protection of the archaeological sites". In addition, the following con-

sequences of such zones as: zone of site (zone of an archaeological cultural level), underground protection zone, zone to protect the landscape, zone for control building against the influence to the site composition.

Considering the conservation and protection of archaeological sites is to be a technological process of which the authors are of opinion that it is necessary to provide the engineering and geology inference ("archaeological site and geological surroundings") before the conservation stage of the objects on open air. Besides, it is noted that during the elaboration of scientific notions of "archaeological parks" in situ of different types it is necessary to obtain an Engineering and Geology Certificate of the State for to keep safe the natural and archaeological system, archaeological sites and geological surroundings and also to foresee the usage of geological monitoring to its state in order to keep safe against the open air immovable parts in structure of archaeological museums, as those that preserves so well as those that are in project.

Suprunenko A.B.

Museum-Worker and Archaeologist Mykyta (Nikita Antonovitch) Stan: Life and War

It is a historiographic essay telling about life and museum activity of an archaeologist, local historian and artist from Poltava — Nikita Antonovitch Stan (1906-1943), who was killed into the war by spring 1943 during the liberation of the Ukraine from the fascistic invaders.

Lughova L.M.

Early Bronze Epoch Burial-Mounds near to Kremenchug

Kulatova I.N., Suprunenko A.B. Scythian Time Burial Mounds of the Pereshepynsky Necropolis at Belsk (after the digs 2002)

Here are published some protection researches results of burial mounds (end VI-V B.C.). The researches were done by the Belsk unit of the protection archaeological expedition of the Centre of Protection and

Research of Archaeological Sites Culture Board of the Poltava Regional State Administration in 2002 at Pereshepyna burial mounds necropolis in neighbourhood with Western fortifications of the site of the town Belsk.

Into scientific circulation are brought the complexes of four burials, which were laid by people of Scythian Time village in a nature border named 'Lisoviy Kut' at Northern-West part of the Big fortification of the site of the town Belsk.

Sherstjuk V.V.

Archaeological Investigations in the Kremenchug environs

Here are given the results of explorations at the South-Eastern environs of the Kremenchug, on the Dnieper right bank. In course of the work, there have been explored 8 settlements (dated by different time), 5 of which have been revealed for the first time. Basically, the materials represented at the sites dated back to Bronze Age and Tchernyakhivska culture. Interest is drawn by the newly found settlements dated back to the late Scythian Time and the early Zarubints Time. The materials witness about almost complete inhabitation of the right-bank part of the Poltava Region since the Stone Age till the late Roman Time.

Lughoviy R.S., Tkachenko O.M.

Archaeological Finds from the Kremenchug Area in Funds of the Poltava Region State Historical Museum

The publication has been prepared as a catalogue. It is description and analysis of archaeological materials that were discovered on the territory of the Kremenchug district in Poltava Region and form a part of Poltava Region State Historical Museum collection.

Pryimak V.V.

Two Settlements of the Second Quarter — Middle of I Millenium by the Course of the Mechurinsk-Kremenchug Oil-Pipeline

The article deals with two archaeological sites of the Tchernyakhovsk and Penkovska Cultures, which were situated in neighbourhood; in area of high flow of the river Khorol (the basin of the river Psel), on the border betwixt the Sumy and Poltava Regions of Ukraine. On the Tchernyakhovsk settlement, there has been explored a part of a large house, which was deepened down into soil, in difference with many similar ones.

Oblomsky A.M.

Of the Way of Organisation of the Pottery Production on the East-European Forest and Steppe Territories during V-VIII cent.

In the article, there has been analysed a discovery of a Hunns Time potter's furnace (V

cent.) near to village Ksyzove of the Zadonsk District in Lipetsk on the territory of the Russian Federation; and ways of organisation of the potters workshops and handicraft centres V-VIII centuries into Central-European stepes. Conclusion is made that such workshops were mainly to satisfy nomads with the production. The potters workshops and handicraft centres were created by separate groups of the nomads. These potters' centres were active during a quite short time.

Axionov V.S.

Sitting-Body Burial from the Alan Catacomb Necropolis near to village Verkhniy Saltov

Pugolovok Y.O.

Details of a Medieval Girdle from Collection of the Kremenchug Local Historical Museum

Myronenko K.N., Shylov Y.O.

Golden Horde Burials in Kremenchug Environs

Here are published some materials about the burial complexes of nomads of the Golden Horde Time, which were examined on burial mounds on the Dnieper left bank near to town Komsomolsk in Poltava Region in 1992-1993.

Tytarenko K.I.

To the Question about the Existence of Writing at the Felling Culture Settlements in the Steppe Area by the River Dnieper

Here are considered the discussion questions concerning the use of writing, structure and type of writing of the felling tribes of the Steppe area by the river Dnieper.

Osadchiy E.M., Korotia O.V.

Fortifications of the Early Iron Age near to village Kuzemin

The article deals with the questions concerning the Kuzminska citadel of the site of town Belsk, on the border line between the Sumy and Poltava Regions that was on plans of complex made by V.A. Gorodtsov and B.A. Shramko. It is announced of the discovery of fortifications on the left bank of the river Vorska, against the village Kuzmin of the Akhtyrka district in the Sumy Region, situated by the river, and about a few finds of Scythian Time, which were found onto the place of the fortifications.

Zhuravliov O.P.

Osteological Materials from the Scythian Time Settlement into a settlement 'Kholodivshina' near to the Site of Town Belsk

Here are published the study results of osseous materials, received as a result of the protective researches of a Scythian Time settlement 'Kholodivshina-1' in neighbourhood

with the NW nature border of the site of town Belsk Big fortification, on the border line of the Kotelva and Zenkov districts in Poltava Region, made by the Belsk unit of the Protective archaeological expedition of the Centre of Protection and Research of Archaeological Sites Culture Board of the Poltava Regional State Administration, under the guidance of Dr. Alexander Suprunenko.

It is stated that the population of the suburb of the town Belsk in V-IV B.C. had developed cattle breeding provided with fodder base.

Potchernyaev K.F., Kasparov O.K., Lyadskiy I.K.

Utility Determination of Bones Discovered on the Territory of Ukraine for DNA Analysis

Pashkevich G.O., Gorbanenko S.A. Palaeoethnobotanic Spectrum of the Sites of Towns near to village Volyntsyvo

Into scientific circulation are brought some new materials concerning the Left-bank Dnieper Slaves agriculture of the end of I millenium. Here is given the palaeobotanic spectrum according to number of prints on ceramics. It is made a recount on the specks volume part. Comparative analysis of the analogous materials defines quite fixed agricultural traditions in the forest and steppe part of the spread Volyntsyvo and Romny artefacts.

Artemyev A.V.

To the Story of the Sarmatian Woman Illnesses from the Burial Mound near to village Lyvenske in the Basin of the river Oreil

Here are published a medical examination materials of osseous tissues of a woman, who lived in Middle-Sarmatian Time on the territories of nowadays Poltava Region (from collection of the medical and historical anthropology laboratory of the Centre of Protection and Research of Archaeological Sites Culture Board of the Poltava Regional State Administration).

Golovko I.V.

Little Clay Dish from Powstyn

Musychenko N.V.

A Find of a Catacomb Hyena Skull near to village Maxymivka of the Kremenchug District

Tkachenko O.M.

Stony Bored Hummer from village Gayove of the Kobelyaky District

Sydorenko O.V.

Bullet Form from the Lubny Environs

**АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЛІТОПИС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ**

Науковий журнал

Засновники та видавці:

Центр охорони та досліджень
пам'яток археології
управління культури
Полтавської
облдержадміністрації

Інститут археології
НАН України

Регістраційне свідоцтво
ПЛ № 212
від 29 січня 1997 р.

Виходить раз на півріччя.

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу.

Відповідальність
за точність цитування,
наведення прізвищ,
імен та по-батьківий, дат,
посилань на джерела
і літературу
несуть автори статей та
публікацій.

У разі
передруку посилання на
"Археологічний літопис
Лівобережної України"
обов'язкове.

Оригінал-макет підготовлений
ВЦ "Археологія" ЦОДПА

Здано до набору 25.10.2002 р.
Підписано
до друку 14.10.2004 р.
Формат 60х84,8.

Палір офсетний.
Друк офсетний.

Ум.-друк арк. 28,5.
Ум.-фарб. видб. 26,5.
Обл.-вид. арк. 25,4.

Тираж 500 прим.
(1-й з-д — 300 прим.)
Вид. № 98.

Зам. № 2/2004.

Віддруковано:

ТОВ "Фірма"Техсервіс"
м.Полтава, вул Комсомольська, 24.
тел./факс (053-2) 56-36-71

ШАШІ АВТОРИ

Аксѐонов Віктор — кандидат історичних наук, зав. відділом археології Харківського історичного музею

Артем'єв Андрій — асистент Української медичної стоматологічної академії, ст. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Головко Ігор — викладач історії Пирятинського ліцею, Полтавська обл.

Горбаненко Сергій — аспірант Інституту археології НАН України

Журав'єв Олег — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

Каспаров Олексій — кандидат біологічних наук, науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук

Кепін Дмитро — мол. науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Коротя Олексій — член секції пам'яток археології управління Сумської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Кулатова Ірина — зав. відділом охорони пам'яток археології Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Лугова Любов — зав. відділом археології Полтавського краєзнавчого музею

Луговий Роман — ст. науковий співробітник відділу археології Полтавського краєзнавчого музею

Лядський Ігор — студент природничого факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка

Мироненко Костянтин — зав. відділом фондів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Моця Богдан — головний інспектор Державної служби охорони культурної спадщини України

Музиченко Наталія — зав. відділом при-

роди Кременчуцького краєзнавчого музею
Обломський Андрій — доктор історичних наук, зав. сектором Інституту археології Російської Академії наук

Осадчий Євген — ст. науковий співробітник обласної редколегії "Зводу пам'яток історії та культури" Сумської обл.

Пашкевич Галина — доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України

Почерняєв Костянтин — кандидат біологічних наук, ст. науковий співробітник Інституту свинарства ім. О.В.Квасницького Української аграрної академії наук

Приймак Віктор — ст. викладач Сумського державного педагогічного університету, заступник директора ДПО ОАС України

Пуголовок Юрій — мол. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Сидоренко Олександр — краєзнавець
Супруненко Олександр — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, заслужений працівник культури України

Титаренко Костянтин — історик, менеджер фірми ТОВ "Дніпро-Техноцентр"

Титова Олена — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, вчений секретар Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, заслужений працівник культури України

Ткаченко Олександр — зав. сектором фондів Полтавського краєзнавчого музею

Шерстюк В'ячеслав — мол. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Шилов Юрій — кандидат історичних наук, професор Української Міжрегіональної Академії управління персоналом

Публікуючи постійно та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально
обумовлених випадків, подає авторську точку зору.

На 1-й стор. обкладинки: Атичява солов'я, літва
посуддя та навікто з курганів №№ 1 і 2/2001 р.
Перецевського о курганного некрополю I

На 4-й стор. обкладинки: Польхровий селявн арибавн
І памисто з кургану №2/2001 р. Перецевського
курганного некрополю I

*Охоронні розкопки в окрузі Більського городища.
Більський загін Охоронної експедиції ЦОДПА
(дослідження Кулатової І.М., 2001).*

Фото Михайчук О.А., 2002.

*Рисунки кресельники:
Аваторські та Коваленко Г.В., Менчинської Т.В.*

Коректура: Суццуненко О.Б., Філоненко Л.К.

Переклад англійською мовою: Чернишов В.В.

Вис. парфюмерних флаконів — 8,1-8,2 см; Дм. вінця цілого арибала — 2,5 см; шийки — 1,4 см; тулуба — 1,8-2,0 см; денця — 2,0 см; розміри вушок — 0,5x0,9 см; шир. вушок — 0,4-0,5 см; товщ. стінок — 0,2 см. Реставрований з уламків арибал має майже тотожні розміри, хоча відзначається дещо конічнішою, зі звуженням до верху, формою тулуба.

Наведемо деякі аналогії виявленим арибалам. Відомо група подібних посудинок з Ольвійського некрополя, де саме синьоскляні зразки відносяться до виробів V ст. до н.е.¹¹, а прямою аналогією є арибал з пох. № 5/1905 р.¹², разом із арибалом з колекції Пітсбурзького Карнегі-музею природничої історії¹³. Перелік характеристик ряду подібних посудинок наведений одеськими дослідниками¹⁴. Саме арибали з синьоскляною основою характерні для продукції ряду середземноморських центрів V ст. до н.е., прикладом чого може бути посудинка з Ольвії (ОАМ НАН України)¹⁵, флакони з Толедського музею мистецтв¹⁶, а також знахідка стінки схожого арибалу на Книшівському городищі в басейні Середнього Псла¹⁷. Продукцією більш пізнього часу цього ж склоробного центру є арибали з кург. № 22 поблизу с.Петухівка неподалік Ольвії¹⁸, з території Пантікапею¹⁹ та Капуї²⁰. Датовані вони вже IV ст. до н.е. Отже, виявлені у більському похованні флакони варто розглядати як середземноморські імпорти 1-ї пол. V ст. до н.е.

Серед інших речей, репродукованих на обкладинці журналу, зразки металевих прикрас — імпортного намиста, бісеру, виготовлених із золотої фольги, фаянсові і склопастові намистини, ліпна лискована сільничка-“вазочка” місцевого виробництва на конічній пустотілій ніжці.

Речі з підкурганих поховань скіфського часу репрезентують типовий багатий поховальний обряд населення V ст. до н.е., що залишило Перещепинський курганний некрополь і належало до елітарного прошарку, ймовірно, групи найбагатших мешканців селища скіфської доби в ур.Лісовий Кут, розташованого у північно-західному кутку Великому укріпленню Більського городища. Аналіз складу інвентаря, типу поховальних споруд, компактне місцерозташування курганів у мікрогрупі, принаймні, насипів №1 та 2, вказують, вірогідно, на родинний характер цієї ділянки некрополя. До цих міркувань спонукають також і сходе у деталях влаштування склепів, аналогічне облаштування їх деревом, подібні сходинки-приступки, досить схожі предмети напутнього інвентаря. На наш погляд, досліджені склепи належали представникам заможної торгової купецької верстви, чому не протирічить наявність у похованнях імпортних цінних виробів з різних країн античного світу, присутність у комплексах решток скелетів залежних осіб, незначна кількість зброї.

Література

- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року // АБУ 2000-2001 рр. — Київ, 2002. — С.167-168.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорний С.А. Дослідження курганів на території Більського городища // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.83, 85. — Рис.4:20.
- Миллер А.А. Раскопки в районе древнего Танаиса // ИАК. — СПб., 1910. — Вып.35. — С.106, 107, 111-112. — Рис. 13:8; Левин Е.И. Ольвийская агора // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956. — № 50. — С.74. — Рис.37; Technay W. Griechische Keramik in samischen Heraion // Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung. — Berlin, 1929. — В.IV. — S.43. — Abb.31:6.
- Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. — Киев: Наук. думка, 1974. — С.53,54. — Рис.15:2.

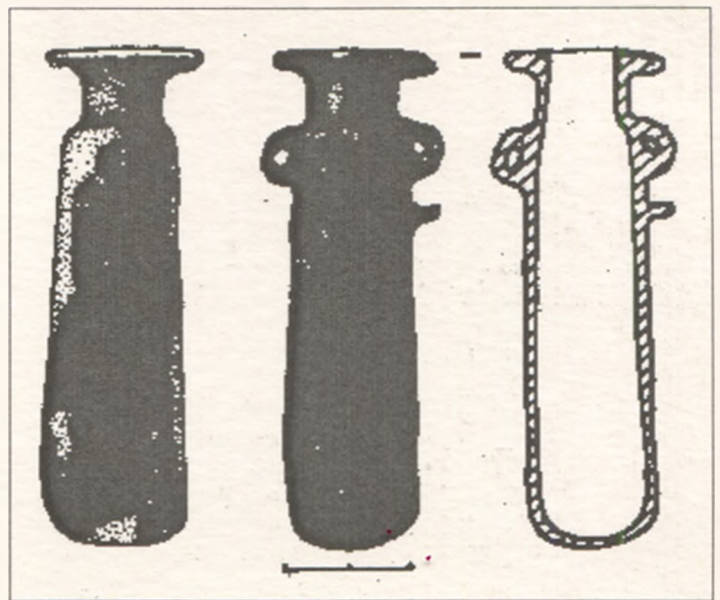
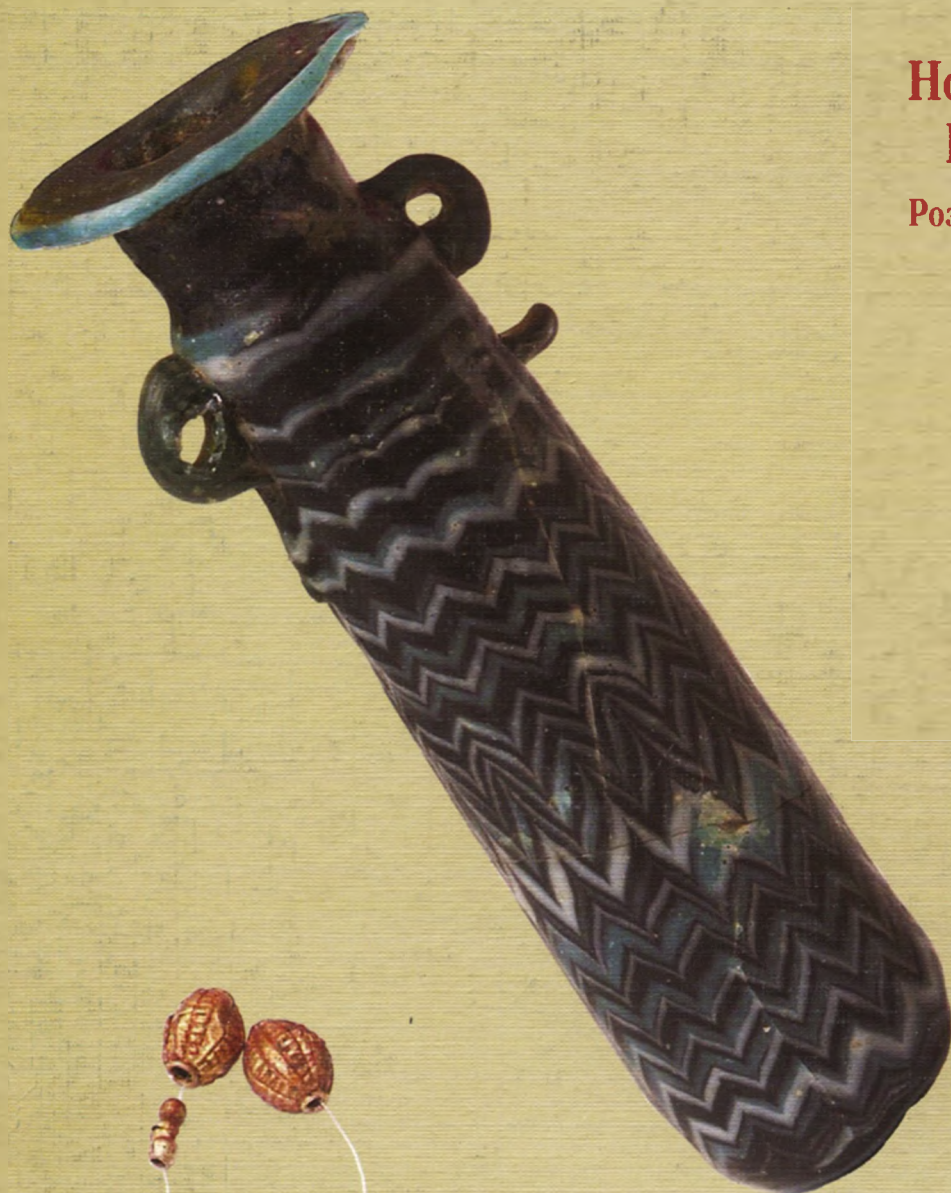

Рис.2. Арибали. Поліхромне скло. Фонди ЦОДПА. Рис. Менчинської Т.В.

- Секерская Н.М. Аттическая чернолаковая керамика V-IV вв. из Тиря // Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР. — Киев: Наук. думка, 1980. — С.40.
- Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в VI-V вв. до н.э. — Киев: Наук. думка, 1990. — С.34. — Фото 10:1.
- Sparkes B.A., Talcott L. Black and plain pottery of 6th, 5th, 4th centuries B.S. // The Athenian Agora. — Princeton, N.J., 1970. — Vol.12. — P.34. — № 901.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — С.124. — Рис.60: 3-4; Кулатова И.Н. Женское погребение IV в. до н.э. из могильника у с.Олефирщина // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.72-73. — Рис.4.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1999. — С.10, 13. — Рис.10:10.
- Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Стекляная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени Украины, Молдовы и Российского Подонья (VI в. до н.э. — IV в. н.э.). — Одесса, 2000. — С.79-126.
- Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. — С.79-81. — Рис.34.
- Там само. — С.80. — Рис.34:6.
- Ancient and Islamic Glass in the Carnegie Museum of Natural History: Catalogue by Andrew Oliverdr. — Pittsburgh, Pennsylvania, 1980. — P.21. — Pl.
- Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Стекляная посуда... — С.94-97.
- Одесский археологический музей АН УССР: Альбом / Отв. ред. Дзис-Райко Г.А. — Киев: Наук. думка, 1983. — С.38. — № 60.
- Klein Dan and Lloyd Ward. The History of Glass. — London: Thames and Hudson Ltd., 1989. — P.17:1.4.
- Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Приписля). — Полтава: Археологія, 2000. — С.136, 218. — Рис. XXXV:16.
- Полли С.В. От Скифии к Сарматии. — Киев, 1992. — С.36. Рис.2; Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Стекляная посуда... — С.83. — Рис.24:4.
- Одесский археологический музей АН УССР: Альбом. — С.38. — № 61.
- Drahotova Olga. Evropske sklo. — Praha: Artia, 1985. — S.17. — № 17.

Нові знахідки з округи
Більського городища.

Розкопки І.М.Кулатової, 2001 р.

ISBN 966-7628-15-9